

Pardayeva Husniya
7–Mavzu. Iqtisodiy ta’limotlarda socialistik yo’nalish va ularning
tarixiy taqdiri. 2 soat.

Kirish.

Xayoliy socialistik g’oyalarining dastlabki ko’rinishlarida, ya’ni Platon asarlaridan boshlab T.Mor va T.Kompanelli asarlarining barchasida xususiy mulk tanqid qilib kelindi.

Bu olimlar jamiyatni qayta tuzishni taklif qilib nisbatan adolatli, rivojlangan jamiyatni asoslab berishga intildilar. Lekin, bularning barchasi xayoliy sosializm shakllanishi arafasidagi dastlabki g’oyalar edi, xolos. Xayoliy sosializmning haqiqiy rivojlanish davri XIX asrning birinchi yarmiga to’g’ri keladi. Bu davrda G’arbiy Evropa kapitalistik munosabatlar rivojlanib, sinfiy ziddiyatlar oshkor bo’ldi. Ayniqsa, klassik iqtisodiy maktab vakillarining asosiy asarlarining ta’siri ko’pgina maktablarda bo’lgani kabi xayoliy socialistlar qarashlariga ham jiddiy ta’sir o’tkazdi. SHuningdek, bu davrda sanoat to’ntarilishining yakunlanishi va Evropa mamlakatlarida yuz bergan jiddiy iqtisodiy o’zgarishlar ham xayoliy socialistlar A.Sen-Simon, SH.Fure va R.Ouenlar o’z asarlarida ko’rsatib, mavjud kapitalizmni ichki xususiyatlarini kengroq ochib berishga intildilar. Bu olimlar guruhi iqtisodiy fan rivojiga katta hissa qo’shib, ilk bor kapitalistik munosabatlar abadiy emasligini, unda iqtisodiy inqirozlar mavjud bo’lishini ko’rsatib berdilar. SHu jumladan, ular ham klassiklar kabi texnika taraqqiyotining jadallashuvi, ilmiy kashfiyotlar va jamiyat ishlab chiqarishini umumjahon rivojini iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadi deb hisobladilar. Bundan tashqari, xayoliy socialistlar tabiiy tartib konsepsiyasiga amal qilib jamiyat va alohida olingan insonning ideal ijtimoiy tuzilishi modelini ilgari surdilar.

Reja:

- 1. XIX asrning birinchi yarmidagi xayoliy sosializmning o’ziga xos xususiyatlari.**
- 2. A.Sen-Simon, SH.Fure va R.Ouenlarning iqtisodiy qarashlari.**
- 3. Socialistik – rikardochilarning iqtisodiy qarashlari.**
- 4. Marksizm vujudga kelishining shart-sharoitlari va K.Marksning iqtisodiy ta’limoti.**
- 5. Marksgacha iqtisodiy ta’limotning tarixiy taqdiri.**
- 6. Xulosa.**
- 7. Asosiy tushuncha va iboralar.**
- 8. Nazorat va mulohaza uchun savollar.**
- 9. Asosiy adabiyotlar.**
- 10. Qo’shimcha adabiyot.**

1. XIX asrning birinchi yarmidagi xayoliy sosializmning o'ziga xos xususiyatlari.

Xayoliy – socialistlar klassik iqtisodiy maktab vakillaridan farq qilib, xususiy mulkchilikni va kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarini tanqid qiladilar, jamiyatning barcha a'zolariga baxt keltiradigan yangi jamiyat yuzaga keladi, deb ishchilarni ishontiradilar. Ular yangi jamiyat adolatli ijtimoiy tuzum loyihalarini bayon etib, iste'mol va taqsimotni qayta tashkil etish bilan cheklanib qolmasdan balki ishlab chiqarishni tubdan o'zgartirishni taklif qildilar.

SHuningdek, ularning ijtimoiy adolatni targ'ib qilishga qaratilgan g'oyalari aynan adolatsizliklardan voz kechishi zarur degan fikrlari asosida nafaqat xayoliy balki bozor iqtisodiyotiga qarshi qarash ko'rinishini oladi. Va nihoyat, XIX asrning birinchi yarmida ijod qilgan xayoliy – socialistlar ta'limotlarida bozor iqtisodiyotiga muqobil qarashlari turlicha namoyon bo'ladi. Bu o'rinda ushbu maktab vakillarining birinchidan, individual (yakka) faoliyatni jamoa mehnat faoliyati bilan almashtirish mexanizmini qanday izohlashlari bilan, ikkinchidan mehnatkashlarni jamoa tashkilotlariga birlashish tamoyillari xususiyatlarini qay tarzda tushuntirishlarida o'z aksini topadi.

Bu shart-sharoitga e'tibor berib, SH.Jid va SH.Rist o'z asarlarida quyidagicha yozishadi: «Sen-Simon va uning izdoshlari haqiqiy jamoachilik (kollektivizm) tarafdorlari bo'lib, ular jamoat tashkilotlariga millatning hamma a'zolarini kirgazishga harakat qiladilar va bunday birlashuvni tepadan boshlashni taklif qiladilar, ya'ni milliyalashtirish va boshqa jarayonlarni endi siyosiy hokimiyat o'z qo'liga oladi».

R.Ouen va SH.Fure hamda ularning izdoshlari «Sosialist-assosiasiyachilar» bo'lib, Sen-Simonchilardan farqli o'laroq indivit to'da (massa) ichida yo'qolib ketmasligini istadi. Ularni mayda avtonom guruhlar yordamida saqlab qolishni taklif qilib, birlashuv jarayonini yuqoridan emas balki quyidan borishini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar. (SH.Jid, SH.Rist «Istoriya ekonomicheskix ucheniy» M.,Ekonomika, 1995. Str.170).

Nihoyat, xayoliy-sosializm namoyandalari o'zlarining benuqson ijtimoiy tuzumlarini turlicha: Sen-Simon industrializm, Fure garmoniya, Ouen esa kommunizm deb atadilar. Lekin ularning barchasi ekspluatasiyaning yo'q bo'lishi, aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi qarama-qarshilikning bartaraf etilishi hamda xususiy mulkning yo'q bo'lishi to'g'risidagi fikrlarni bir xil takrorladilar. XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida G'arbiy Evropada ishlab chiqarishning xukmron shakli manufaktura bo'lib, fabrika ishlab chiqarishi endigina shakllanayotgan edi. Kapitalizmning moddiy sharoitlari va ishchilarning jamiyatning asosiy sinfi sifatida shakllanishi dastlabki bosqichlarda edi.

Xayoliy – socialistlar ijtimoiy adolatli jamiyatga o'tish yo'llarini aniq ko'rsata olsadalar, lekin ular sinfiy manfaatlar qarama – qarshiligini ta'kidlab o'tdilar. Ular ishchilar sinfiga ezilgan jabrlanuvchi sinf sifatida qarab, asosiy e'tiborni ongni rivojlantirishga, o'z g'oyalarini tashviqot qilib kommunalar, «falansterlar» orqali hayotga tatbiq etishga qaratdilar. Mehnatkashlarni ozod etishning moddiy

sharoitlari yaratilmaganligi tufayli xayoliy – socialistlar bo'lajak jamiyatning fantastik loyihalarini taklif etdilar. Ular o'zlarini sinflardan yuqori qo'yib, jamiyatning barcha a'zolari manfaatlarini ifoda etayotganliklarini ko'rsatmoqchi bo'ldilar. SHuningdek, siyosiy kurash, revolyusiyalarni rad etib, ijtimoiy adolat g'oyalarini tashviqot qilish yo'li bilan jamiyatni qayta tuzishni orzu qildilar. Mana shularning barchasi g'oyalarning xayoliy bo'lib qolishiga sababchi bo'ldi. Biroq, xayoliy sosializm o'zining cheklanganligiga qaramasdan, kapitalizm oyoqqa turayotgan bosqichda progressiv ta'limotlar qatorida alohida o'rin egallaganligini aytishimiz lozimdir.

2. Cen-Simon, SH.Fure va R.Ouenlarning iqtisodiy qarashlari.

Fransiyada burjua inqilobidan keyin kapitalizm yana tez rivojlandi. Jamiyat oldida doimiy ravishda ko'ndalang bo'lib qolgan yangi savollarga fransuz mutaffakkiri Sen-simon birinchi bo'lib javob berishga urindi.

Anri Klod de Rebrua Sen-Simon (1760-1825 yy.) Fransiya xayoliy sosializmining namoyandasi bo'lib, quyidagi mashhur asarlarning muallifidir: **«Sanoat tizimi haqida»**, **«Inson haqidagi fan ocherklari»**, **«Sanoat yoki siyosiy, ma'naviy va falsafiy mulohazalar»**, **«YAngi xristianlik»** va boshqalar.

Sen-Simon mahsus iqtisodiy tadqiqotlarni amalga oshirmadi, balki asosiy e'tiborni ijtimoiy muammolarga qaratdi. U butun yaxshi jamiyat to'g'risidagi umidini aql-idrokka, ma'rifatga bog'ladi, u insonning aql-idrokini tarixiy jarayonning to'la hokimi va rahbari sifatida bildi, jamiyatni yaxshi tarzda qayta qurish yo'llarini tashviqot qilishni esa o'z ta'limoti amalga oshirilishining bosh vositasi deb hisobladi.

Fransuz ma'rifatparvarlaridan farq qilib, Sen-simon ishlab chiqarishdagi inson faoliyati, mulkchilik formalari kabi iqtisodiy faktorlarga katta baho berdi. U *«Ilk davr»*, *«Qulchilik»*, *«O'rta asrlar»*, *«Hozirgi davr»* va *«Oltin asr»*larni alohida ajratib, ijtimoiy-iqtisodiy formasiyalarni ko'rsatib o'tdi. «Hozirgi davr» (ya'ni XIX asrlarning ikkinchi yarmi) o'tish davri deb belgilanib, *«... bu davrda, - deb yozadi Sen-Simon, - olimlar, tadbirkorlar va ishchilardan iborat sanoatchilar shakllanadi, ular qirol hukumati bilan birgalikda odil jamiyatni barpo etishlari kerak, bu esa o'z navbatida «Oltin asr»ga kirib kelishni ta'minlaydi».*

Sen-Simon o'zining tarixiy konsepsiyasidan kelib chiqib, hozirgi davrni o'rganib borish uchun o'tgan davrga nazar tashlash kerakligini aytib, *«har bir alohida olingan davr mulohazasida juda yuzaki, hatto noto'g'ri xulosalarni beradi, so'nib borayotgan o'tmish qoldiqlari, tug'ilib kelayotgan kelajak bilan qorishtirib yuboriladi»*, deb ko'rsatadi.

Tarixiylikiga qaramay Sen-Simonning jamiyatning rivojlanish konsepsiyasi idealistik edi, chunki uning asosini fan taraqqiyoti, ong va g'oyalar ravnaqi tashkil etardi.

Lekin uning idealistik tarixiy konsepsiyasida ayrim materialistik fikrlar ham yo'q emas. Jumladan, Sen-Simon shaharlar, sanoat va savdoning rivojlanishi burjuaziyaning shakllanishiga sabab bo'lganligini, iqtisodiy holat esa mulkchilikka

tobe bo'lgan o'ziga xos ijtimoiy-tarixiy formalarni vujudga keltirishini aytib o'tadi. «*Hokimiyat va boshqaruvni belgilovchi qonun ham, - deb yozadi u, - mehnat farovonligini to'liq ta'minlay oladigan mulkchilik va undan foydalanishni belgilovchi qonundek katta ahamiyatga ega emas*». (Haqiqatdan ham, hozirgi vaqtda respublikamiz va qo'shni mustaqil respublikalar iqtisodiy taraqqiyotida mulkchilik va mulkchilik formalari haqida qabul qilingan qonunlar ahamiyati kattaligini eslang).

Sen-Simonning bo'lajak adolatli jamiyati industrial tizim deb nomlanib, u industrial jamiyat yirik sanoat ishlab chiqarishi bazasi asosida rivojlanadi, sanoat – alohida reja asosida, boshqaruv esa yagona industrial markaz orqali amalga oshiriladi deb hisoblagan edi.

Sanoat ishlab chiqarishining taraqqiyoti va mahsulotlarni taqsimlash olimlar tomonidan olib boriladi. Katta tajribaga ega bo'lgan sanoat kapitalistlari boshqaruvni tashkil qilish bilan mashg'ul bo'ladilar, ishchilar esa ishlab chiqarish rejalarini bajarish uchun astoydil mehnat qilishlari zarurdir.

Sen-Simon yangi ijtimoiy tashkilotni vujudga keltirishda, ayniqsa, sanoatda anarxiyaga (hokimimiyatsizlikka) yo'l qo'yilmasligiga va reja asosidagi markaziy boshqaruvga katta e'tibor berishni taklif etadi. Sen-Simon qarashlariga ko'ra, erkin raqobatga asoslangan ijtimoiy tizim bu tugab borayotgan feodalizmdan yangi ideal jamiyatga o'tish davridagina emas, balki inqilobiy harakatlardan holi, tinch va tez sur'atlarda ijtimoiy tenglikka asoslangan «industrial jamiyat»ga o'tish davri hamdir. Adolatli «industrial jamiyat» qurilishi haqidagi o'zining mulohazalarida u ilmu-fan va ilg'or nazariyalarga yuqori baho berib, bo'lg'usi yangiliklarni tarixiy muqarrar deb hisoblaydi. SHu bilan bir qatorda Sen-Simon o'zining «industrial jamiyat»ida boshqa hayoliy-sosialistlar kabi qarama-qarshi sinflarni yo'qolib ketishi va hokimiyat tomonidan siyosiy funksiyalarga nisbatan iqtisodiy funksiyalarga katta e'tibor berishini tahmin qiladi. Lekin shuni alohida qayd etish zarurki, hayoliy sosializmning boshqa barcha vakillaridan farq qilib Sen-Simon sosializmda xususiy mulkchilik bo'lishini inkor etmaydi, balki aynan xususiy mulkchilik va undan foydalanishni tartibga soladigan qonun zarurligini ko'rsatib o'tadi.

SHuningdek, olim o'z qarashlarida anarxiyaga insonlarga ziyon etkazuvchi boshqaruv deb qarab, uni tanqid qiladi. U mavjud o'zgarishlar tezlik bilan rivojlanib, davlatning to'liq kamolatini ta'minlaydi, insonlar esa erishishlari mumkin bo'lgan tenglik va ayniqsa, mo'l-ko'lchilikka faqat shu «industrial jamiyat» yordamida etib boradilar deydi. Garchi Sen-simon yangi ijtimoiy tuzumning haddan tashqari mujmal manzarasini tasvirlagan, shu jamiyatga borishning noto'g'ri yo'lini ko'rsatgan bo'lsa ham uning ba'zi taxminlari katta kelajakka molik edi. U proletariatning nazariyotchisi emas edi va shu sababli uning tarixiy rolini tushunmadi. Ayni vaqtda u ishchilar ahvolidan naqadar og'irligini ko'rdi. «*Mening maqsadim, - deb yozgan edi u, - Evropadagina emas, butun dunyoda ham shu sinfning qismatini engillashtirishdan iborat*». U davlatni «odamlarni boshqarish quroli» dan ishlab chiqarishni tashkil etish, fan va san'at taraqqiyotini ta'minlash, ya'ni «narsalarni boshqarish quroli» ga aylantirish tartib, osoyishtalikni nazorat qilishni esa jamoatchilikka topshirish kerak, degan g'oyani

ilgari surdi. Sen-Simonning yangi industrial tizimi socialistik jamiyat emas edi, chunki unda xususiy mulkchilik, kapital jamg'arish, bankirlar va tadbirkorlar sinflari hali mavjud edi. Bu esa o'z navbatida umumxalq mehnatiga asoslangan rejali keng ishlab chiqarishni inkor etadi.

Sen-Simon asarlarining asosini kapitalizmni tanqid tashkil etadi. Bu ishlab chiqarish va taqsimotdagi anarxiyani, raqobat, xalq ommasining qashshoqlashuvi va ishchilarning ayanchli ahvoldaligini kapitalizm illati deb hisoblaydi. Olim ishchilar, kapitalistlar va savdogarlarni bir sinf vakillari deb, ularni industrialar deb atadi. Feodal jamiyatining hokim sinflari bo'lgan dvoryanlar, ruhoniylar va boshqa amaldorlarni esa befoyda, keraksiz sinflar deb hisoblaydi. SHuni aytish kerakki, Sen-Simon kapitalizmni ilmiy ravishda tanqid qilmadi. U burjua jamiyati bo'ysinishi zarur bo'lgan iqtisodiy qonunlarni e'tibordan chetda qoldirdi.

Sen-Simon ta'limotlarni tashviqot qilishda uning shogirdlari *O.Rodrig, V.Anfonten* va *O.Bazarlar* katta rol o'ynadilar. Ular «**Sen-Simon ta'limoti**» kitobini nashr qildirib, uning nazariy qarashlarini boyitdilar, lekin bu olimlar ham burjua jamiyatining asosiy sinflari va ular o'rtasidagi sinfiy kurash mohiyatini to'liq tushunmadilar, natijada XIX asrning 30- yillariga kelib, Sen-Simon maktabi tor doiraga aylandi va tarqalib ketdi.

Fransuz xayoliy sosializmining yana bir yirik namoyandasi **Fransua Mari SHarl Furedir** (1772-1837yy.). U Bezanson shahrida savdogar oilasida dunyoga kelib, butun hayoti mobaynida savdo bilan shug'ullandi. Bo'sh vaqtlarida o'z ma'lumotini to'ldirib, mustaqil ravishda fizika, astronomiya va falsafa fanlari bilan shug'ullandi, ijtimoiy tadqiqotlarni amalga oshirdi. SHarl Fure o'zining «**To'g'ri harakat va mushtarak taqdirlar nazariyasi**», «**Umumiy birlik nazariyasi**», «**Savdo qallobligi haqida**», «**YAngi sanoat dunyosi va ijtimoiy dunyo**» nomli asarlari va qator maqolalarida kapitalistik jamiyatni keskin tanqid qildi va ijtimoiy adolatli jamiyat barpo etish dasturini ishlab chiqdi. Uning tasvirlashicha, inson o'zi yashayotgan jamiyatning barcha yaramas illatlaridan tozalanishi lozim, shunday ijtimoiy tuzum o'rnatish kerakki, bu tuzum insonning kamol topishiga, ehtiroslarini to'liq namoyon qilishiga, ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat bersin.

SH.Fure kishilik jamiyatining tarixiy rivojlanishini o'rganishga o'zining katta xissasini qo'shdi. F.Engels «**Anti Dyuring**» asarida shunday degan edi: «*o'tmishning asosiy etap (bosqich) larida SH.Furening genialligi keng namoyon bo'ldi. U jamiyat o'z rivojlanishida yovvoyilik, patriarxalchilik, varvarlik va sivilizasiya (madaniyat) bosqichlarini bosib o'tganligini ko'rsatib berdi*». Bunday taqsimot garchand ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasini hisobga olgan bo'lsa-da, lekin ishlab chiqarish munosabatlarining xususiyatini va moddiy ishlab chiqarishda ishlab chikarish usulining turlichaligini inkor etadi. SHuning uchun varvarlikka quldorlik va feodalizm kabi turlicha ijtimoiy-iqtisodiy jamiyatlar kiritiladi. Sivilizasiya davrini esa u kapitalizm vujudga kelishi bilan bog'laydi. Lekin shuni aytish kerakki, uning qarashlariga xos xususiyat har bir davrning asosiy faktori sifatida faqat ishlab chiqarish darajasinigina emas, balki inson ehtirosleri va tabiatni uyg'unligini ham alohida ajratib ko'rsatishdir.

SHunday qilib, ana shu holatlar muayyanligining vujudga kelishi o'z navbatida sivilizasiyalar o'rniga har tomonlama rivojlangan assosiasiyalar (uyushmalar) tashkil topishiga sabab bo'ladi.

Kapitalizmni tanqid qilish SH.Fure ta'limotining eng kuchli jihatidir. Jamiyatning yangi sosial tashkiloti barpo etilmasa, ishlab chiqarishning rivoji mehnat ahliga baxt emas, balki kulfat keltiradi, deydi u. *«Burjua sivilizasiyalarining o'ziga xos xususiyati, - deb yozadi olim, - tartibsiz ishlab chiqarishdan iborat. Boylik ko'paymoqda, ammo ishlab chiqaruvchi inson ana shu ko'payib borayotgan boylikdan bahramand bo'layotgan yo'q»* (SH.Fure. Izbrannie sochineniya. T.II, M., 1954, str.68). U aholining ayrim qismi behuda, parazit hayot kechirib, ezilgan mehnatkash xalqning ekspluatasiya qilinishi hisobiga yashayotganini aytish bilan birga, bunday jamiyat aholining barcha qatlamlarini to'liq ta'minlash imkoniga ega emas degan xulosaga keldi. SH.Fure ayniqsa, kapitalistik savdo nuqsonlarini, undagi tovlamachilik, olibsotarlik va muttahamlilikni fosh etadi. *«Agar biz Sen-Simonda, - deb yozgan edi. F.Engels, - tafakkurning genial kengligini, shuning natijasida uning qarashlarida eng so'nggi socialistlar nomuntazam iqtisodiy fikrlari deyarli hammasining kurtaklari bayon etilganini ko'rsak, SH.Fure mavjud ijtimoiy tuzumni tanqid qilganligini, bu tanqidda sof fransuzcha o'tkir zehning, tahlilning g'oyat chuqurligi bilan qo'shilganligini ko'ramiz, u burjua dunyosining jamiki moddiy va ma'naviy nochorligini toqatsizlik bilan fosh qilib tashladi...»* Haqiqatan ham SH.Fure o'z asarlarida nafaqat mavjud jamiyatni balki klassik iqtisodiy maktab vakillari yuqori baho berayotgan erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotni ham va umuman klassiklarning o'zlarini ham keskin tanqid qiladi. Uning fikriga ko'ra erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyot savdogarlar va savdo agentlar sonini keraksiz darajada oshirib yuborgan bo'lib, bu esa asosiy kamchiliklarni e'tibordan chetda qoldirgan. SH.Fure sivilizasiya jamiyatning kamchiliklari deb quyidagilarni belgilaydi: ijtimoiy xalos; aholi nufuzini oshib borishi; kambag'allikni kuchaytiruvchi industrializm va boshqalar. Lekin SH.Fure kapitalizmni har tomonlama tankid qilgan bo'lsa-da, boshqa xayoliy sosializm namoyandalari singari u ham islohotlar yo'li, tashviqotni kengaytirish bilan ekspluatasiya, adolatsizlikka qarshi kurashib, «odil jamiyat» sari bormoqchi bo'ldi. Kelajak jamiyatning asosiy yacheykasi bir necha ishlab chiqarish assosiasiyalaridan iborat falanga (jamo) dir. Falanganing har bir a'zosi mehnat qilish huquqiga ega bo'lib, mehnat zavq bag'ishlashi, kishilarning ehtiyojiga aylanishi kerak. SH.Fure o'sha paytda mashaqqat deb hisoblangan mehnat qanday qilib inson uchun huzur-halovatga aylanishi mumkin degan masalani o'rtaga qo'yadi. U burjua huquqi tizimini tanqid qilib, mehnat qilish huquqini birinchi o'ringa qo'yadi, mehnat qilish huquqi bo'lmasa qolgan hamma huquqlarning qadri yo'q deb hisoblaydi. Uning mehnat musobaqasi to'g'risidagi, mehnatni insonning g'ayrat-shijoati namoyon bo'ladigan ijodiy jarayonga aylantirish haqidagi g'oyalari ijobiy ahamiyatga egadir.

Angliya – sanoat to'ntarishini amalga oshirgan birinchi mamlakat bulib, kapitalizm u erda tez va dadillik bilan rivojlandi. Bu hol tabiiy, Angliya xayoliy sosializmining o'ziga xos xususiyatini belgilab berdi. U xususiy mulkchilikning barcha ko'rinishlarini inkor etib, fransuz socialistlarining industriallar jamiyati, turli

uyushmalariga moyilligi yo'q edi. Siyosiy iqtisodni proletariat manfaatlariga xizmat qildirishga harakat kommunistik jamoalar tashkil etish tajribalarini qo'llash va nihoyat tinch yo'l bilan yangi «odil jamiyat» ni qurish imkoniyatlarini isbotlashga urinish bu maktabga xosdir.

Angliya xayoliy sosializmining vujudga kelishi va rivojlanishi Robert Ouenning (1771 – 1858yy.) hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog'liqdir. U SHimoliy Uelsda hunarmand oilasida dunyoga keldi. Maktabni tugatgach, o'zi mustaqil shug'ullangan, yoshlik yillaridayoq mehnatkashligi, tadbirkorligi bilan ajralib turgan. R.Ouen 1800 yildan boshlab pyu-Lenark (SHotlandiya) dagi yigiruv korxonasida boshqaruvchi bo'lgan, o'sha yillarda unda insoniyatni qutqarishni maqsad qilgan islohotchilik g'oyalari shakllanadi. Biroz keyinroq (1820 yildan boshlab) xayoliy sosializmga xos bo'lgan fikrlar va tashviqotga asosiy e'tiborni qaratadi. R.Ouenning **«Jamiyatga yangicha qarash yoki xarakterni shakllantirish haqida tajribalar»**, **«YAngi ahloqiy dunyo kitobi»**, **«Adolatni almashuv bozori»**, **«Ulug' milliy hunar ittifoqi»** asarlarida uning socialistik loyihalari bayon etilgandir. U kapitalistik jamiyatni tanqid qilib, uning xalqqa qarshi mohiyatini ochib beradi. Barcha mulkni umumning mulkiga aylantiradigan, qashshoqlik yo'qoladigan, mehnat jafo-zulmdan baxt-saodatga aylanadigan kommunistik jamoalar tuzish fikriga keldi. SHu maqsadga xalaqit beradigan uchta to'siq bor, deydi u. Bu uchta illat: xususiy mulk, din va burjuacha nikohdir. Biroq olim kapitalistik taraqqiyotning ob'ektiv qonunini tushunmadi, sinflar kurashini inkor etdi. YAngi tuzum yangi yo'l bilan yoki tinch yo'l bilan quriladi va unga tinch yo'l bilan o'tiladi, deb ishondi. R.Ouenning loyiha va ijtimoiy dasturlari fransuz xayoliy-sosialistlaridan farq qilib, ancha aniq va amaliyligi bilan ajralib turadi. U ishchilar mehnatini engillashtiradigan yoshlar va qariyalar mehnatidan tungi ish vaqtida foydalanishni ma'n etgan, rag'batlantirishni tashkil qilgan, u Angliyaning ilk fabrika qonunchiligining asoschilaridan edi. R.Ouen iqtisodiy qarashlarining tavsifli xususiyati shundan iboratki, u burjua siyosiy iqtisodini inkor etgan fransuz xayoliy sosialistlaridan farq qilib, o'z nazariyalarini yaratishda Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasiga tayanadi. U Rikardodan keyin qiymatning asosiy manbai deb mehnatni hisobladi. Xususiy mulk bilan bir qatorda mehnat bilan kapital o'rtasidagi qarama - qarshiliklar sababchisi deb pul hisobladi.

R.Ouen qiymatning sun'iy o'lchovi bo'lmish puldan voz kechib, mehnat harajatlarining ekvivalenti sifatida «ishchi pullarini» joriy etishni taklif etadi. U kapitalistik ishlab chiqarishni qaytadan tuzib «ishlab chiqarish uyushmalarini» tashkil etishga harakat qildi.

Lekin bu urinishlar behuda bo'lib chiqdi, chunki kapitalistlar o'z korxonalarini ixtiyoriy sotish haqida o'ylamagan bo'lsalar, kasaba uyushmalari sotib olish uchun imkoniyatlari yo'q edi. R.Ouen birinchilardan bo'lib T.Maltusning «aholi nufuzi» qonuniga qarshi chiqdi. U mehnatkashlarning og'ir ahvolga tushib qolishiga aholi soni ortib borishi emas, balki mavjud mahsulotlarning adolatsiz taqsimlanishi sabab bo'lmoqda, deb ko'rsatadi.

R.Ouen xayoliy sosializmi va uning islohotchilik faoliyati qarama - qarshi xarakterdadir. U ishchilarning manfaatlarini himoya qilib, boylik mehnatda

yaratiladi, deb ko'rsatish bilan birga ayni vaqtda ishchilarga e'tiborsiz passiv rol belgilaydi, kapitalistlarni esa asosiy kamchilik qoniqarsiz tarbiyada deb oqlashga harakat kiladi. Lekin olim qarashlari va faoliyatida qarama-qarshiliklar bo'lishiga qaramay, uning ayrim tajribalari barbod bo'lgan bo'lsa-da, umuman olganda R.Ouenning g'oyalari ijobiy ahamiyatga ega bo'lib, Angliya ishchilar harakati taraqqiyotida katta rol o'ynadi. U o'zining ko'pgina asarlarida jamiyatni to'g'ri tashkil qilish konsepsiyalarini ilgari suradi. Ularning barchasida har bir fuqaro uchun mehnatning majburiyligi, jamiyatning eng muhim tamoyillaridan deb hisoblanadi. SHuningdek, R.Ouenning ishlab chiqarish uyushmalarida ishchi pullarini o'rni moddiy boyliklar odilona taqsimlash masalalarini va umuman xususiy mulkchilikka berilgan baho o'sha davr uchun katta ahamiyatga molik edi.

3.Sosialistik-Rikardochilarning iqtisodiy qarashlari.

XIX asrning 20-30 yillarida Angliya hunarmandlari va ishchilari orasida sosialistik g'oyalar shakllandi. Bu g'oyalarni o'rganish bilan yangicha yo'nalishni tashkil qilgan olimlar *Jon Grey*, *Tomas Godskin* va *Jon Breylar* edilar. Ular asosan ishchilar orasidan kelib chiqib, muammolarni hal etishda mustaqil ravishda o'z qarashlarini e'lon qildilar.

Tomas Godskin. O'tgan asrlarda ilmiy axborot va publisistika janr sifatida hali bir-biridan ajralmagan edi. T.Godskin asarlari bilan yaqindan tanishar ekanmiz, bu erda biz ilmiy izlanishlarning bizning tafakkurimizga ko'ra belgilarini topamiz. Avvalo bu qo'yilgan masalaga yaqindan taalluqlidir.

1827 yilda T.Godskin «**Taniqli siyosiy iqtisod**» nomli kitobini e'lon qildi, lekin uning asosiy g'oyalari avvalroq 1825 yilda «**Kapitalning daf qilishiga qarshi mehnatni himoyalash**» asarida bayon etilgan edi.

Dastlabki nazariyalarida olim kapital ishlab chiqarishdan tashqarida degan fikrni bildirib, o'z zamondosh iqtisodchi olimlariga qarshi chiqdi. Uning fikricha, aylanma kapital umuman yig'ilgan zapaslar emas, masalan, ishchilar novvoyxonada non yopishadi, boshqa ishchilar esa uni sotib olishadi, demak, aylanma kapital – bu zapas «yig'ilma» emas, balki «mavjud» mehnatdir.

T.Godskiy asosiy kapitalni to'plangan mehnat deb biladi, lekin ishchilarsiz hech qanday mashina hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Bundan shunday xulosa chiqadiki, foyda o'tgan mehnat hisobiga emas, balki kundalik mehnat tufayli yuzaga keladi. Lekin asosiy kapital o'z egasi uchun mehnatdan ustunlik qilish vositasi hisoblanadi. YUqorida aytilganlarning barchasidan T.Godskinning ikkinchi tezisi kelib chiqadi: kapitalist tomonidan o'zlashtirib olingan foyda ishchilarning mehnatdan oladigan to'liq mahsulot huquqini buzish demakdir. Bu zo'ravonlik kapitalistlar tomonidan mehnatning bo'ysundirilishi bo'lsa, ularning hokimiyati ishchi mahsulotini o'zlashtiradi. T.Godskin: «...kapitalistlar o'z hollaricha Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasini buzishadi, u holda bu qanday qonun bo'ldiki, u yoki bu kishilarning hohishiga qarasa!...», - deb yozadi.

Kapitalistlar hech narsa ishlab chiqarmaydilar, lekin ular o'zlarini ish bilan ta'minlovchi va rahnamo deb ishchilarni ishontiradilar. Bu erda Godskin siyosiy

iqtisodni ayblaydi, chunki u bir vaqtning o'zida ham ularning da'vosini oqlaydi, ham ularni xayron qolarli darajada rivojlanish hamda sivilizasiyaning buyuk va munosib quroli deb ataydi. T.Godskinning aytishicha, jamiyatdagi barcha jamg'arma kapitalistlar tomonidan amalga oshiriladi. Lekin mahsulotni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarni va kapitalistga foyda ko'rinishida tegadigan mahsulotni ham faqat ishchi ishlab chiqaradi. Foyda ko'p bo'lgan sari ish haqi kam bo'lishini ko'rsatib o'tadi. (Bu fikr Rikardoniki bo'lganligini eslab o'taylik). Godskin esa bu fikrdan uzoqlashganligini quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin. Ko'ylak va ikki juft etikning haqiqiy bahosi mehnatning ma'lum miqdori hisoblanadi. Lekin u yoki bu tovarni qo'lga kiritish uchun ishchi kapitalist foydasiga yana ko'proq mehnat miqdorini sarf etishi kerak. Godskin *ishchi ishlab chiqargan hamma narsa uning o'ziga tegishli bo'lishi kerak*, deb yozadi. Lekin har bir ishchining tegishini qanday belgilash mumkin? Ishlab chiqarishda mato bo'lagi yigiruvchida, to'quvchida, oqartiruvchi va bo'yoqchida, ularning hammasi turli xil shaxslardir. Bu erda mehnat taqsimlangan. Ularning har biri alohida bitta operatsiyani bajaradi va buning natijasida tayyor mahsulot yuzaga keladi. Buni qanday bo'lish mumkin? *«Men bu masalani hal etishni ishchilarning o'zlariga erkin hal qilish uchun berishdan boshqa yo'lni bilmayman»*. T.Godskin kapitalistlarda ikkita funksiyani ajratadi. Ishbilarmonlar, tashkilotchi va ixtirochilar kabi ular ham ishchilardir. Lekin kapitalistlar va kapitalning vakillari kabi ular faqat ishchilarga zulm qiluvchi vositadirlar. T.Godskin bunday xo'jayinlarni mamlakatdan chiqarib yuborishni maslahat bermas edi. Begona o'lkalarda kashfiyotchilik va uddaburonlik bo'lib, mamlakatdagi qolgan aholiga ziyon etkazish demakdir. Haqiqiy adolatni tiklashning birdan-bir vositasi yoki chorasi, - deb xisoblaydi olim, - ishchilarni kasaba uyushmalariga birlashtirishdir.

Jon Grey. YOshlik yillaridanoq R.Ouen pafmletlarini o'qib, ularni targ'ibot qildi. 1825 yilda u o'zining **«Inson baxti haqida ma'ruzalar»** kitobini nashr qildirdi. XIX asrning 20-30 yillarida ingliz ishchilarining sevimli kitobi bo'lgan bu qo'llanma R.Ouen ta'siri ostida yozilgan edi. J.Greyning fikricha, jamiyat uch toifadagi kishilarga bo'linadi: birinchisi, ishchilar, ular barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi kishilardir. Ikkinchisi, shifokor, o'qituvchi va boshqalardir. Uchinchisi esa «mustaqil sinflar» dir. *«Bu mustaqil sinflarni tashkil qiluvchi kishilar ikki xil holatga bog'liqdir. Birinchidan, atrofda gilarining mehnatsevarligiga, ikkinchidan, nohaqlikning mavjudligiga. Bu esa ular ustidan hukmronlik qilish imkoniyatini beradi.»* J.Greyning qarashlarida zo'rlikdan yuz o'girishga va adolatga tinch yo'llar bilan erishishga chaqiriqni uchratishimiz mumkin.

Olimlarning fikricha, jamiyatning asosini ayirboshlash munosabatlari tashkil qiladi. Kishilar orasida boshqa barcha munosabatlar esa mana shu munosabatlar ustiga quriladi. Qashshoqlikning bosh sababchisi esa raqobatdir. *«Faqat savdo tartiblarining to'liq o'zgarishi insonlarni baxt-saodatga olib keladi»*.

1831 yilda J.Greyning **«Ijtimoiy tartib»**, **«Ayirboshlash asoslari haqida harakat»** nomli asarlari e'lon qilindi. Bu asarlar siyosiy iqtisodga oid asarlar hisoblanib, unda ishlab chiqarish, taqsimot, aholining nufuzi, soliq va soliqqa tortish

muammolari, shuningdek, jamiyatda ayirboshlash tartibini qayta tashkil etish ko'rsatiladi.

Umumiylik savdo palatasi tashkil etilib, u barcha tarmoqlar – dehqonchilik, sanoat va savdo ishlari boshqaruvini tashkil etadi. Er va kapital egalari o'z mulklarini mazkur boshqaruv apparatiga bir yilcha avvaldan belgilangan mukofot hisobiga topshirib, o'zlarini turli tavakkallardan xalos qiladilar.

Barcha xo'jalik ishlariga rahbarlikni palata topshirig'iga ko'ra amaldorlar yoki ziyolilar olib boradilar. Sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari milliy savdo omborlarida saqlanib, o'sha erdan savdo do'konlariga sotuvga chiqariladi.

Umummilliy idora tashkiliy reja asosida ish olib borib, tovarlar narxini ishlab chiqarish tannarxini qoplaydigan darajada va hatto foyda keltiradigan darajada belgilaydi. Ish haqlari esa hech qanday qiymatga ega bo'lmagan qog'oz pullar bilan to'lanadi. J.Grey o'zining **«Xalq baxtsizligiga qarshi to'g'ri vosita»** nomli pamfletida ishchi pullari g'oyasini rivojlantiradi. Bu ish vaqti va o'rtacha mehnat bahosini tasdiqlovchi kvitansiya ishchilarga do'konlardan shunga loyiq mahsulotlarni sotib olish imkonini beradi. «Ishchi pullari» o'sha davrda turli ko'rinishlarda Prudon va Brey kabi olimlar tomonidan ham taklif qilingan edi.

Jon Brey. J.Breyning **«Mehnatga nisbatan adolatsizlik va uni bartaraf etish yo'llari»** nomli kitobi 1839 yilda nashr qilindi. T.Godskin va J.Greyning pamfletlari kabi Breyning kitobi ham katta shuhrat qozondi. U ham ishchilar orasidan etishib chiqqan bo'lib, bosmaxonada harf teruvchi va muqova qiluvchi bo'lib ishlar edi. O'zining qarashlariga ko'ra J.Brey ham Grey singari ishchilarning sinfiy kurashiga qarshi edi. Uning asosiy kitobi **«Xalq xartiyasi hujjatlari»** e'lon qilingandan bir yil keyin chiqdi. Xartiyaning asosiy mazmuni Britaniya saylov tizimini demokratlash edi (umumxalq saylov huquqi, yashirin ovoz berish, nomzodlar mulkiy senzlarini bekor qilish va boshqalar). CHartizm harakati ham aynan shu davrdan boshlanib, unga J.Breyning asari chaqiriq sifatida xizmat qildi. Dunyoda adolatsizliklar qaerdan vujudga kelishini, jamiyat va davlat nima ekanligini, mehnatning zaruriyati, kapital jamg'arish va ayirboshlash xususiyatlarini o'rganishga o'z e'tiborini qaratdi. J.Brey shunday deb yozadi: *«Adolatli tuzumda hamma mahsulotlarni baholab, ayirboshlash, ishlab chiqarishga sarf qilingan butun xarajatlarning yig'indisi bilan belgilanar edi, boylik teng ayirbosh qilinir edi. SHu bilan birgalikda juda qadimdan jamiyatda yuksak darajada tengsiz ayirboshlash tizimi hukm surar edi: ishchilar kapitalistlarga yil davomida mehnat qilar edilar va evaziga yarim yillik mehnatning qiymatini olar edilar»*. Xuddi shu erdan, aslo taxmin qilinmagan individlarning jismoniy va aqliy kuchlari ichidan boylik va hokimiyatning tengsizligi kelib chiqadi.

Xuddi shu ayirboshlash tengsizligi bir sinfga hech narsa bilan shug'ullanmaslikni va dabdabali yashashni ta'minlaydi, boshqa bir sinfni og'ir mehnatga mahkum etadi.

J.Brey shunday deydi: *«Siyosiy iqtisodchilarning tasdiqlashicha har bir ayirboshlash o'zaro manfaatlidir. Aslini olganda esa kapitalist bilan ishchi o'rtasida hech qanday ayirboshlash yo'q! Ishchi kapitalistga o'zining mehnatini beradi, xo'sh, kapitalist unga nima beradi? Kapitalist ayirboshlash uchun yo mehnatni, yo kapitalni berishi mumkin. Kapitalist hech qachon mehnatni bera*

olmaydi, chunki u mehnat kilmaydi. SHu bilan birga kapitalist kapital ham bermaydi, chunki uning kapitali kamaymaydi, balki ko'payadi. Ishchining mehnati evaziga kapitalist nima beradi? Ishchining bir haftalik mehnati evaziga kapitalist va xususiy mulk egalari unga o'zlarining shu hafta ichida olgan boyliklarining bir qismini beradilar. Boshqacha qilib aytganda, ular ishchidan biron narsa oladilar, ammo o'rniga hech narsa bermaydilar».

«Hech kim dunyoda qandaydir tug'ma yoki tabiiy boylikka ega emas, - deb davom etadi J.Brey, - tabiat insoniyatga nimaiki bersa, bu mehnatga bo'lgan qobiliyatidandir. Demak, agar kimdir hech qachon mehnat qilmasdan boylikka egalik qilsa, bu boylik unga tegishli bo'lishi adolatsizlikdir. U o'zlarining mehnatlari evaziga yuzaga keltirgan insonlarga tegishli bo'lishi kerak, chunki kapital o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Angliyaning ulkan kapitallari yaratilish tamoyili bo'yicha kapitalistlarga tegishli bo'lishi kerak emas (ular uni o'zlari ishlab chiqarmaydilar). Bu ayirboshlash tamoyili asosida ham bo'lgan emas, ya'ni ular kapitalni o'z mehnatlari evaziga ayirboshlab olganlari yo'q. Meros huquqi asosida ham emas (bu boyliklarning merosxo'ri yo'q). Qaysi eshikka qaramaylik, mehnatkash kishi bilan puldor o'rtasidagi shartnoma adolatsizlik va aldamchilik bilan tugallanadi». J.Brey xulosa qilib, hech qanday siyosiy saylov islohotlari bu tartibni o'zgartirmaydi, deydi. Mavjud tartibdagi ishchilar sinfi qanchalik aqlli, yuqori ma'naviyatli yoki mehnatsevar kuch bo'lishidan qat'i nazar, to'g'rilab bo'lmaydigan qullikka mahkumdirlar. SHuning bilan birgalikda u ishchilar sinfining kurashi kishilarga qarshi emas, balki tuzumga qarshi, u kapitalistlar bilan yoki kapital bilan emas, balki kapitalni qo'llash usuli bilan ekanligini uqtiradi.

4. Marksizm vujudga kelishining shart-sharoitlari va K.Marksning iqtisodiy ta'limoti.

XIX asrning o'rtalarida iqtisodiy ta'limotlar tarixida yangi bir yo'nalish – marksizm vujudga keldi. K.Marksning nomi ko'pchilikda inqiloblar bilan bir deb qaraladi. Haqiqatdan ham bu fikrda jon bor, chunki u F.Engels bilan birgalikda proletariatning kapitalizmga qarshi kurashi zarurligini isbotlovchi nazariyaga asos soldi, buni tasodifiy hol deyish qiyin, chunki shu davrda kapitalistik xo'jalik rivoji, sanoat to'ntarilishining ayrim (Angliya va G'arbiy Evropa) mamlakatlarida nihoyasiga etganligi, sanoatning iqtisodiyotda etakchi rolni egallashi, ishchilar sinfining jamiyatdagi mavqeining keskin oshganligi, kapitalistik jamiyatning feodalizmdan ustunligi namoyon bo'lishi bilan birga uning bir qancha illatlari ham mavjudligi (ishsizlik, ish vaqtining uzunligi, maoshning kamligi, iqtisodiy inqirozlar, mulkiy va sinfiy tabaqalashuvning tobora kuchayishi, mustamlakachilik va boshqalar) qat'iy yangi ta'limot paydo bo'lishiga asos bo'ldi. O'z davrida burjua olimlari deb atalgan tadqiqotchilar (Sismondi, Prudon, qisman Smit, Rikardo), xayoliy socialistlar va boshqalar kapitalistik tizimning bir qancha negativ tomonlarini ochib bergan edilar. Ana shu illatlar bu davrda keskin kuchaydi, mehnat va kapital, ishchilar va sohibkorlar o'rtasidagi qarama-qarshilik tobora ortib bordi. 1831-34 yillar Fransiyada Lion to'quvchilari, 30-40-yillarda

Angliyadagi vuddistlar va chartistlar harakati ishchilar sinfining mustaqil sinf sifatidagi chiqishlari edi. 1844 yilda Sileziya to'quvchilarining qo'zg'oloni Germaniyadagi inqilobiy harakat darakchisi bo'ldi. 1848 yilda burjua inqilobi tufayli marksizmning vujudga kelish jarayoni yanada kuchaydi. Avvalgi davrdagi iqtisodiy talablar asta-sekin siyosiy tus ola boshladi.

Vujudga kelgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoit hamda avvalgi davrdagi bir qancha iqtisodiy g'oyalar asosida, birinchi navbatda klassik iqtisodiy maktab, utopik sosializm ta'limotlari tufayli marksizm shakllandi. Kapitalistik tuzum, hozirgi davr tili bilan aytganda bozor iqtisodining bekamu-ko'st emasligi, uning ijobiy tomonlari bilan birga hal etilishi shart bo'lgan muammolarining ham mavjudligi yangi iqtisodiy ta'limot paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.

Uning bosh iqtisodiy asari «Kapital» bo'lib, unda asosiy iqtisodiy g'oyalar ilgari suriladi (1-jildli 1867 yil nashr etilgan). Marksning iqtisodiy merosida klassik maktab g'oyalari asosiydir. Bu olimning tadqiqot predmetida iqtisodiyotda ishlab chiqarish sohalari muammolarining tahlili ustuvordir. V.Petti tadqiqotlariga baho berib, ishlab chiqarishning burjua munosabatlarining ichki aloqalarini o'rganish ta'kidlanadi.

Tadqiqot uslubi boshqa olimlardan keskin farq qilmaydi, iqtisodiy jarayonlar siyosat va davlatda nisbatan ustuvor hisoblanadi, ammo kapitalizm va shunga muvofiq xo'jalik yuritishning bozor mexanizmi o'tkinchi deb qaraladi.

Bazis va uskurtma to'g'risidagi konsepsiya olim uslubiyotida markaziy o'rinni egallaydi. Unga ko'ra ishlab chiqarish etakchi hisoblanadi, formasiyalar to'g'risidagi fikrda esa kapitalistik jamiyatning o'tkinchiligi ko'rsatiladi, bunga asosiy sabab ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulk va bozor anarxiyasidir. Yangi jamiyat sosializm va kommunizm bo'lib, unda ishlab chiqarish vositalari xususiy o'zlashtirish ob'ekti bo'lmaydi.

Sinflar to'g'risidagi nazariyada sinfiy kurash masalasi asosiydir, bunda kapitalistlar va ishchilar sinfi hisobga olinadi, uchinchi sinf to'g'risida shu narsa aytiladiki, mamlakatning industrlashib borishi tufayli rentaning daromad sifatidagi ahamiyati kamayib boradi.

Kapitalga nisbatan ishchilarni ekspluatasiya qilish va ishchi kuchi ustidan hokimiyat o'rnatish vositasi sifatida qaraladi. Kapitalizmdagi va demak, bozor munosabatidagi qarama-qarshiliklar kapital bilan bog'lanadi. Undan tashqari kapital tovarni ishchi kuchi bilan birlashtirib, o'sib boruvchi qiymatga aylanadi. Qo'shimcha qiymat bilan kapital o'zaro chambarchas bog'liqligi ko'rsatiladi. Faqat qo'shimcha qiymat yaratuvchi yoki kapitalning o'z-o'zidan o'sishiga xizmat qiluvchi ishchigina unumli bo'ladi, deb baho beriladi.

Kapitalning organik tuzilishi to'g'risidagi g'oya «yangilik» bo'lib, asosiy va o'zgaruvchi kapitalning nisbati – S/V ga tenglashtiriladi. Bundan ekspluatasiya me'yori (qo'shimcha qiymat me'yori)-qo'shimcha qiymatning o'zgaruvchan kapitalga nisbati sifatida qaraladi (A.Smit va D.Rikardlarda kapital asosiy va aylanma qismlarga bo'lingan). Bu erda asosiy kapital (mashina, asbob-uskuna, xom ashyo....) qo'shimcha qiymat yaratmaydi.

Kapitalning jamg'arilishi sanoatning markazlashuvi va konsentraciya bilan bog'lanadi, bu esa ishsizlik (rezerv) kuchayishiga olib keladi, bunday jamg'arilishning absolyut, umumiy qonuni deb ataladi.

K.Marksda qiymatning mehnat nazariyasi to'g'risida to'la ma'lumot beriladi, qiymatning mehnat sarflari bilan o'lchanishi birdan-bir to'g'ri deb qaraladi. Ammo talab va taklifga ko'ra, tovar bahosi qiymatga nisbatan oshishi va kamayishi mumkin. «Ishlab chiqarish bahosi» konsepsiyasi ilgari surilib, qiymatga qiyos qilinadi (xarid bahosi bilan tenglashtiriladi). Oddiy tovar ishlab chiqarishda (to bozor iqtisodiyoti) va kapitalizmning dastlabki davrida baholar qiymat qonuni bilan tartibga solinar ekan. Rivojlangan kapitalistik iqtisodiyotida esa baho A.Smit bo'yicha tabiiy baho, D.Rikardo bo'yicha ishlab chiqarish bahosi (yoki qiymati), fiziokratlar bo'yicha zaruriy baho deb qaraladi. Uzoq muddat davomida ishlab chiqarish bahosi taklifning zaruriy shartidir.

Marksning bu g'oyasiga Kondratev «mehnati nazariyasining yuqori shakli» deb baho beradi. Mark Blaug fikricha, marksistlarning qarashlari shunga borib taqaladiki, agar biz qiymatning mehnat nazariyasidan boshlamasak, kapitalistlar mehnat jarayonida ishtirok etmasdan turib, umumiy mahsulotning bir qismini o'zlashtirishni isbotlab bera olmaymiz (ya'ni ekspluatatsiya manbai yo'qoladi).

Pul nazariyasi Rikardo – Mill g'oyalari amal qilinadi, ammo pulning miqdoriy nazariyasi inkor etiladi. Bunda ma'lum davr davomida savdo aylanmalari va pul massasi oborotlari (aylanmasi) doimiy emasligi dalil qilib ko'rsatiladi.

Marksning qo'shimcha qiymat nazariyasi asosiy bo'lib, uning vujudga kelishi quyidagicha «isbotlanadi» (klassik maktab g'oyalari bo'yicha hamma narsa o'z qimmatida sotiladi va shu qimmatda olinadi, ya'ni ortiqcha narsa yuzaga kelmaydi). Mehnat aniq miqdoriy o'lchovga ega, ishchi kuchining qimmatini baholash esa – bu katta darajadagi muammodir, hamda fe'l-atvor holati, jamoa va psixologiya (ruhi) tomonidan aniqlanadi. SHu sababli qo'shimcha qiymatning manbai bo'lib, faqat o'z ishchi kuchini sotayotgan unumli ishchilarning «haqqi to'lanmagan mehnat» hisoblanadi. Bu «zaruriy» va «qo'shimcha» ish vaqtidagi jarayondir. «Qo'shimcha vaqt» va «qo'shimcha mehnat» bilan «qo'shimcha daromad» yuzaga keladi.

«Unumli mehnat» to'g'risidagi fiziokratlar (yuqoridagi boblarda berilgan) tomonidan ishlab chiqarilgan. Marks bu g'oyani rivojlantirib shunday xulosa chiqaradi: birinchidan, agar mehnat «mutlaq» bo'lmagan shakldagi qo'shimcha qiymatni ya'ni «nisbiy qo'shimcha qiymatni» yaratsa (bu tirikchilik vositalari qiymati (qiymati) arzonlashuviga olib keladi); ikkinchidan unumli mehnat muomala sohasida emas, ishlab chiqarish sohasida qo'shimcha qiymat yaratgandagina unumli bo'ladi.

Daromadlar to'g'risida fikr yuritib, yollanma ishchilar o'z «kuchini» sotib kapitalistdan oladigan haqdir (bu erda «ishchi kuchi» ish haqiga almashtiriladi), vaholangki klassik maktab vakillari bo'yicha mehnat uchun ish haqi beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, ish haqi ishchi va uning oilasi hayotini ta'minlash uchun zarur tovarlarga ekvivalentdir. Uning miqdori ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va texnologik jihozlash darajasiga bog'liq, bu esa oxir oqibatda ish haqi o'sishi uchun to'siq bo'ladi, chunki texnik iqtisodiy taraqqiyot doimiy ortiqcha ishchi

kuchini yaratadi. Kapitalist va ishchi o'rtasidagi almashuv munosabatlari ishchi ziyoniga bo'ladi. Hech vaqt real ish haqi mehnat ishlab chiqarish kuchlari o'sishiga mutanosib ravishda o'smaydi. Erkin raqobat iqtisodiyoti sharoitida ishchilar kasaba qo'mitalariga suyangan hollarda ham bu sharoitni o'zgartira olmaydilar. Mehnat unumdorligi o'sishi tufayli, tovar va xizmatlar qiymatining puldagi ifodasi pasayib borishi oqibatida ishchilar tomonidan sotib olinadigan tovarlar bahosining har doim adekvat pasayishiga olib keladi, bu esa ishchilar ahvolining doimo yomonlashuvidir.

Foyda va foyda me'yori. Bu daromad shakli sohibkor tomonidan ekspluatasiya yordamida paydo bo'ladi; Rikardodagi foyda me'yori emas, boshqa qo'shimcha qiymat me'yori emas, hatto ekspluatasiya me'yori to'g'risida fikr yuritiladi

Korxona yoki sohasidagi qo'shimcha qiymat hissasi o'zgaruvchi kapital va mehnat hissasi qancha ko'p bo'lsa, shuncha ko'p bo'ladi, kapitalning organik tuzilishida (S/V) doimiy kapital hissasi kam bo'lsa, demak, korxona qanchalik mashina va boshqa texnikalar bilan yaxshi qurollangan bo'lsa, shuncha kam bo'ladi.

Qo'shimcha va foyda me'yori o'rtasidagi farq shundan iboratki, birinchisi o'zgaruvchi (V) kapitalga nisbat shaklida, ikkinchisi esa umumiy kapital (S+V)ga nisbat shaklida bo'ladi. Foyda me'yori pasayib borish tendensiyasiga ega (Rikkardo-Mill bo'yicha hayot uchun zarur mahsulotlarga baho oshuvchi, demografik omillar, tuproq unumdorligi pasayishi va boshqalar), ammo Marks bo'yicha buning sababi kapitalning organik tuzilishi (S/V) da o'zgaruvchan (V) kapitalning hissasi kamayishi va demak, kapitalning jamg'arilishi bilan bog'liq.

Ekspluatasiyani kuchaytirish (yoki qo'shimcha qiymatni oshirish) ning yo'llari 2 ta, ish soatlari oshiriladi (absolyut) yoki mehnat unumdorligi orttiriladi (nisbiy).

5.Markscha iqtisodiy ta'limotning iqtisodiy tarixi.

Markscha g'oyalar davr sinovidan o'tdimi, degan o'rinli savol tug'iladi. Umuman, o'z davrida sosialistik va konkret sovet davlati va dunyoning 1,5 mlrd aholisini o'z ichiga olgan sosialistik lager deb atalgan mamlakatlardagi ijtimoiy tuzimning mazmuni nimadan iborat edi, hozirda bu yo'lni davom ettirayotgan davlatlarning istiqboli qanday, kabi muammolar bugungi kunda oz emas. Bu murakkab savollarga baholi qudrat o'z fikrimizni bildiramiz.

Imperializm sosialistik inqilob arafasi ekanligini dastlab Rossiyada, keyinroq qisqa vaqt bo'lsa ham Germaniya (Bavariya), Vengriya, Mongoliya va II jahon urushidan keyin ba'zi davlatlarda isbotlandi. Lekin bu inqilob yuksak rivojlangan, ishchi sinfi ko'rchilikni tashkil etgan joylarda emas nisbatan o'rta yoki kam rivojlangan davlatlarda ro'y berdi.

Markscha ta'limot asoschilarining umumxalq mulkini yaratish, xususiyl mulkchilikni yo'q qilish, iqtisodiyotni qat'iy rejalashtirish, raqobatni yo'qotish, ya'ni bozor iqtisodiyotini bekor qilish to'g'risidagi g'oyalari (Sovet davlati va boshqalarda) o'zini oqlamadi.

Lenin va leninchilarning oktyabr to'ntarishi jahon revolyusiyasiga aylanadi, degan umidlari ham ro'yobga chiqmadi. Oqibatda Sovet davlati amalda yagona

sosialistik davlat bo'lib qoldi. Bizda bashorat qilingan umuxalq, ya'ni davlat mulki asosiy bo'lib qoldi, qisman kolxoz-kooperativ jamoat mulki saqlandi, xususiy mulkchilik barham topdi, bozor iqtisodiyoti o'rniga markazdan rejalashtirilgan iqtisodiyot keldi, ilgari qoloq davlat qisqa vaqt ichida ancha ilg'or mamlakatlar safiga o'tib oldi. Agar shu yutuq bo'lmaganda Gitler Germaniyasi sobiq ittifoqni er bilan yakson qilib yuborgan bo'lar edi. Lekin 70-yillarda, ayniqsa, 80-90-yillarda Sovet ittifoqi inqirozga yuz tutdi. Xo'sh, sosializm va kommunizm g'oyasi puch bo'lib chiqdimi yoki gap boshqa erdami?

Bu erda tarixga ekskursiya qilishga to'g'ri keladi. Kapitalizm (ayniqsa, imperializm, davlat-monopolistik kapitalizm bosqichida) avvalgi jamiyatlardan ijobiy farq qiladi, uning ko'plab imkoniyatlari borligi aniqlanmoqda; ayniqsa, burjuaziya katta tajribaga ega (XVIII asrning o'rtasida paydo bo'lgan bu sinfning 250 yillik tajribasi bor), o'z boshidan qanchadan-qancha jarayonlarni o'tkazdi, u feodal munosabatlarga qarshi qonli kurashda hokimiyatni qo'lga olgach, asosiy ishlab chiqarish vositalarining egasiga aylandi, dastlab ekspluatasiyaning jirkanch usullari qo'llanildi (14-16 soatlik ish kuni, bolalar va ayollarning mehnatidan foydalanildi, ish haqi nihoyatda oz, sosial sharoit g'oyatda og'ir edi), oqibatda bir qancha sosial inqiloblar va iqtisodiy inqirozlarni boshidan kechirdi, bu sinf kurashlarda chiniqdi, tajriba orttirdi, o'zini himoya qilish, yashash uchun yo'l qidirdi, ilojini topdi. Dastlabki va keyingi yillarda mustamlakalar (koloniyalar) joniga oro kirdi, ular hisobiga metropoliyaning iqtisodiy va demakki, siyosiy ahvolini nisbatan yaxshilandi.

Mustamlakachilik tizimi tugatgan hozirgi paytda ham ilgari koloniya bo'lgan davlatlar o'z qarzlarini emas, hatto foizlarini to'lashga ham qodir emaslar (masalan, Janubiy Amerika davlatlari AQSHga juda katta qarzdor). Yana bir fikr shuki, barcha kapitalistik davlatlarning ravnaqi bir xil emas, balki turlichadir.

Rossiyadagi inqilob (chet el intervensiyasi bejiz emas), sosializm yo'lini birinchi bo'lib tanlagan davlatlar – SSSR, Mongoliya va boshqalar, II jahon urushi, yangi sosialistik yo'ldan borishni istagan davlatlar, mustamlakachilik tizimining emirilishi, iqtisodiy va siyosiy jahon urushi, yangi sosialistik yo'ldan borishni istagan davlatlar, mustamlakachilik tizimining emirilishi, iqtisodiy va siyosiy inqirozlar kapitalistik davlatlar oldiga yangidan-yangi muammolarni qo'ydi. Katta tajribaga ega bo'lgan burjua ilmiy-texnika progressidan unumli foydalandi, ishlab chiqarishni o'stirdi, foyda oshdi, ishchilar sinfi va xalqning moddiy turmush darajasini oshirishga va ijtimoiy tenglikni yumshatishga erishdi. Masalan, AQSHda milliy boylikning 60 foizi 1 foiz aholining qo'lida, bunga xalq jim qarab tura olmadi. SHuning uchun bu tizim yo'qolish xavfining oldini olishga majbur edi (SSSR tajribasi).

SHu vaqt davomida SSSR deb atalgan sobiq mamlakatda rivojlanish tobora susayib bordi, ijtimoiy tenglik kuchaydi, bunga bir qancha sabablar bor. Avvalo, voqealarni sun'iy tezlashtirishga urinildi. 1928 yildan boshlab yangi iqtisodiy siyosat vazifalari inkor etildi, vaholangki, bu jiddiy va uzoqqa mo'ljallangan siyosat edi. Kapitalistik munosabatlarga chek qo'yishga shoshildik, ma'muriy-buyruqbozlik usulini joriy qilib, ayniqsa, qimloq xo'jaligida majburiy kollektivizasiya kabi yirik xatolarga yo'l qo'ydik, dehqonlar va ishbilarmonlar

faoliyatiga sun'iy to'siq yaratdik. Ikkinchi besh yillik oxirida sosializm qulab bitkazilganligini e'lon qildik va AQSHga etib olish va undan o'zib ketish vazifasini belgiladik. II jahon urushi oqibatlari va undan keyingi voqealar, sovuq urush, qurollanish poygasi (40-50 foiz xarajat), boshqa davlatlarga beg'araz yordam, ilmiy-texnika taraqqiyotiga e'tiborning kamligi (kibernetika va genetikani dastlab inkor etish) iqtisodiyotda qo'pol xatolar va yomon oqibatlarga olib keldi. Ayniqsa, og'ir sanoatning ustun rivojlanish qonuni katta ziyon keltirdi. 1953 yilda Stalin vafotidan so'ng G.M.Malenkov tomonidan xalq iste'mol mollarini ko'proq ishlab chiqarish g'oyasi zararli deb e'lon qilindi. Ayniqsa, N.S.Xrushchevning iqtisodiy siyosati xalq xo'jaligini keskin og'ir ahvolga solib qo'ydi.

Ilg'or kapitalistik davlatlarda qayta qurish (agar shunday deyish joiz bo'lsa) ancha ilgari boshlandi. Masalan, AQSHda 1929-33 yillar buyuk inqiroz davrida 17 mln ishsiz bo'lgan paytda sosializasiya rejalari tuzildi, insonning manfaatlarini ta'minlamay, himoyalamay borib halokatga uchrash mumkinligi ayon bo'lib qoldi (buning uchun 200-250 yil kerak bo'ldi).

II jahon urushidan keyin Germaniyada L.Erdxard tomonidan ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyotga yo'l ochildi, SHvesiya va bir qancha mamlakatlarda davlat tomonidan ijtimoiy himoya kuchli qilib qo'yildi.

YUqorida aytilganidek, bir qancha davlatlar sosializm g'oyasidan voz kechmagan. XXRda sosializm asoslarini qurish 50-100 yillik vazifa qilib belgilangan, KXDR, Kuba va Vetnam socialistik respublikasida ham bu jamiyatni qurish uchun harakat bor.

Markscha ta'limot tarix sinovidan to'la o'tmadi. Uning taqdiri kelajak tarixi hukmiga havola etiladi.

Xulosa

Sen Simonizm ta'limoti o'z rivojida to'rtta bosqichni bosib o'tdi. Birinchi bosqich uning 1815 yilgacha yozilgan asarlarida yoritilib, olimning ijtimoiy-iqtisodiy tafakkuri endi shakllanib borayotgan edi. Ikkinchi bosqich Sen-Simon hayotining so'nggi o'n yilligida yozilgan asarlarni o'z ichiga olib, ularda kapitalizm tabiiy va abadiy degan fikrdan qaytib, yangi qarama-qarshilik va raqobat o'rniga birodarlik va hamkorlikka asoslangan jamiyat vujudga kelishi ko'rsatiladi. Bu almashinuv tinch yo'l bilan, «industrial jamiyati» ning rivojlanish va feodallarni tugatish asosida olib boriladi. Sen-Simon umuman xususiy mulkchilikka qarshi chiqqan emas, u faqat jamiyatda maxlum nazorat o'rnatilganligi maqsadga muvofiqdir, deb hisoblaydi.

Uchinchi bosqichga Sen-Simonning vafotidan keyin olti yil ichida uning shogirdlari yaratgan asarlar hamda ularning tashqiqot va amaliy faoliyati kiradi. Bu bosqichda Sen-Simonizm socialistik ta'limotga aylanib, xususiy mulkchilikni bartaraf etishni, boylikning har kimning mehnati va layoqatiga qarab taqsim qilishni, ishlab chiqarishni esa rejalashtirishni talab qiladi. Bu g'oyalar to'liq

ravishda 1829 yillarda Sen-Simonning yaqin shogirdlari S.A.Bazar, B.P.Anfonte, B.O.Rodrig tomonidan Parijda o'qilgan ommaviy ma'ruzalarda o'z aksini topdi.

Sen-Simon va uning shogirdlari asarlarida siyosiy iqtisodning asosiy toifalarining ilmiy tahlilini uchratmaymiz. Ular qiymat shakllarini, ish haqi, foyda va er rentasini xususiyatlarini o'rganishni maqsad qilganlari yo'q. Balki, siyosiy iqtisod fani oldiga yangi vazifalarni: kapitalistik ishlab chiqarish usulining vujudga kelishi va rivojlanishi, undagi qarama-qarshiliklar, nima uchun va qanday ko'rinishda sosializmga o'rin bo'shatish kerakligini o'rganishni qo'yadi.

1831 yilda boshlangan to'rtinchi bosqich Sen-Simonizm inqirozi bosqichidir. Ishchilar orasida mustahkam o'rin egallamagan sen-simonchilar dastlabki revolyusiyalar davrida ancha o'zlarini yo'qotib qo'yidilar. Natijada ular orasida kelishmovchiliklar vujudga kelib, ikkiga bo'linishga, keyinchalik esa umuman Sen-Simonizmning oqim sifatida tarqalib ketishiga sabab bo'ldi.

Sen-Simon agar yangi jamiyatning umumiy qiyofasini, ya'ni eskizini yaratgan bo'lsa, Fure o'z navbatida undagi mehnatni va hayotni tashkil qiluvchi alohida yacheykalarining mohiyatlarini o'rgandi. Fure asarlari va g'oyalarning ahamiyati shundan iboratki, olimning o'zi kapitalizm qonuniyatlarini o'rganishga harakat qildi. Uning mehnatni tashkil qilish, mehnatni tabiiy zarurat o'rnida bilish va musobaqalar to'g'risidagi g'oyalari hozirgi davrda ham katta ahamiyatga egadir.

Hayoliy-sosialistlar ichida Ouen birinchi bo'lib klassik iqtisodiy maktab tamoyillari asosida kapitalizmga qarshi xulosalarni chiqardi. U o'z qarashlarini Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasi asosida yaratib, ayrim hollarda Buagilber qarashlaridan ham keng foydalandi.

Sen-Simon va Fure ta'limotlari bilan tanishgan chog'imizda ularning g'oyalari to'liq socialistik bo'lmay, hali xususiy mulkni saqlab qolganliklari, kapitalistlarning sinf sifatida saqlab qolinishi va ularning ishlab chiqarish vositalaridan foydalanib, foyda olishlari mumkinligini kuzatamiz. Ouen tizimi esa ulardan farq qilib, nafaqat socialistik qarashlarni rivojlantirdi, shu bilan birga ikkinchi yuqori faza bo'lmish kommunizmni ham tasvirladi.

Lekin Ouen ta'limoti ham qarama-qarshiliklar va tartibsizliklardan holi emas edi. Chunki sinfiy munosabatlarning etilmaganligi jamiyatni qayta qurish imkoniyatini bermas edi. Garchan Ouen ishchilar sinfining tutgan o'rnini to'g'ri tushunmagan bo'lsa-da, o'z g'oyalari bilan marksistik iqtisodiy ta'limotning vujudga kelishida alohida o'rin egallagan edi.

R.Ouen tashviqotlaridan ruhlangan klassik iqtisodchilar Smit va Rikardo ta'limotlari bilan yaqindan tanish bo'lgan va siyosiy iqtisodda ishchilar manfaatlarini birinchi bor ifoda etgan kishilar socialist-rikardochilar edi. Ularning iqtisodiy g'oyalari Ouennikiga nisbatan ancha mukammal bo'lib, Rikkardo ta'limotini ilmiy rivojlantirishga urindilar.

Sosialistlar Rikardoning «qiymatning mehnat nazariyasi» ni chuqur o'rganib uni mantiqiy nihoyasiga etkazdilar. Ular mehnat bilan kapital o'rtasidagi ayirboshlashni mavjud qonunlarga zid deb fanda foydani ilmiy izohlash zarur deb ko'rsatdilar. Lekin o'zlari bunga haqiqiy ilmiy ta'rif bera olmadilar.

XIX asrning 20-30 yillarida socialist-rikardochilar ilk ishchilar harakatlari shakllanayotgan davrda katta ijobiy yutuqlarga erishdilar va iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani rivojiga ma'lum hissa qo'shdilar.

XIX asrning o'rtalarida marksizm iqtisodiy ta'limoti vujudga keldi. Bu ta'limot bo'yicha kapitalizmning o'z davri uchun (avvalgi formasiyalarga nisbatan ustunligi ijobiy tomonlari ko'rsatib berildi. Lekin bu jamiyatning kelajagi yo'q ekanligi, o'z o'rnini yangi jamiyatga bo'shatib berishi «isbotlandi»). Qiymatning mehnat nazariyasi asosida ishchilarning ishlab chiqarish vositasidan mahrum qilinishi (yoki kapitalistlar tomonidan egallanishi) natijasida kapitalistlar qo'shimcha qiymat olish yo'li bilan doimo boyib borishi, ishchilarning *ekspluatasiya qilinishi va qashshoqlashib borishi* qonuni ochildi.

Kapitalizm ichki qarama-qarshiliklarining chuqurlashuvi tufayli bozor mexanizmi ularni tartibga sola olmadi. Korxonalarning hajmi inqirozlar tufayli doimo o'sib borishi, firmalarning yiriklashuv tendensiyasi kapitalizm xususiyatidir. Ayrim odamlar tomonidan mulkning monopolizatsiyasi ro'y beradi, ishchi kuchi tovarga aylanadi, ommaning proletarlashuvi kuchayadi, ularning ko'pchiligida ishsizlik va boshqa negativ holatlar tufayli norozilik ortadi, oxir – oqibatda kapitalistik jamiyat emiriladi. Bu jarayon dastlab eng rivojlangan bir qancha mamlakatlarda bir vaqtning o'zida ro'y beradi, deb bashorat qilindi. Yangi jamiyatda xususiy mulk o'rniga umumxalq mulkining ustun bo'lishi ko'rsatildi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshida kapitalizmning monopoliyalashgan davrda leninizm ta'limoti yuzaga kelgan bo'lib, marksizm to'ldirildi va rivojlantirildi. Bu ta'limotga ko'ra kapitalizmning emirilishi va inqilob nisbatan past rivojlangan, imperializm zanjirlari bo'sh bo'lgan ayrim mamlakatlarda ham ro'y berishi mumkinligi ko'rsatildi. Bu bashorat XX asr boshida qisman Rossiya, Mongoliya, II jahon urushidan keyin bir qancha Evropa, Osiyo va Amerika mamlakatlarida oqlandi. Etmish yildan ortiq davom etgan «sosialistik» jamiyat qurish tajribasi o'zini to'la oqlamadi. Ayniqsa, sof bozor munosabatlaridan voz kechish, davlat mulkining etakchi bo'lib olishi va davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi, xususiy mulk va xususiy savdoning inkor etilishi, erga davlat monopoliyasi, erkin raqobatning musobaqa bilan almashtirilishi, baholarning yuqoridan qat'iy belgilanishi, rejalashtirishning yuqoridan qat'iy joriy qilinishi, erkin tanlash huquqining cheklanganligi va boshqalar bozor munosabatlarining yangi shakli – ma'muriy-buyruqbozlik asosidagi iqtisodiyotni keltirib chiqardi, erkin bozorga zid iqtisodiyotni vujudga keltirdi. Oqibatda sobiq SSSR va boshqa «sosialistik» deb atalgan mamlakatlarda iqtisodiy va siyosiy inqiroz ro'y berdi, ular parchalandi va bozor iqtisodiyoti yo'lga o'tishga majbur bo'ldi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Nobozor iqtisodiy g'oyalar; assosiasiya; yacheyka; falanga; xaos; pamflet; xartiya; chortizm; Marksning qushimcha qiymat nazariyasi; kapitalizmning taqdiri; asosiy aylanma kapital; kapitalning organik tuzilishi; aholining nisbiy va absolyut qashshoqlashuvi; kapitalizmning o'limi haqidagi g'oyalarning asossizligi; monopolistik kapitalizm; «sosialistik deb atalgan g'oyaning tarixiy taqdiri.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Xayoliy sosializmning vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.
2. Xayoliy sosializmning haqiqiy rivojlanish pallasi qaysi davrga to'g'ri keladi?
3. Xayoliy socialistlar adolatli jamiyatga o'tish yo'llarini qanday ko'rsatdilar?
4. Sen-Simonning iqtisodiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Sen-Simonning qanday asarlarini bilasiz?
6. Sen-Simon fransuz ma'rifatparvarlaridan nimasi bilan farq qiladi?
7. Sen-Simonning jamiyatning rivojlanish konsepsiyasi qanday edi?
8. Sen-Simon o'z asarlarida nimani tanqid qildi?
9. SH.Furening iqtisodiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
10. SH.Fure qaysi davrda yashadi va ijod etdi?
11. SH.Furening qanday asarlarini bilasiz u bu asarlarida nimalarga e'tibor berdi?
12. Sen-Simon va SH.Furening iqtisodiy g'oyalari bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
13. R.Ouenning iqtisodiy konsepsiyasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
14. R.Ouenning qanday asarlarini bilasiz?
15. R.Ouen iqtisodiy qarashlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
16. Sosialist-rikardochilar (J.Grey, T.Godskin, J.Brey)ning iqtisodiy qarashlariga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
17. Sosialist-rikardochilarning namoyandalari yashagan davrning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyalari.
18. Sosialist-rikardochilarning qanday asarlarini bilasiz va ular bu asarlarda qanday g'oyalarni ilgari surdilar?
19. Sosialist-rikardochilar qanday iqtisodiy masalalarga ahamiyat berdilar?
20. Iqtisodiy ta'limotlar tarixida sosialist-rikardochilarning tutgan o'rnini va ahamiyati.
21. Marksizm vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari nimalardan iborat?
22. K.Marks va F.Engels iqtisodiy ta'limotining asosini nimalar tashkil etadi? Qo'shimcha qiymat nazariyasi nima?
23. Ishchilar sinfining absolyut va nisbiy qashshoqlanishi deganda nimani tushuniladi?
24. Kapitalizm tuzumining o'tkinchi ekanligi nima bilan isbotlanadi?

Asosiy adabiyot

1. I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyot yo'li. Toshkent, 1992.
2. A.Razzoqov, SH.Toshmatov, N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T., Moliya, 2002.
3. A.Islomov, E.Egamov. T.Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. TMI, 2001.

Qo'shimcha adabiyot

1. Turkiston CHor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Toshkent. SHarq, 2000.
2. Internet materiallari.

8-mavzu. XIX asr oxiri va XX asrdagi iqtisodiy ta'limotlar. Marjinalizm ta'limoti va neoklassik iqtisodiy maktablari.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishi (evolyusiyasi) kapitalizm iqtisodiyotida uning siyosiy ustqurmasida yuz berayotgan tub siljishlarni aks ettirar edi. XIX asrning so'nggi choragida erkin raqobatning monopoliyaga aylanishi iqtisodiyotdagi eng muhim hodisa bo'ldi. Bu jarayon kapitalizm ziddiyatlarning, ayniqsa, mehnat bilan kapital o'rtasidagi ziddiyatlarning chuqurlashuvi va keskinlashuvi bilan ayni bir vaqtda ro'y berdi. XIX asrning 70-yillaridan boshlab qiymat nazariyasi va uni ilmiy tahlil qilishda ham chinakam inqilobiy o'zgarish yuz berib aynan shu davrda Evropaning bir nechta mamlakatlarida turlicha nazariy maktablar shakllandi. Ushbu maktablar yaratgan iqtisodiy ta'limot fanda «marjinalizm» ta'limoti deb nomlanib, XX asrning 30-yillarigacha o'z mavqeini saqlab turdi.

1-ma'ruza. 2 soat.

Reja:

1. Marjinalizm iqtisodiy ta'limotining shakllanishi va umumiy ta'rifi.
2. Marjinalizm iqtisodiy ta'limotining rivojlanish bosqichlari.
3. Avstriya maktabi va uning xususiyatlari.
- 3.a. K.Menger, E.Byom-Baverk, F.Vizer tomonidan iqtisodiyotga psixologik ta'limotning kiritilishi.
- 3.b. Qadriyat nazariyasining xususiyatlari.
- 3.v. «Eng yuqori foydalilik» nazariyasi
4. U.Jevons va L.Volrasning marjinalistik g'oyalari.

1. Marjinalizm iqtisodiy ta'limotining shakllanishi va umumiy ta'rifi.

Marjinalizm fransuzcha *marginal* so'zidan olingan bo'lib «eng yuqori» (chegaraviy) degan ma'noni bildiradi.

Bu boradagi o'zining ilk fikrlarini U.Stenli Jevons 1862 yilda Britaniya fanlarini rivojlantirish Assosiasiyasida qilgan «Siyosiy iqtisodning umumiy nazariyasi haqida qisqacha bildirish» nomli ma'ruzasida bayon etgan edi. 1871 yilda esa U.Jevons yangi nazariyasini ilmiy asoslashga bag'ishlangan fundamental asar bo'lgan «Siyosiy iqtisod nazariyasi» nomli kitobini Angliyada nashr qildirdi. Aynan mana shu yili 1871 yilda Avstriyada Karl Mengarning «Siyosiy iqtisod asoslari» nomli kitobi ham e'lon qilindi. Bu kitobda ham xuddi mana shu «eng yuqori foydalilik» nazariyasi tahlil qilinib, matematik formula va teoremlarsiz ilmiy jihatdan asoslanib berildi.

1874 yilda SHvesariyada Leon Valrasning «Sof iqtisodiyot fani elementlari» nomli kitobi nashrdan chiqdi. Bu kitobdagi iqtisodiy nazariya to'liq ravishda matematik jihatdan rivojlantirildi. SHunday qilib, yangi yo'nalish bir vaqtda uchta olim tomonidan turli mamlakatlarda ingliz, nemis va fransuz tillarida ilmiy jihatdan asoslanib berildi.

2. Marjinalizm iqtisodiy ta'limotining shakllanishi va umumiy ta'rifi.

Marjinalizm va uning rivojlanish davrini ikki bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi bosqich XIX asrning 70-80-yillarni o'z ichiga olib, iqtisodiy tahlilning dastlabki marjinalistik g'oyalarni mujassam qilgan dastlabki ilmiy asarlar yaratildi (K.Menger, U.Jevons va L.Valras asarlari). Bu davrda asosiy kechib uni bu ko'rinishi inson psixologik xususiyati, ya'ni uning hissiyoti va qabul qilishi asosida o'rganiladi. SHuning uchun marjinalizmning bu bosqichi iqtisodiy ta'limotlardagi «sub'ektiv yo'na-lish» deb ataladi.

Ikkinchi bosqich XIX asrning 90-yillariga to'g'ri kelib, bu davrdan boshlab marjinalizm ko'pgina mamlakatlarda mashhur va asosiy ta'limotga aylandi. Marjinalistlarning bu davrda erishgan asosiy yutuqlari sub'ektiv-psixologik yo'nalishdan voz kechib, iqtisodiyotning asosiy maqsadi bu iqtisodiy hayotning doimiy borishini mavjud shart-sharoitlar asosida tushuntira bilish demakdir, dedilar. Natijada yangicha iqtisodiy g'oyalar namoyondalari klassik iqtisodiy maktabning davomchilari sifatida baholanib, ularga neoklassiklar deb nom berildi.

Marjinal rivojlanishning ikkinchi bosqichini, ya'ni neoklassik iqtisodiy ta'limotini rivojlanishiga yirik iqtisodchi olimlar A.Marshall, Dj.B.Klark va V.Pareto katta hissa qo'shdilar. Marjinal iqtisodiy g'oyalarini yuqorida qayd etilgan ikkala bosqichini o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ta'riflashimiz mumkin.

Birinchi. Dastlabki marjinalistlar o'zlarining sub'ektiv oqimlarida asosiy e'tiborni iqtisodiy tahlil jarayonida iste'mol (talab)ning tutgan o'rnini o'rganishga qaratib, klassiklardan farqli ravishda ishlab chiqarish (taklif)ni ikkinchi darajali qilib qo'yidilar. Keyinchalik neoklassiklar har ikkala jarayonni birgalikda o'rganib ancha mukammal ta'limot yaratdilar.

Ikkinchi. Birinchi bosqich marjinalistlari sub'ektiv yo'nalish vakillari klassiklar singari sabab oqibatga asoslangan ilmiy tahlilni qo'llab, ularning g'oyalarini ma'lum darajada takrorladilar. Lekin birgina katta farq sub'ektiv maktab qo'llagan iste'mol va tovarlarning foydaliligi usuli ularni klassik maktab usulidan farqladi. O'z navbatida marjinalistlarning neoklassik yo'nalishi funksional ilmiy tadqiqotini maydonga tashlash bilan birga ishlab chiqarish va iste'molni yaxlit holda o'rganib, me'yoriy iqtisodiy o'lchamlarni taqsimot va ayirboshlash jarayonlariga ham tadbiiq etdilar.

Uchinchi. Marjinal inqilobning birinchi bosqichidan farq qilib, ikkinchi bosqichda funksional ilmiy uslub bilan birga iqtisodiy tahlilga iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish usuli ham olib kirildi. SHu jumladan, har ikkala bosqich nazariyotchilari «erkin» raqobat yordamidagi iqtisodiy o'sishni haligacha avtomatik ravishda qo'llab kelinmoqda, degan fikrga keldilar.

To'rtinchi. Neoklassiklar iqtisodiy ta'limotlar tarixida alohida o'rin egallagan klassiklardan iqtisodiy liberalizm tamoyillariga sodiq qolishni meros qilish bilan birga tadqiqot mavzuini yanada kengaytirib, unda funksional tadqiqot usulidan va iqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslash usuli va nihoyat tizimli matematik usuldan keng foydalanishni amalga oshirdilar.

3. Avstriya maktabi va uning xususiyatlari.

XIX asrning 70-yillarida iqtisodiy ta'limotlarning nufuzli maktablaridan biri bo'lgan Avstriya maktabi vujudga keldi. Avstriya maktabini *sub'ektiv* yoki *sub'ektiv psixologik maktab* deb ham ataydilar. Uning mafkurachilari qo'llagan usul munosabati bilan unga mana shunday nom berilgan. 70-yillarda Avstriya maktabining asoschisi **K.Menger** (1840-1921) bu g'oyani rivojlantirib, uni sub'ektiv-psixologik maktabning asosiy nazariyasiga aylantirdi. **Evgeniy Byom-Baverk** (1851-1914), **Fridrix Vizer** (1851-1926) va boshqalar ham shu nazariyani ishlab chiqdilar. Avstriya maktabining konsepsiyalari K.Mengerning «**Siyosiy iqtisod asoslari**» (1971), F.Vizerning «**Xo'jalik boyligining kelib chiqishi va asosiy qonunlari to'g'risida**» (1884), E.Byom-Baverkning «**Kapital va foyda**» (1884-89), «**Xo'jalik ne'matlari boyligi nazariyasining asoslari**» (1886), «**K.Marks nazariyasi va uning tanqidi**» (1896) va boshqa asarlarida bayon etilgan, Avstriya maktabining ta'limoti Angliya, Germaniya, AQSH va Rossiyada hamda boshqa mamlakatlarda yoyildi. Bu ta'limot iqtisodiyot fanining shundan keyin rivojiga katta ta'sir o'tkazdi.

Avstriya maktabi iqtisodchilarining asarlarida avvalo, siyosiy iqtisod predmeti, uning uslubiy negizlari va tadqiqot usuli to'g'risidagi ta'limot yanada kengaytirildi. Menger va uning tarafdorlari ishlab chiqarish munosabatlarini, ishlab chiqarishning rivojini tartibga soluvchi iqtisodiy qonunlarni siyosiy iqtisod predmetiga kiritmas edilar. Ularning konsepsiyasiga ko'ra siyosiy iqtisod xo'jalik sub'ekti tajribasining butun xilma-xilligi bilan uni idrok etishni o'rganishi lozim edi. Byom-Baverkning da'vo qilishicha, siyosiy iqtisod sub'ekt hissalarida iqtisodiy hodisalarni izohlaydigan ildizlarni izlash kerak. Alohida xo'jalik tadqiqot ob'ekti qilib olinar va shu xo'jalik jamiyatning eng oddiy tipik elementi deb talqin

qilinardi. Jamiyatdan mutlaqo ajralgan shaxs – Robinzon xo'jaligi mana shunday xo'jalikning oliy maqsadi, deb atalardi (D.Defoning asarini eslang). Avstriya maktabi kapitalistik xo'jalikni mana shunday eng oddiy elementlarning mexanik yig'indisi, deb talqin etardi. Umuman iqtisodiyot qonunlarini o'rganish uchun alohida olingan bir xo'jalik (firma, korxona) misolida shu qonunlarni ko'rib chiqish etarli deb hisoblanardi (mikroiqtisodiyot).

Tadqiqotning bu usuli *Robinzonada usuli* degan nom oldi. SHu usul yordamida siyosiy iqtisoddan ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari chiqarib tashlandi, iqtisodiy toifalarning ijtimoiy-sinfiy mazmuni kuchaytirildi, ijtimoiy ishlab chiqarishning roli soddalashtirildi. Robinzonada usuli asosida siyosiy iqtisod tarixiy va sinfiy muayyanlikdan mahrum bo'lar, unda individuallik keng targ'ib qilinardi. Ayirboshlash konsepsiyasining tarafdorlari bo'lgan Avstriya maktablarining iqtisodchilari iqtisodiy masalalarni faqat bozor munosabatlaridan, ya'ni ayirboshlash munosabatlaridan iborat qilib qo'ydilar. Robinzonada usuli madhiyabozlik tusida edi. U ochiqdan-ochiq sub'ektiv psixologik bo'lishiga qaramay, iqtisodiyot fanining bisotiga kirdi va keng yoyildi. Avstriya maktabining nazariyotchilari kapitalizmni faqat bozor munosabatlari bilangina bog'langan yakkaxo'jaliklarning mexanik yig'indisi deb tasvirlab, mehnatning rolini inkor etdilar va kapitalistik ekspluatatsiyani niqobladilar. Ular iqtisodiy jarayonni va uning omillarini sub'ektiv idealistik tarzda izohladilar. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning psixologiyasini bu jarayonning asosi deb hisobladilar. Avstriya maktabining namoyandalari ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotining ob'ektiv xususiyatini va unga xos qonunlarni inkor etib, xo'jalik turmushida iqtisodiyotni rivojlantirishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatini belgilaydigan psixologik sabablar hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb da'vo qildilar. Iqtisodiy jarayonlarni mana shunday sub'ektiv-psixologik talqin etish Avstriya maktabi uslubiyotining asosini tashkil qildi.

Avstriya maktabining nazariyotchilari siyosiy iqtisodni ishlab chiqarishni o'rganishdan «xalos» etib, iste'molni birinchi o'ringa qo'ydilar. Ular individlarning moddiy ne'matlarni iste'mol qilishi xo'jalik faoliyatini tashkil etuvchi asosiy omil deb da'vo qilishdi.

Sub'ektivizm va individualizm mehnatning va ijtimoiy ishlab chiqarishning, ishlab chiqarish munosabatlarining rolini hamda ijtimoiy ziddiyatlar va sinfiy kurashni inkor etishga hamda soxtalashtirishga asoslangan. Bu qoidalarning tig'i marksizmning ilmiy uslubiyotiga iqtisodiy ta'limotiga qarshi qaratilgan edi.

Avstriya maktabining namoyandalari va avvalo Byom-Baverk qiymatning mehnat nazariyasini K.Marks ta'limotining ilk negizi deb bilib, shu nazariyadagi qo'shimcha qiymat ta'limotiga xuruj qilib, «Kapital» ning birinchi va uchinchi tomlari o'rtasida ziddiyat borligini isbotlashga urindilar (bu haqda oldingi mavzuda aytib o'tilgan edi).

Qadriyat (qimmat) nazariyasi Avstriya maktabining konsepsiyalarida markaziy o'rinni oldi. Bu nazariya «eng yuqori foydalilik» nomini oldi. Siyosiy iqtisodda qabul qilingan «tovar» va «qiymat» toifalari ijtimoiy mazmundan mahrum bo'lgan ne'mat va qadriyat tushunchalari bilan almashtirildi. K.Menger, E.Byom-Baverk va boshqalar qiymat – ijtimoiy zarur mehnatning ifodasi, mehnat esa uning birdan-bir

manbai ekanligi to'g'risidagi qoidani noto'g'ri deb e'lon qildilar. Ular qiymat toifasini sub'ektiv mazmun bilan to'ldirdilar. Uning ustun omili sifatida iste'mol qiymati yoki moddiy ne'matlarning foydaliligi qabul etildi. Byom-Baverkning fikricha, Avstriya maktabi iste'mol qiymatiga murojaat etish orqali qadriyatni «lozim bo'lgan daraxtdan, ildizning o'zidan» tahlil eta boshladi.

Haqiqatda ham Avstriya maktabi qiymatning yangicha ta'rifini ishlab chiqish yo'lidan bordi. Qiymat iste'mol qiymati bilan belgilanishi mumkin emasligi to'g'risidagi fikrni siyosiy iqtisodning klassiklariyoq o'rta tashlagan edilar. Lekin qariyb 200 yil davomida iqtisodiyot fanida bu g'oya etakchi bo'lishi va shunga qaramay, Avstriya maktabi foydalilikda zo'r berib qadriyatning sub'ektiv nazariyasini yaratdi. Foydalilik deganda Byom-Baverk moddiy ne'matlarning umumiy xususiyatini tushunar edi. Bu xususiyat moddiy ne'matlarning shaxslar farovonligiga ehtiyojlarning qondirilishiga munosabati bilan belgilanadi, deb hisoblar edi. Qiymat qimmat va qadriyat tushunchasi bilan almashtiriladi.

Qadriyatning vujudga kelishi mehnatdan va ishlab chiqarishdan ajratib talqin etilar edi. Ne'matning foydaliligi uning asosi deb hisoblanardi. Byom-Baverk foydalilikning ikki turini: oddiy (mavhum) va malakali (aniq) turini bir-biridan farq qilardi. Mavhum foydalilik mo'l-ko'l bo'lgan moddiy ne'matlarga xos bo'lgan umuman foydalilik deb ta'riflanar edi. Bu holatda ne'mat birligining foydaliligi 0 dan iborat deb hisoblanardi (daryo yonida suv, havo va boshqalar). Zaxiralari cheklangan ne'mat malakali foydalilik, deb ta'riflanar, bu ne'matlarning hatto birlik hajmida kamayishi ham shaxsning farovonligiga ta'sir qiladi, deb uqtiriladi. Foydalilikning bunday bo'linishi moddiy ne'matlar qadriyatining vujudga kelishi bilan bog'liq qilib qo'yilar edi. Hamma ne'matlar emas, balki miqdori cheklangan ne'matlarnigina Avstriya maktabining iqtisodchilari qadriyatga ega bo'ladi, deb hisoblashardi. Ularning nazarida mana shu qadriyatlarga ayirboshlanishi mumkin edi. Byom-Baverkning fikricha, qadriyatning vujudga kelishi uchun noyob foydalilik bilan birga qo'shilishi zarur, ammo mutlaq noyoblik emas, balki mazkur turdagi buyumlarga bo'lgan mavjud ehtiyojning miqyosiga qiyosan «nisbiy» noyoblik nazarda tutilardi.

Qadriyatning hosil bo'lishida Byom-Baverk ikki bosqichni alohida ko'rsatdi, birinchi bosqichni u sub'ektiv qadriyatning hosil bo'lishi bilan bog'ladi, bunda u ne'matning shaxs ehtiyojlarini qondirishiga qanday rol o'ynashiga qarab, shu sub'ekt ne'matga beradigan shaxsiy baho nazarda tutilar edi. Agar foydalilik mavhum bo'lsa, u holda ne'mat baho olmaydi va uning sub'ektiv qadriyati 0 ga teng bo'ladi. Sersuv buloq yonida turgan kishi uchun bir stakan suv bunga misol qilib ko'rsatiladi. Ammo sahroga borib qolgan kishi uchun o'sha bir stakan suvning o'zi aniq foydalilik kasb etadi. SHaxsning farovonligigina emas uning hayoti ham shu suv bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu holatda bir stakan suv sub'ektiv qadriyatga ega bo'ladi. Byom-Baverkning fikricha, moddiy ne'matlar tufayli insonga keltirilgan foydaning miqdori ham shu ne'matlar qadr-qimmatining o'lchovidir. Qiymatni iste'mol qiymati bilan aynan bir narsa deb talqin etish (aslida almashuv qiymati ham bor) foydalilik qiymatini aniqlash Avstriya maktabidan avval ham siyosiy iqtisodda ma'lum edi. Avstriya maktabining nazariyotchilari bu tamoyilni matematikadan olingan me'yor tushunchasi bilan

to'ldirdilar. Qadriyat negizi sifatida endi shunchaki foydalilik emas, balki shaxsning eng kam ehtiyojini qondiradigan eng yuqori (oxirgi qatordagi) foydalilik tushunchasi ishlatila boshlandi. Byom-Baverkning ta'biricha, buyumning qadriyati uning eng yuqori me'yoriy foyda miqdori bilan o'lchanadi, bunda xo'jalik ne'matlari muayyan turidan olinadigan eng oz naf nazarda tutiladi. Buni Robinzon etishtirgan besh qop don misolida ko'rish mumkin, bir qopi oziqqa, ikki qopi urug'likka, uch qopi em uchun va hakoza. Byom-Baverk bu «qonun» ning amal qilishini besh qop don hosili olgan shaxsning xo'jaligi misolida ko'rsatadi. Hamma qoplardagi donning sifati va vazni teppe-teng. Biroq, Byom-Baverkning nazariyasiga ko'ra, bir qop donning sub'ektiv qadriyati kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida belgilanishi kerak. Birinchi qop don shaxsning eng zarur hayotiy ehtiyojini qondiradi va shu sababli eng ko'p foydalilikka ega bo'ladi. Keyingi qoplarning foydaliligi kamayib boradi. To'tiqushni boqishga mo'ljallangan so'nggi qop ham foydalilikka ega bo'ladi. Ana shu so'nggi qop don mazkur moddiy ne'mat birligining sub'ektiv qadriyatini belgilaydi. Barcha mavjud don zaxirasi besh qop bo'lgan taqdirda bir qop donning qadriyati to'tiqush boqish qiymatiga teng bo'ladi, deb da'vo qiladi Byom-Baverk. Bu misollar turkumini eyilayotgan beshta olma misolida va boshqalarda ham ko'rish mumkin.

Byom-Baverk qadriyat hosil bo'lishidagi ikkinchi bosqichni «ob'ektiv qadriyat» bilan bog'ladi. U mazkur bosqichni talab va taklif xususidagi mavjud eski nazariya asosida izohladi. Ob'ektiv qadriyatning hosil bo'lishi talab va taklifning stixiyati nisbati davomida bozordagi sub'ektiv baholarni baravarlashtirishdan iborat qilib qo'yildi, shuning natijasida yangi, o'rtacha qadriyat paydo bo'lib, mana shu ob'ektiv miqdor deb ko'rsatildi.

SHunday qilib, Avstriya maktabining iqtisodchilari ilmiy nazariyaning qiymati tovarlarning ob'ektiv xususiyati bo'lib, mana shu xususiyat bu tovarlarning ichki mazmunini belgilaydi, degan tub qoidasini rad etish orqali qiymat hosil bo'lishi jarayonini yangicha talqin etadilar. Ular buni baho beruvchilik mulohazalariga va individlarning psixologiyasiga bog'liq bo'lgan sub'ektiv toifaga aylantirib qo'ydilar. Bu esa navbatdagi yangi nazariya edi, bu nazariyani yaratuvchilar qiymatni u hosil bo'ladigan sharoit va manbadan – ishlab chiqarish va mehnat sohasidan butunlay ajratib qo'ydilar. Byom-Baverkning hamma mulohazalari haqiqiy jarayonni oydinlashtiradigan, ushbu kategoriyada ifodalanadigan ishlab chiqarish munosabatlarini kengaytiradigan fikrlar asosiga qurilgan edi.

«Eng yuqori foydalilik» nazariyasi Avstriya maktabi va boshqa iqtisodiyot konsepsiyalari uchun asos bo'ldi, bu konsepsiyalar esa kapitalizm sharoitida iqtisodiyotning ijtimoiy mazmunini kuchsizlantiruvchi, uning sinfiy xususiyatini inkor etuvchi bir narsadir. Byom-Baverkning ta'biricha, qadriyat to'g'risidagi ta'limot daromadni taqsimlash, shu jumladan, er rentasi, ish haqi, kapitaldan olinadigan foyda to'g'risidagi butun o'z doktrinasining markaziy bandidir.

Avstriya maktabining taqsimlash nazariyasi bir qancha mavjud konsepsiyalarni: J.B.Seyning ishlab chiqarishning uch omili, taqsimot konsepsiyasini, «eng yuqori foydalilik» nazariyasini o'z ichiga oladi. Bu o'rinda ishlab chiqarish omillari unumli ne'matlar deb atalgan. Ularning har biriga (er, kapital va mehnatga)

olingan iste'mol ne'matlarining muayyan qismi muvofiq keladi. Taqsimotning mana shu o'ziga xos konsepsiyasi kapitalistik ekspluatatsiyani o'zgalar mehnatining kapitalistlar tomonidan o'zlashtirib olinishi inkor etadi. U kelajakdagi ne'matlar va kapitalistning iste'moldan «tiyilishi»ga nisbatan haqiqiy ne'matlarni har xil baholash asosida foydani oqlaydi. Bu o'rinda foyda kapitalistning haqiqiy ne'matlarni iste'mol qilishdan «tiyilishi» uchun va o'z kapitali bilan bo'lajak ne'matlarni hozirgi ne'matlarga aylantirishni ta'minlaganligi uchun «mukofot» deb ko'rsatiladi. SHunday qilib, taqsimot nazariyasida ham muayyan sinfiy maqsadlarni ko'zlaydigan yangicha xulosalar bor.

Avstriya maktabining uslubi ham, iqtisodiy nazariyalari ham tarixdan tashqari yondashuv asosida yaratilgandir. Bu uslubiyat va nazariyalar kapitalistik tovar xo'jaligi sharoitlarida jamiyatning sinfiy tuzilmasini e'tibordan chetda qoldirib, ishlab chiqarishdan iste'molni ustun qo'yadi. Marjinalizm asoschilari qo'llagan sabab-oqibat asosidagi iqtisodiy tahlil (analiz) oddiy mantiqiy xulosalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi, bu esa ularni real kapitalizmdan uzoqlashishga olib keldi. Biroq yuqorida qayd etilgan xususiyatlarni aytish bilan birga biz bu maktab namoyandalarining shu uslublari natijasiz va ularning konsepsiyalari to'g'ri ilmiy xulosalar bermadi, demoqchi emasmiz. Aksincha, kapitalistik bozor muammolarini anglashda va ayniqsa, iqtisodiy fanga e'tiborni iste'mol va talabni to'laroq qondirishga qaratishda bu maktabning xizmatlari kattadir.

Bu maktabning konsepsiyalari kapitalistik xo'jalik tizimining eng muqaddas narsasi – xususiy sohibkorlik, erkin bozor, raqobat va shu kabilar posbonligida turgan siyosiy iqtisodning bundan keyingi rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazdi. Avstriya maktabining uslubi ayniqsa, matematik maktab va umuman hozirgi zamon iqtisodiy maktablarining shakllanishida katta rol o'ynagan. Bu yo'nalish yangi klassik kimning keng rivojlanishida alohida o'rinni egalladi.

Lekin shuni ham ta'kidlash zarurki, «eng yuqori foydalilik» nazariyasi yangi tashkil bo'layotgan nazariy maktablar uchun ilk manba rolini o'ynadi. «Eng yuqori (chegaraviy) foydalilik» nazariyasining neoklassik (yangi klassik) varianti ingliz iqtisodchisi A.Marshall boshchiligida «eng yuqori foydalilik» nazariyasini «ishlab chiqarish chiqimlari» nazariyasi bilan qo'shib, yangi ilmiy nazariya vujudga keltirilganligida o'z aksini topdi.

4. U.Jevonsning marjinalistik g'oyalari.

Uilyam Stenli Jevons (1835 -1882) London universitetida matematika va ximiya fanlaridan tahsil olish bilan birga siyosiy iqtisodni ham qiziqib o'rgangan. 1863 yilda Manchester shahridagi kollejga siyosiy iqtisod o'qituvchisi bo'lib ishga kirdi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan iqtisodiy mavzudagi uning asosiy asarlari e'lon qilindi. Ular quyidagilar: «**Siyosiy iqtisod nazariyasi**» (1871), «**Fan tamoyillari**» (1874) va boshqalar.

XIX asrning oxirigacha U.Jevons va uning asarlari o'zining kuchli matematik ifodasi tufayli o'quvchilar tomonidan to'liq e'tibor bilan qabul qilinmadi. Lekin

uning g'oyalaridagi sub'ektivizm asosiy ilmiy asarlarida aniq o'z o'rnini topgan edi. Masalan, iste'mol, talab, foydalilik haqida o'z holicha tushunchalar berish bilan birga U.Jevons tovarlar narxi uning me'yoriy foydaliligi bilan funksional bog'liqdir, deb ko'rsatadi. SHuningdek, olim klassiklarning raqobat haqidagi fikrlarini qo'llab, sotuvchi va oluvchi o'zaro muloqatda bo'lib kerakli ma'lumotni bir-biridan olish mumkin deb ko'rsatadi. Natijada u quyidagi xulosani keltirib chiqaradi: bozordagi sotuvchilar (sub'ektlar) insonlar ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni muhayyo qilib, ularning iste'mollarini to'laroq qondiradilar. SHu fikri bilan U.Jevons dastlabkilardan bo'lib, me'yoriy tahlilni maydonga tashlaydi va marjinalizm asoschilaridan biriga aylanadi.

2 – ma'ruza 2 soat

Reja:

- 1. Iqtisodiy ta'limotda yangi klassik yo'nalishning shakllanishi.**
A.Marshallning iqtisodiy ta'limotlari.
 - 1a. Narxlar va daromadlar nazariyasi.**
 - 1b. Talabning elastiklik konsepsiyasi.**
- 2. Marjinalizmning Amerika maktabi xususiyatlari. J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limotlari.**
 - 2a. Statika va dinamika konsepsiyasi.**
 - 2b. Ishlab chiqarish omillari va eng yuqori unumdorligi nazariyalari.**
- 3. Lozanna maktabining xususiyatlari.**
- 4. Vilfredo Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi.**
- 5. Xulosa.**
- 6. Asosiy tushuncha va iboralar.**
- 7. Nazorat va mulohaza uchun savollar.**
- 8. Asosiy adabiyotlar.**
- 9. Qo'shimcha adabiyotlar.**

1.Iqtisodiy ta'limotda yangi klassik yo'nalishning shakllanishi. Alfred Marshallning iqtisodiy ta'limoti.

A.Marshall (1842-1924) iqtisodiyotida neoklassik (yangi klassik) yo'nalishning etakchi vakili, marjinalizmning «Kembridj maktabi» lideri hisoblanadi. Kembridj universitetida o'qidi, uni tugatdi va shu erda butun hayoti davomida o'kituvchilik qildi. U siyosiy iqtisod fanidan (1863 yildan to 1908 yilgacha) dars berdi. 1902 yildan boshlab yangi «ekonomiks» fanini kiritdi va siyosiy iqtisod fani asta-sekin siqib chiqarildi. Marshall marjinalizm g'oyasini musbat ravishda (Jevonani bilmagan holda) aniqladi. «Ekonomiks tamoyillari» (1890) A.Marshallning bosh asari bo'lib, olti jilddan iborat. Bu kitob doim to'ldirib borildi va olim hayoti

davomida sakkiz marta qayta nashr etilgan (ruschaga - «Principi ekonomiki» tarjima qilingan). Kitob boshidayoq fanning predmeti to'g'risida fikr yuritiladi. Bu fan inson jamiyatining me'yoriy hayot faoliyatini tadqiq qilish bilan shug'ullanadi. Individual va ijtimoiy jarayonlarning, farovonlikning moddiy asoslarini yaratish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sohani o'rganadi. Mashhur «Ekonomiks» kitobining muallifi P.Samuelson bu fan predmeti nomi «iqtisodiyot» bo'lib, iqtisod yoki maksimizasiyani bildiradi. Unda ishlab chiqarish hajmlari maqbul bo'lganda, sof foyda maksimumga erishuviga katta e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot usulida klassik maktab g'oyalariga vorislik mavjud bo'lib, ular yanada rivojlantiriladi. A.Marshall insonlarning iqtisodiy faoliyatini «sof» iqtisodiy nazariya pozitsiyasida turib, xo'jalikning ideal (benazir) modelini, «mukammal raqobat» tufayli bo'lishi mumkin bo'lgan tadqiq etdi. Ammo bir qancha iqtisodiyotning mo''tadilligi (muvozanati) bilan bog'liq marjinal g'oyalar orqali u bu fanni «xususiy» hol, ya'ni firma, soha (mikroekonomika) darajasida qaraydi. Bunday yondashuv olim yaratgan «Kembridj maktabi» va XIX asr oxiri – XX asr boshidagi ko'pchilik neoklassiklar uchun xosdir. Ammo shuni alohida ta'kidlash kerakki, A.Marshall o'zidan oldin o'tgan ortodoksal klassiklardan farqli ravishda, iqtisodiy toifalarni «isbot» talab etuvchi u yoki bu asosiy chegaralanishi maksadga muvofiq deb hisoblaydi.

Olim tadqiqotlarida bozorda erkin *shakllanishi* muammosi asosiy o'rinni egallaydi. Bunda bozor muvozanati yagona organizm sifatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar chaqqan va bir-biri to'g'risida yaxshi ma'lumotga ega deb qaraladi.

Bozor bahosi eng yuqori naf asosida aniqlanadigan talab bahosi va eng yuqori harajatlar bilan topiladigan taklif bahosining kesishish natijasi deb qaraladi. Bu «Marshall xochi» deb yuritiladi, talab va taklif chiziqlarining kesishganligining grafik (chizma) shaklidir. Chiziqlar kesishgan joyda ular orasidagi muvozanat, ya'ni muvozanatli, mo''tadil baho o'rnatiladi.

SHu erda olimning tovar qimmatining mohiyati to'g'risidagi g'oyasi xususiyatlidir. Uning fikricha, qimmatni yaratishda naflik va ishlab chiqarish xarajatlari (qaychining ikki tig'i) birdek faoldir. U qaychini misol sifatida keltirib, qaychining qog'oz qirqqanda qaysi (ustki yoki pastgi) tig'i (lezviyasi) asosiy rolni o'ynaydi, deb savol beradi.

Marshall «iste'mol ortiqchaligi» tushunchasini kiritiladi, bu xaridor olishi zarur bo'lgan ilojsiz narsa uchun to'langan va amalda to'layotgan baholar o'rtasidagi farqdir, ya'ni xaridorning qo'shimcha talabining qondirishning iqtisodiy o'lchovidir.

Ilk marjinalistlarning baho, talab va taklif kabi omillarining funksional bog'lanishi umumlashtiriladi. U xususan, baho pasayishi bilan talab ortishi (baho ortishi bilan talab pasayishi), baho pasayishi bilan taklif pasayishi (baho ortishi bilan taklif ortishi)ni ko'rsatib berdi. *Mo''tadil (muvozanat) baho* talab va taklif nuqtalari kesishgan erda o'rnatiladi (yuqorida aytiladi). SHularga mos ravishda baholarning o'zgarishi ro'y beradi.

Daromadlar nazariyasida kapitalga foiz, ish haqi marjinalistik hal etiladi. Avvalgi klassiklarning tovar qiymati sarflangan mehnat bilan o'lchanishi qat'iyon rad etiladi.

Foiz stavkasi darajasi to'g'risida fikr yuritilib, foiz kamayishi bilan insonlar kam jamg'aradilar (va aksincha) degan xulosa chiqariladi. Bu qoida keyinchalik uning shogirdi J.M.Keyns tomonidan keng foydalanildi (yuqorida berilgan).

«Talab bahosi» rivojlantirilib «talabning elastikligi» (qayishqoqligi) konsepsiyasi ilgari surildi, bu talab hajmning baho (narx) o'zgarishiga bog'liqligi ko'rsatkichidir. Elastiklikning turli omillarga qanchalik bog'liqligi tahlil etiladi (iste'mol tarkibi, daromad darajasi va boshqalar). Eng kam elastiklik keng iste'mol mollariga tegishli (ammo xuddi shu holatni zebi-ziynat mollariga nisbatan ko'rib chiqmagan). Bu bog'lanish vaqt davomida o'zgarib turishi aytiladi.

O'rganilayotgan davr qanchalik kichik bo'lsa, talabning bahoga ta'siri shunchalik kattadir, davr qanchalik katta bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlari (taklif) ning ta'siri asosiydir.

Korxonada ishlab chiqarish hajmlarining o'stirish davomida solishtirma ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishi qonuniyatlari aniklandi. Korxona ishlab chiqarish masshtabini oshirganda undan keladigan nafning miqdori muammosi qarab chiqiladi. Marshall xususan shuni qayd qiladiki, odatda raqobatli iqtisodiyotda yirik korxona (firma) o'z tovar mahsulotiga bahoni pasaytirishni ta'minlaydi, bu esa raqobatchilar oldida ustunlikka olib keladi (malaka oshuvi, maxsus mashina va asbob-uskunalarini qo'llay olish tufayli). Eng muhimi bunday iqtisoddan butun jamiyat manfaat ko'radi.

«Reprezativ firma» (o'rtacha firmaning turi) tushunchasi kiritiladi. Uning hajmi ma'lum tovarni ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan ortadi, bu esa ham ichki, ham tashki foyda keltiradi, chunki mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish xarajatlari pasayadi.

Bundan olim ikkita iqtisodiy qonun borligi to'g'risida xulosa chiqaradi: 1) o'sib boruvchi foyda 2) doimiy foyda. Birinchisiga ko'ra, mehnat va kapital sarflari hajmi ortishi bilan odatda ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirishga olib keladi, mehnat va kapitaldan foydalanish samaradorligini oshiradi, proporsional (mutanosib) ravishda yuqoriroq foyda keltiriladi. Ikkinchisiga ko'ra, mehnat va boshqa xarajatlar mahsulot hajmini proporsional o'sishiga olib keladi. Olim fikricha, asl hayotda bu ikki tendensiya doimo bir-biriga qarama-qarshi turadi.

Raqobat sharoitida ishlab chiqarish yiriklashuvi bilan nisbiy xarajatlar yo pasayib boradi yoki parallel o'sadi, ammo mahsulot hajmi o'sish sur'atlaridan ilgarilab ketmaydi. Keyinchalik mana shu fikrlar asosida mikroiqtisodiy nazariya ishlab chiqarish va korxona o'lchamlari (katta-kichikligi)ni maqbullashtirish muammo-sini echish bo'yicha ancha aniq uslubiy echimlarni ilgari surdi. Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy va o'zgaruvchi deb qarab, uzoq muddat davomida doimiy xarajatlar o'zgaruvchan bo'lib qoladi. Firma bozorni tark etishining asosiy sababi – xarajatlarning bozor bahosi darajasidan yuqorilab ketishidir.

2.Marjinalizmning Amerika maktabi xususiyatlari. J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limotlari.

Jon Beyts Klark (1847-1938) Marjinalizmning «amerika maktabi» vakili bo'lib XIX asr oxirida iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik yo'nalish shakllanishiga muhim xissa qo'shdi.

AQSH da tug'ilgan bo'lajak olim keyinchalik Evropa universitetlarida ta'lim oldi, Karl Knis (Germaniyada Tarixiy maktab asoschilaridan biri) uning ustози bo'lgan.

AQSH ga qaytgach o'qituvchilik qildi, T.Veblen uning qo'lida ta'lim olgan ekan. Klark Amerika iqtisodiy asosiasiyasining tashkilotchisi edi va 1893-1895 yillarda uning uchinchi prezidenti bo'lgan. Uning asosiy asarlari: «Boylik falsafasi» (1886) va «Boylik taqsimoti» (1899). Bu asarlarda (ayniqsa, 2-sida) iqtisodiyot fanining uch tabiiy bo'limlari, «Ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumdorligi to'g'risidagi qonun» masalalarining yoritilishi muhimdir. Klarkning yozishicha, iqtisodiyot fanining predmeti jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat (ish haqi, foiz, foyda), bular o'z navbatida mos ravishda «ish bajarganligi uchun», «kapitalni berib turgani uchun» va «ish haqi va foizni koordinasiya qilingani uchun» olinadi. Bundan shu narsa kelib chiqadiki, bu daromadlar «sog' aql bilan» aniqlanganda, ishlab chiqarish bilan shug'ullangan «insonlar sinfi» dan bironta odam bir-biriga davo qila olmaydi.

Klark «eng yuqori ishchi», «ishning eng yuqori xususiyati», «eng yuqori naflilik», «chegaraviy naflilik», «eng yuqori unumdorlik» va boshqa marjinalistik toifalar bilan ish yuritadi. U mikroiqtisodiy tahlilni to'laligicha ustivor tamoyil deb qabul qiladi. Robinzon hayotining iqtisodiy tadqiqotlarida qo'llanilishi o'z-o'zidan bo'lgan emas, chunki yakkalangan shaxs xo'jaligini boshqaruvchilar hozirgi davlat iqtisodiyotini boshqarishda davom etmoqdalar.

«Ijtimoiy daromadlarni taqsimlash» ijtimoiy qonun bilan tartibga solinadi, bu qonun «eng mukammal erkin raqobat» da har bir ishlab chiqarish omilini u hosil qilgan boylik summasi bilan ta'min etishi mumkin. Albatta, bu boylik miqdoriy jihatdan inson farovonligini ta'minlashdagi manbaalarni cheklanganligi bilan tavsiflanadi. «Har bir ishlab chiqarish omili» ijtimoiy mahsulotda o'zi bevosita ishlab chiqargan boylik hissasiga ega.

Klark iqtisodiyotini statika va dinamika qismlariga bo'ladi (mexanika fani kabi). Avvalgi tadqiqotlarda statika qo'llanilgan bo'lsa, endilikda tabiiy-dinamik usul taklif etiladi. U iqtisodiyot fanini uch qism (bo'lim) ga bo'ladi: 1) boylikning universal hodisalari; 2) ijtimoiy-iqtisodiy statika (boylik bilan keyin nima bulishi to'g'risida gap yuritiladi); 3) ijtimoiy-iqtisodiy dinamika (agar jamiyat faoliyat shakli va usulini o'zgartiradigan bo'lsa, shu sharoitda boylik va jamiyatning farovonligi bilan nima ro'y beradi, degan gap yuritiladi).

Klark fikricha, hayoliy statik ijtimoiy ishlab chiqarishga operatsiyalarning o'zgarmas xususiyati xosdir, bunda doimo avvalgi texnologik jarayonlarda yaxshi ma'lum. O'sha boyliklar yaratilaveradi, boylik hajmi bunda o'smaydi va kamaymaydi. Er ham bir mehnat qurollari yordamida ishlanadi, o'sha hosil olinadi, boshqacha aytganda, ishlab chiqarish organizmi o'z shaklini o'zgartirmaydi. Demak, bu holatda harakat yoriq sistema (tizim)da boradi, iqtisodiyot barqaror va muvozanatda bo'ladi. Klarkning yozishicha, «iqtisodiy

dinamikada» jahonning me'yoriy boyligi ko'proq bo'ladi va ish haqining tabiiy darajasi keyin hozirgidan ancha baland bo'ladi.

Iqtisodiyotni barkarorlashtirishga qarshi bo'lgan dinamik shart-sharoitlar keltiriladi: 1) aholi o'sishi; 2) kapital o'sishi; 3) ishlab chiqarish usullarining yaxshilanishi; 4) sanoat korxonalari shaklining o'zgarishi; 5) nisbatan past unumli korxonalar o'rniga nisbatan yuqori unumli korxonalarning yashovchanligi va boshqalar. Hatto har bir omil o'zicha jamiyatni dinamik holatda saqlash va ijtimoiy tarkibga ta'sir etish qudratiga ega bo'lar ekan.

Klarkning yuqoridagi uslubiyot g'oyalari keyinchalik N.Kondratev (Rossiya), Y.SHumpeter va boshqa olimlar tomonidan to'ldirilgan.

Klark tadqiqotida «eng yuqori unumdorlik qonuni» muhimdir. Bu qonun erkin raqobat sharoiti, iqtisodiy muvozanat holatida amal qiladi. Ishlab chiqarish omilari bir hil samaradorlikka ega bo'lgan sharoitda eng yuqori unumdorlikning pasayib borishi masalasi marjinal tamoyillarda qarab chiqiladi.

Kapital bilan ta'minlanganlik o'zgarmas deb olingan taqdirda, mehnatning eng yuqori unumdorligi har bir yangi ishga jalb etilgan hodim bilan pasayib boradi va aksincha. Hodimlar soni o'zgarmas bo'lgan holatda mehnatning eng yuqori unumdorligi faqat kapital bilan ta'minlanganlikning o'sishi natijasidagina yuqoriroq bo'ladi.

Qimmatni taqsimlashdagi hissalar oxirgi unumdorlikka bog'liq bo'ladi, ya'ni foiz kapitalining so'nggi o'sishidan hosil bo'lgan mahsulot bilan aniqlanadi, ish haqi esa mehnatning oxirgi oshuvidan hosil bo'lgan mahsulot bilan belgilanadi.

Olim erkin raqobatli korxonada eng yuqori unumdorlikni mikro darajada o'rganib, «beparqlik zonasi» yoki «eng yuqori soha» mavjudligini tasdiqlaydi, bu har bir korxona doirasida nazorat qilinishi mumkin. Bu zona doirasida odamlar sohibkorlar daromadiga ta'sir etmagan holda ishga kelib-ketishlari mumkin. Agar raqobat bekamu-ko'st amal qilsa, hamma erda bu eng yuqori ishchilar o'zining mehnat mahsuli sifatidagi maoshini oladilar, ammo raqobat doim mukammal bo'lmasligi sababli ular tahminan o'z mehnatiga yaqin maoshni oladilar. Bu sharoitda biror hodimning ishdan ketishi tufayli eng yuqori ish (uncha ahamiyatsiz ish) bajarilmay qoladi, sohibkor (tadbirkor) esa o'z navbatida «farqlik zona» doirasida ziyonsiz bir nechta ortiqcha odamlarni ishga qabul qilishi mumkin, chunki bu zonada ish haqi ularning ishlab chiqarishi bilan bog'liq va bunda hech qanday foyda yuzaga kelmaydi.

Amalda esa tadbirkor shu zona doirasida avvalgi maosh bilan juda kam hodimni ishga jalb etadi, chunki ziyon keltirish xavfi bo'lib, tavakkalchilik minimaldir, bu eng yuqori, chegaralangan ishchi maoshi darajasida ish haqi oladi.

Kapitalga foizning shakllanishi O.Byom-Baverkning «kutilmalar nazariyasi»ga o'xshash fikr yuritiladi.

Eng yuqori unumdorlik qonunidan shunday xulosa chiqariladiki, ishlab chiqarish omilining bahosi uning nisbiy kamomadligi bilan bog'liq. Bu esa, xususan, «adolatli ish haqi» doimo mehnatning eng yuqori unumdorligiga mos keladi, mehnat esa boshqa unumliroq ishlab chiqarish omili, ya'ni kapitalga nisbatan past bo'ladi.

SHunday qilib, Klark «qonuni»ning asosiy mohiyati quyidagicha: ishlab chiqarish omili-mehnat va kapital shu omil tomonidan yaratiladigan mahsulot qiymati omil bahosi bilan tenglashguncha o'stirilib borishi mumkin (masalan, korxonada ishlayotgan hodimlar sonini ma'lum chegaragacha, ya'ni bu omil «befarqlik zonasi»ga kirguncha ko'paytirilishi mumkin). Amalda bu «qonun» bo'yicha ishlab chiqarish omilining rag'batlari shu omil bahosi tadbirkorning olishi mumkin bo'lga daromadidan ortib ketadigan sharoitda o'z imkonini tugatgan bo'ladi. Demak, Klarkni bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish xarajatlari strukturasi (tuzilishi)ni optimallashtirish (maqbullashtirish) muammolari bilan bog'lik bo'lgan, hozirgi davr nazariyalarining asoschilaridan biri deb atash muin.

3. Lozanna maktabining xususiyatlari. L.Valrasning marjinalistik g'oyalari.

Leon Valras (1834-1910) marjinalizmning *Lozanna* (SHveysariya) deb ataluvchi maktabi asoschisi hisoblanadi. Unga keyinchalik *Pareto*, Italiyadan *Barone*, shvesiyalik *Kassel*, amerikalik *Leontev* va boshqalar qo'shildi. L.Valrasning «**Sof iqtisodiy fan elementlari**» (1874) asari iqtisodiyot bilimlari olamida matematikaning shahdam qadamlariga asos soldi. SHu sababli u matematik maktabning davomchisi hamdir. Har qanday iqtisodiy tahlilni matematik izohlashga intilish bu maktab va uning izdoshlarining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Valrasning fikricha, har qanday iqtisodiy nazariyani faqat matematika asosida qisqa, aniq va ochiq isbotlash mumkin. Uning o'zi matematikani yaxshi bilgan va Kurnoni o'zining ustozlari deb hisoblagan holda undan ilhomlangan.

Keyinchalik «*eng yuqori foydalilik*» (naf) deb atalgan tushunchani L.Valras «*noyoblik*» (rarete) deb izohlaydi. Buni u miqdor iste'molning kamayuvchi funksiyasidir, deb ifodalaydi (ya'ni biror noz-ne'matning iste'mol soni oshishi bilan uning noyoblik miqdorining ko'rsatkichi tobora pasayadi). L.Valras shuni aniqladiki, eng yuqori foydalilik – bu iste'molchi tomonidan (mazkur daromad doirasida) sarflanayotgan mablag'larning so'nggi porsiyalari (ulushi) uning uchun iste'mol etilayotgan barcha noz-ne'matlardan bir hil qoniqish hosil qilishidir. SHu bilan birga iste'molchi **A** ne'mat **B** ne'matdan qimmatliroq ekanligini o'zi belgilaydi. Masalan, unga paypoq galstukdan, go'sht paypoqdan qimmatliroqdir va hokazo. Boshqacha qilib aytganda, iste'molchi o'zining belgilangan daromadini galstukka nisbatan paypoqqa tezroq, paypoqqa nisbatan go'shtga tezroq sarflaydi. Mana shunday turli-tuman ehtiyoj bo'lganligi tufayli, iste'molchi har bir ne'matdan shunday miqdorda xarid qiladiki, so'nggi juft paypoq, oxirgi galstuk va so'nggi nimta go'shtdan bir xil qoniqish hosil bo'ladi. Faqat shundagina barcha sotib olingan narsalar unda maksimal umumiy qoniqishni paydo qiladi. L.Valras hamma iste'molchilar o'z ehtiyojlarini qoniqtirishda maksimumga ega bo'lsalar (yuqorida aytilganlarning hammasini, shuningdek, har birining cheklangan daromadini hisobga olgan holda) iqtisodiy muvozanat yuzaga keladi, deb hisoblaydi. U bundan umumiy bozor muvozanati nima ekanligi to'g'risidagi masalani hal etishga muhim qadam qo'yadi. Gap shundaki, har bir iste'molchi va har bir ishlab chiqaruvchi (har bir xaridor va sotuvchi) o'z sheriklaridan va

iqtisodiyotda ro'y berayotgan barcha jarayonlardan to'la ajralgan holda harakat qila olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiyotda hamma narsalar, barcha jarayonlar o'zaro bog'liq. Har bir baholash boshqa baholarga bog'liq, ammo u ham boshqalarga ta'sir etadi. Bunga hayotda misollar bisyor. Masalan, mamlakatning biror hududida qishloq xo'jaligining ortda qolishi shu mamlakat poytaxtida zargarlik buyumlariga talabning oshuviga olib kelishi mumkin.

Iqtisodchilar ikki xil o'zaro bog'liqlikni ajratadilar: o'zaro almashinuv va o'zaro to'ldirish. Ularning har biri talab sohasida hamda ishlab chiqarish sohasida qayd etilishi mumkin. O'zaro almashinuvga oid misollar iste'mol tovarlarida ko'p uchraydi: plam va zont, pivo va koka-kola, qo'y go'shti va tovuq go'shti, qand va shakar... Ishlab chiqarish sohasida: g'isht va beton, paxta tolasi va sintetik tola, ko'mir va gaz... o'zaro almashinuv har doim ham to'la-to'kis bo'lavermaydi, shuning uchun odatda tovarlarning biri ikkinchisiga nisbatan afzalroq bo'ladi (hammasi xaridorning beradigan bahosiga bog'liq). Bir-birini o'zaro to'ldiruvchi noz-ne'matlarni odatda odamlar birgalikda iste'mol etishni istaydilar yoki shunga majbur bo'ladilar. Masalan, ko'ylak va galstuk, videomagnitofon va videokassetalar, Nina va ip, avtomobil va benzin hamda shu kabilar. Ishlab chiqarish sohasida ham bunday misollar ko'p: stanok va elektroenergiya, istalgan materiallar va unga kerakli asbob-uskunalar hamda hokazolar.

Mehnat va mashinalar ayrim holatda o'zaro almashinuvchi resurslar sifatida, boshqa holatlarda o'zaro to'ldiruvchi bo'lib kelishi mumkin. Xuddi shu fikrni mehnat, kapital va erga qo'llash mumkin. Klassik maktab vakillari uch resurs, ya'ni mehnat, er va kapitalni faqat o'zaro to'ldiruvchilar deb hisoblashgan. Neoklassiklar (Tyunendan boshlab) esa ularni ma'lum darajada o'zaro almashuvchi deb qaray boshlashgan. Iqtisodchilar ana shu ikki turdagi bog'liqlikni aniqlashning aniq yo'llarini ishlab chiqdilar. Iste'molchining daromadi o'zgarmas deb hisoblanganda tovarlarga u yoki bu turdagi bog'liqlik boshqa tovarning narxi o'zgarganda bu tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga mosligi bilan aniqlanadi. Agar bir tovarning narxi pasaysa va ikkinchi tovarga talab kamaysa, demak, ularning ikkalasi o'zaro almashinuvga qodir hisoblanadi. Masalan, go'shtga narx pasaysa, makaronga talab kamayadi. Agar bir tovarga bo'lgan narx pasayishi ikkinchi tovarga bo'lgan talabning ortishiga sabab bo'lsa, demak, bu tovarlar o'zaro bir-birini to'ldiruvchilar hisoblanadi. Masalan, elektroenergiyaga bo'lgan tarifning kamayishi elektrochangso'rg'ichlarga bo'lgan talabni oshirishi mumkin va hokazo.

Amalda tovarlarning o'zaro almashinishi yuqorida keltirilgan misollardagidan ancha kengdir. Bu har doim iste'molchi sotib olish fondini uning daromadi cheklanganligidan kelib chiqadi. Iste'molchi har doim tanlashga muhtoj, chunki u o'z daromadini imkoni boricha maksimal umumiy foydalilikka ega bo'lish uchun sarflashi kerak. Inflyasiya sharoitida aholining daromadi qadrsizlanib boradi. Bu sharoitda shuni kuzatish mumkinki, bir tovar iste'moli boshqa tovar iste'moli bilan almashtiriladi. Bunda keyingi tovarning sifati pastroq va ammo har holda talabni qoniqtiradi.

SHulardan xulosa qilib aytish mumkinki, agar **X** tovar uchun talab (yoki taklif) ning haqiqiy ishonchli funksiyasini olishni istasak, bu funksiyaga faqat shu

tovarning bahosinigina emas, balki hamma tovarlarning bahosini kiritishimiz zarur. CHunki biz X tovarning boshqa istalgan tovar bilan o'zaro bog'lanishining qaysi turda ekanligini oldindan bilmaymiz. SHu asosda Valrasning umumiy bozor muvozanati nazariyasi vujudga kelgan. SHu asosda paydo bo'lgan Valras tenglamasi butun mamlakat va uning butun bozorini qamrab olgan. Masalani soddalashtirish maqsadida eksport va import yo'q deb faraz qilinadi. Bu xayoliy (Robinson kabi) orolda bir emas, ikkita yovvoyi odam mavjud. Ularning birida mais (makkajo'xori), ikkinchisida o'tin bor. Lekin har biriga ham u, ham bu kerak. Ular beixtiyor bir-biri bilan savdolashishga muhtoj bo'ladi. Har biri kamroq berib, ko'proq olishga intiladi. Bir tomon ma'lum miqdordagi mais uchun maksimum o'tin olishga, ikkinchi tomon ham o'z navbatida ma'lum miqdordagi o'tin uchun maksimum mais olishga intiladi. Ammo birinchi tomonga besh bog' o'tin olish to'rt miqdor mais berishdan muhimroqdir (chunki unda mais bor, lekin o'tin yo'q) va aksincha. Oqibatda bu almashinuv ikkala tomon uchun ham foydalidir. CHunki ularning har biri ko'proq o'lyapman deb hisoblaydi.

Vaqt o'tishi bilan orolda muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Robinzonlar zaxiralarning yaqin orada tugashini tushunib etdilar. Endi ular ishlab chiqarishni boshlashi kerak, degan qarorga keladilar. Eski, falokatga uchragan kemadan belkurak va boltaga o'xshash asboblarni topiladi. Ular ishga solinadi. Mehnat taqsimoti tufayli ularning biri mais etishtiradi, ikkinchisi esa o'tin yorishga tushadi. Barter savdo davom etaveradi. Kunlardan bir kun orolda uchinchi kishi paydo bo'ladi. U ma'lum vaqt mehmon sifatida yashaydi, ammo tekin kun ko'rish mumkin emas, bozor qonunlari jiddiy. Nima qilmoq kerak? Uchinchi kishi birinchidan ozroq mais va ikkinchisidan ozroq o'tinni qarzga oladi va viski ishlab chiqarishni boshlab yuboradi (qanaqa apparatdan olishi tijorat siri). SHunday qilib, uchinchi shaxsda o'z qarzlaridan qutulish imkoniyati, ya'ni don va o'tin uchun to'lov imkoni paydo bo'ldi. Xo'sh, bu holatda baholar qanday shakllanadi? Bu ko'rinishda uch xil tovar va ikki xil ishlab chiqarish omili – er va mehnat bo'lgan iqtisodiyotga ega bo'ldik (oroldagilar qo'lida ishlab chiqarish inventari kapital toifasiga kiradi). Ammo uning bahosi pastligi sababli e'tiborga olinmadi. Robinzonlar ikkita bo'lganda baholar muvozanati birinchi va ikkinchi tovarning cheklangan foydaliligi darajasida bo'lgan. Endi sharoit o'zgardi. Birinchidan, ularning soni ortdi. O'tin tayyorlovchining talabi donning chegaralangan ehtiyojidan tashqari uning viskiga bo'lgan talabiga bog'liq. U o'z mahsulotining bir qismini quvonch bag'ishlovchi ichimlikka almashuv tufayli mais olishga kamroq o'tin bilan qoladi. Bunda har bir bog' o'tinning foydalilik darajasi pasayadi. Xuddi shu fikrni boshqa Robinzonlarga ham qo'llash mumkin. Almashuvning uch ko'rinishi mavjud bo'ladi: 1. Mais o'tinga; 2. Mais viskiga. 3. O'tin viskiga. Har bir ishtirokchining tovari talab funksiyasi va o'z tovarining taklif funksiyasi bor. SHunday qilib, biz oltita talab funksiyasi va uchta taklif funksiyasiga ega bo'lamiz, ularning har biri boshqalarning hammasiga bog'liq.

Ikkinchidan: endi ishlab chiqarish resurslari (mehnat va er) hisobga olinadi. Bu erda shunday fikr yuritish mumkinki, mais egasi 20 o'lchov donga bir krujka viski oladi, deylik. U maisni qancha ko'p etishtirsa, shuncha ko'p viski oladi. Buning uchun u ekin maydonini kengaytiradi va ko'p hosil oladi, ammo uning

mahsulotining bahosi kamayib ketadi va bir krujka viski uchun 25 o'lchov don berishi kerak bo'ladi. Xuddi shunday holat boshqalarda ham ro'y berishi mumkin, ammo ulardagi bu holat mehnat sarfi hisobiga ro'y beradi. Nima qilmoq kerak? Bunda mahsulotning shunday muvozanat miqdorini topish kerakki, unda resurslarning chegaralangan sarfi mahsulotni sotishdan olinadigan chegaralangan daromadga teng bo'lishi darkor. Bunda yana bir holat qayd etilishi mumkin. YAngi Robinzon makkorlik bilan ko'proq mais olib, zaxirasi hisobiga o'tin olish kombinasiyasini o'ylashi ham mumkin (mais egasidan vaqtincha hech narsa olmaydi). Bunda raqobat paydo bo'ladi. O'tin egasi maisni kimdan olishni (almashuvni) o'ylab ko'radi. Albatta, buning uchun viski egasi avvalroq ko'proq mehnat sarflashi kerak bo'ladi. Ammo dehqon viski egasining faoliyatini to'g'ri baholab, donning bir qismini zahiraga qo'ya boshlaydi. Viskining bahosi pasayadi va mehnat ko'proq sarflangan bo'ladi.

Albatta, bu misolda resurslar bahosi hisobga olinmagan. Haqiqiy iqtisodiyot haqida gap borganda er bahosi renta mehnat bahosi ish haqi bilan ifodalanadi. Oxir-oqibatda Valras qonuni yuzaga keladi, uningcha bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir, boshqacha aytganda umumiy daromadlar umumiy harajatlarga tengdir. Bu yuqoriroqda aytib o'tilgan Sey (bozorlar) qonunini eslatadi. Farq shundan iboratki, Sey bo'yicha mahsulotlar mahsulotlarga almashadi, deb aytilgan bo'lsa, Valras tovarlar ro'yxatiga iste'mol ne'matlari va ishlab chiqarish omillarinigina emas, balki pullarni ham kiritdi.

XX asrning 30-50-yillarda asosiy mavjudlik teoremlari o'z isbotini topdi. Ammo bu sohada hali o'rganilishi zarur bo'lgan zonalar mavjud. Valras qonunida orol iqtisodiyoti asos qilib olingan. Texnologik koeffisientlar o'zgarmasdir va har bir resursning qo'llanilishi hajmi ma'lum miqdor bilan cheklangan, har bir tovarga bo'lgan talab funksiyasi ham o'zgarmaydi va hokazo. Muvozanat tenglamasiga qura, bu barcha sharoitlar yig'indisi natijasida biron yangilik ro'y bermaydi. Unda texnika progressii yo'q, foydalanilmagan, resurslar zaxirasi ishtirok etimaydi. Aholi sonining ortishi va uning tarkibiy o'zgarishlari yo'q. YAngi tovarlar va xizmat sohalari vujudga kelmaydi. Bu to'la holdagi statik (turg'un) model. Haqiqatni o'ta sodda holda qarab chiqishga asoslanadi. Lekin muvozanatning eng muhim sharti sifatida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida erkin raqobat bo'lishi ko'zda tutilgan. Valras modelining yana bir muhim tomoni shundaki, bozor muvozanati to'la ish bilan bandlik sharoitida yoritiladi. Ko'p asrlar davomida xo'jalik ne'matlari qiymatlari nima, degan mavzuda mulohazalar davom etib kelmoqda, u faqat mehnat sarfi bilan belgilanadimi yoki ishlab chiqarish resurslari sarfi bilanmi? YOki aksincha qimmat noz-ne'matlar foydaliligi bilan belgilanib, undan ishlab chiqarish omillariga yuklanadimi? Baholarning so'nggi (balki dastlabki) asosi to'g'risidagi masala uzoq tarixga ega. U odatda sof ilmiy qiziqishdan siyosiy srekyasiyalar perdmoriga aylanib ketgan. Xuddi shunday yana bir masala – kapital sarfi uchun foydaning paydo bo'lish manbai hisoblanadi. Bu foyda qaerdan, qanday va nima uchun vujudga keladi? L.Valras nazariyasi shu masalalarni hal etishga va qarama-qarshi lagerdagi muxoliflar pozisiyasini kelishtirishga yordam bersa ajabmas. Uningcha, ishlab chiqarish chiqimlari (omillar sarfi va ularning baholanishi), daromadlar (omillarni taqdirlash), tovarlarni bozorda

baholash (chegaraviy foydalilik), talab, taklif, ishlab chiqarish xajmlari... barcha-barchasi bozorda birgalikda va bir vaqtda aniqlanadi.

4.Vilfredo Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi.

Vilfredo Pareto (1848-1923) iqtisodiy ta'limotning neoklassik yo'nalishini davom ettirgan yirik italian vakili hisoblanadi, u marjinalizmning Lozanna maktabi ana'nalariga sodiq edi. Bu olimni iqtisodiyot bilan birga siyosat va sosiologiya sohalari ham qiziqtirgan, bu uning yozgan asaralaridan ma'lum. Paretoning asosiy asarlari: 2 jildli «Siyosiy iqtisod kursi» (1898), «Siyosiy iqtisod ta'limot» (1906) va «Umumiy sosiologiya bo'yicha risola» (1916). Paretoning iqtisodiy tadqiqotlarida L.Valras, O.Kurno, F.Edjuort va boshqa olimlarning g'oyalari ta'siri katta bo'lgan. 1892 yil L.Valras Lozanna universitetidagi kafedra mudirligini V.Paretoga topshiradi va shu dargohda yuqorida ko'rsatilgan asrlar yaratildi. V.Pareto V.Valras kabi umumiy iqtisodiy muvozanat muammolari tadqiqotiga katta ahamiyat berdi, bunda marjinalizmning iqtisodiy tahlil g'oyalariga amal qilinadi. SHu bilan birga Pareto iqtisodiyotida muvozanatning shart-sharoitlar va omillarini o'rganishda sifat jihatidan yangi tamoyillarini ilgari surib, neoklassik iqtisodiy g'oyalarini yangi «ikkinchi to'lqini»ni boshlab berdi. Bular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

V.Pareto funksional yondashuv asosida almashuvning birdan-bir sababi naflik (ehtiyoj) degan qoidadan voz kechib iqtisodiy tizimni butunligicha izohlashga o'tdi, bunda talab (iste'mol) va taklif iqtisodiyotda muvozanat elementlari sifatida qaraladi. SHu bilan birga, «sof» iqtisodiy nazariyaga asoslanib, daromadlar tengsizligi ularni sinflar o'rtasida taqsimlash bilan bog'liqligini inkor etadi.

L.Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat modelida shu muvozanatga erishuvning mezoni naflikning maksimumi (uni hisoblash mumkin emas) deb hisoblangan bo'lsa, Paretoda bu mezon boshqasiga, ya'ni konkret individning afzal ko'rish nisbati o'lchovi bahosiga almashtiriladi.

Deyarli qirq yildan so'ng (1959) V.V.Leontev bu muammoni dolzarbligi pasaymayotganligi tufayli, bu sohada uchta pozisiya 1954 yilda e'lon qilingan bo'lib, unda iste'molchilarning tovarlarni tanlashda o'zini qanday tutishini kuzatish orqali ob'ektiv informatsiya manbai naflik funksiyasi shaklida bo'ladi, ularning ko'p sonli turli darajalarini solishtirish real (ish tartibi) proseduradir.

M.Blaugning fikricha, agar naflikni miqdoriy o'lchash imkoni bo'lsa, eski eng yuqori naflik nazariyasidan voz kechish zaruratini sezadi va aniqlangan afzallik metodiga to'la o'tish kerak.

Pareto tadqiqot maqsadida «beparqlik egri chiziqlari»dan foydalanib ma'lum ne'mat, miqdori, huddi shuningdek, boshqa barcha resurslar miqdoriga bog'liq ravishda iste'molchining qaysi ne'matini tanlash masalasini ko'rib chiqdi. Tovarlar nafliги summasi turli kombinasiyalarda bo'ladi va bir kombinasiyaning boshqasidan ustunligini belgilash kerak. Natijada olimning uch o'lchovli diagrammalari paydo bo'ldi, bu diagramma asos (o'n)larida iste'molchi qo'lida bu yoki boshqa ne'matlarning turlicha miqdori ko'rsatiladi.

Pareto naflikning an'anaviy miqdoriy o'lchash usullaridan voz kechib, «ijtimoiy maksimal naflik» tushunchasini izohlab beradi, bu tushuncha hozirgi davrda «Pareto optimumi» deb nomlanadi. Bu tushuncha shunday o'zgarishlarga baho berish uchun foydalaniladiki, unda barchaning farovonligi yo yaxshilanadi yoki bozorni biror odam o'z ahvolini boshqa odamning ahvolini yomonlashtirmasdan yaxshilay olmaydi.

Bu tovar va resurslarning eng yaxshi taqsimotini tavsiflaydi. Keyinchalik umumiy bozor muvozanati bozorning Pareto maqbul holati ekanligi isbotlab berildi. Xo'sh, bu nima degani? Bu bozor ishtirokchilarining hammasi o'z foydasi uchun intilib, o'zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishishidir. Bunda so'mlarning qoniqish (umumiy foydalilik) funksiyasi o'z maksimumiga etadi. Boshqacha qilib aytganda, A.Smit tomonidan ilgari surilgan mashhur «ko'rinmas qo'l» to'grisidagi g'oyalar amaliyotda isbotlab berilgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotning «umumiy iqtisodiy muvozanati» modelini qurdi. Bu yo'nalish Valras ishining davomchisi, italyan olimi **Vilfredo Pareto** (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U «eng yuqori naf» nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafini hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o'z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo'ydi. Iste'mol ne'matlari to'plami turlicha bo'lishi tabiiy. SHu sababli Pareto «ideal muvozanat» shaklini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo'ladigan «xususiy muvozanat» har bir iste'molchining maqbul tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto «eng yuqori naf» nazariyasini boshi berk ko'chadan olib chiqa olmadi, lekni uning «afzal ko'rish» va «loqaydlik egri chiziqlari» nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqirish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog'liqligi koeffisientining o'zgarishi mumkinligini tan olgan. «Pareto optimum»ida aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897 yil).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

L.Valras farqli V.Pareto modelida faqat erkin raqobat iqtisodiyotigina tahlil etilmaydi, turli tipdagi monopol bozorlar ham qarab chiqiladi, bu tadqiqotlar XX asrning o'rtalaridagina alohida tadqiqot predmetiga aylandi. Ular tahlilning yangi ikki boshqa yo'nalishi bilan birlashib ketdi: 1) bozor mexanizmi nazariyasi; 2) firma va uy xo'jaligi faoliyati tahlili.

Xulosa

XIX asrning 70-yillarida Avstriya maktabining shakllanishi iqtisodiyot fanida katta voqea bo'ldi. Uning nazariyotchilari fanda marjinalizm deb nom olgan iqtisodiy nazariyani ilmiy asoslab berdilar. Bu nazariya qoidalari klassik iqtisodiy maktabdan shu darajada farq qildiki, u ayrim hollarda fandagi to'ntarish deb ham baholanadi. Yangicha yo'nalishni taklif qilgan iqtisodchilar tovarlar (ne'matlar) qimmatini unga bo'lgan sub'ektiv munosabatlar bilan aniqladilar. Har qanday ne'matlar kishilarning talabini qanoatlantirishi darajasiga qarab, foydalilik kasb etishi mumkindir. «Foydalilik» va «qimmat» toifalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, har qanday ne'mat foydalidir, lekin u qimmatli bo'lmasligi ham mumkindir. Foydali bo'lgan ne'matlarga ma'lum darajada qimmatli bo'ladilar. Foydalilik va qimmatlik toifalarini ajratib ko'rsatish bilan birga marjinalistlar qiymatning mehnat nazariyasini butunlay inkor etdilar. Ular bozorlardagi iqtisodiy ne'matlarning narxini unga sarf bo'lgan mehnat va ishlab chiqarish harajatlari bilan emas, balki iste'molchining sub'ektiv ravishda bu ne'mat qimmatini belgilashida o'z o'rnini topadi, deb hisoblaydilar. «Eng yuqori foydalilik» nazariyasi o'ta sub'ektivligi uchun tartibsizligi va to'la isbotlangan faktlardan keng foydalanganligi uchun ko'p marta haqli tankid qilindi. Lekin hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarida Avstriya maktabining g'oyalari ayniqsa, mikroekonomika bo'limida keng foydalanib kelinmoqda. Chunki bu nazariyaning ustun tomoni shu bilan belgilanadiki, unda nafaqat harajatlarning hisobi, balki ishlab chiqarish va muomalaning natijalari to'liq inobatga olinadi.

Marjinalizm inqilobi to'g'risida gap borganda Avstriya maktabi qatori Lozanna maktabini ham alohida ta'kidlashimiz zarurdir. Bu maktab asoschilari marjinalistik g'oyalarni qo'llagan holda uning qisqa, ochiq va aniq matematik ifodasini topishga harakat qildilar. Valras foydalilik (naflik) o'rniga noyoblik tushunchasini kiritdi va miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini taklif etdi. Umumiy bozor muvozanati nazariyasini ishlab chiqdi va uning tenglamasini yaratdi, iqtisodiyot va matematikani bir-biriga chambarchas bog'ladi. Valras qonuni bo'yicha, bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir. Agar Valras bozor muvozanati masalasini qo'ygan va uning qachonlardir echilishini bashorat qilgan bo'lsa, V.Pareto bu muammoni hal etishga muhim hissa qo'shdi va tartibli foydalilik tushunchasini kiritdi. V.Pareto optimal holati (yoki Pareto optimumi) bu bozor ishtirokchilarining hammasi o'z foydasi uchun intilib o'zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishmoqdalar. SHved olimi K.Viksell normal almashuv sharoitida ikqala tomonning ham muvaffaqiyatga erishuvini isbotlab berdi. YA'ni almashuvdan hamma manfaatdordir, degan g'oya ilgari suriladi.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy ta'limotlarda prinsipial yangi yo'nalish – *marjinalizm* g'oyalari ustundir, avvalgi klassik vakillarining fikrlari keskin tanqidga uchradi, chunki amaliy iqtisodiyotda o'zgarishlar ro'y berdi. XX asrning boshlarida esa neoklassik (ya'ni yangi klassik) g'oyalari shakllana boshladi, bu marjinalizm g'oyalari rivojining ikkinchi bosqichi deb qaralishi mumkin. «Siyosiy iqtisod» dan ancha farq qiluvchi «*ekonomiks*» tushunchasi kiritildi va iqtisodiyotga yondashuv keskin o'zgardi.

Neoklassik yo'nalishning asosiy mafkurachisi A.Marshall hisoblanadi, u «Ekonomiks» iborasini birinchi bo'lib muomalaga kiritdi. Iqtisodiyot fanining asosiy vazifasini «insoniyatning me'yoriy hayot faoliyati to'g'risidagi ta'limot», deb baholaydi.

Klassik maktabning prinsipial (asosiy) g'oyalari himoya qilinadi (erkin baho, raqobat, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi va boshqalar), ammo unga marjinalistik qoidalar qo'llaniladi. Qimmat va baho shakllanishi nihoyatda original ravishda ko'rsatib berilgan, «qaychi tig'i» effekti muhimdir. Talab va taklif chiziqlarining kesishgan joyida baho aniqlanishi, «Marshall xochi» nihoyatda katta ahamiyatga ega va hozir bu qoida doimo qo'llaniladi.

«Iste'mol ortiqchaligi», mo'tadil baho, talabning elastikligi, «reprizentativ firma» to'g'risidagi g'oyalar fundamental ahamiyatga ega.

Amerikalik J.B.Klarkning qarashlarida fanning asosiy predmeti «jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat» deb qaraladi.

Fanni statika va dinamikaga ajratadi, «eng yuqori (chegaraviy) mehnat unumdorligi qonuni» ni kiritadi.

Italiyalik V.Pareto iqtisodiyotda umumiy muvozanat muammolar tadqiqotiga e'tibor beradi. Matematik apparatdan unumli foydalanib, «beparqlik egri chizig'i» ni yaratdi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Marjinalizm; eng yuqori (chegaraviy) naf; noyoblik; ekonomiks; sub'ektiv-psixologik; iqtisodiy liberalizm; Robinzonada usuli; sub'ektiv; spekulyasiya; neoklassika; A.Marshall; baho, talab, taklif; talab elastikligi; «Marshall xochi»; «iste'mol ortiqchaligi»; «reprizentativ firma»; J.B.Klark; «chegaraviy naflik»; «eng yuqori unumdorlik»; statistika va dinamika; V.Pareto; «beparqlik egri chiziqlari»; «Pareto optimumi».

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarga xos xususiyatlar nimadan iborat?
2. XIX asrning 70-yillarida shakllangan qaysi nazariy maktablarni bilasiz?
3. Bu davrda yangicha ilmiy tahlilni maydonga tashlagan olimlar kimlar?
4. Avstriya maktabining asoschilari kimlar?
5. Marjinalizmning iqtisodiyot fanida tutgan o'rni haqida aytib bering.
6. K.Menger, E.Byom - Baverk va F.Vizerning asosiy asarlari qaysilar?
7. U.Jevonsning iqtisodiy mavzudagi asosiy asarlarini aytib bering.
8. L.Valrasning iqtisodiy g'oyasiga qanday tushunchalar asos qilib olingan? Miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini izohlab bering.
9. Bozorning iqtisodiy muvozanati nimani anglatadi?
10. L.Valras qonunini izohlab bering.
11. A.Marshall bo'yicha bozor bahosi nima?

12. Baho, talab va taklif o'rtasidagi bog'lanish qanday?
13. Taklif elastikligi deganda nima tushuniladi?
14. «Marshall xochi» ning mazmunini izohlab bering?
15. Ishlab chiqarish hajmlari o'sishi va nisbiy ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi bog'lanish nima?
16. Doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarni izohlang.
17. J.B. Klarkning statik va dinamik iqtisodiyot to'g'risidagi g'oyalari nimani anglatadi?
18. «Eng yuqori unumdorlik qonuni» ning asosiy xususiyatlari.
19. V. Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi nimadan iborat?
20. Naflikni maksimum qilish uchun nima asos qilib olingan?
21. V. Paretoning «befarqlik egri chiziqlari» nimani bildiradi?
22. Pareto optimumini izohlang.

Asosiy adabiyot

1. I.A. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li. Toshkent, 1992.
2. A. Razzoqov, SH. Toshmatov, N. O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T., Moliya, 2002.
3. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi (ma'ruzalar matni). T., 2001.

Qo'shimcha adabiyot

1. N.T. O'rmonov. Rivojlangan mamlakatlar va O'zbekiston hamkor-ligi. «Hamkor», 2001 yil noyabr.
2. O.A. Razzoqov. Bozor iqtisodiyot beshigi (yoki Angliya iqtisodiyot rivoji haqida). // «Iqtisod va hisobot», 1994, 7, 8-sonlar.

9 – Mavzu. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ta'limotlari.

2 soat

Kirish

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi sanoat jihatidan rivojlangan va past rivojlangan mamlakatlarga katta zarba berdi. Avvalgi (klassik, neklassik) ta'limotlar tadqiqotida mikroiqtisodiy tahlil (alohida korxona) asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, inqiroz katta ishsizlik sharoitida boshqacha, makroiqtisodiy tahlil (davlat, jahon)ga zarurat tug'ilgan edi. Fanning bu sohasida hozirgi davrning taniqli iqtisodchisi J.M.Keyns muhim kashfiyotni yaratdi.

Xuddi shu davrda ijtimoiy iqtisodiyot masalalarida munozara kuchaydi. Unda erkin xo'jalik faoliyati va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, trestlar va sindikatlar, proteksionizm va fritrederlik muammolari ko'ndalang bo'lib turar edi. SHu davrdagi ilmiy tadqiqotlar muammosi hozirgi davrda, kunlarda ham nihoyat dolzarb, chunki davlat bozor iqtisodiyotini tartibga solishi kerakligi masalasi uzul-kesil hal etilmagan. Bu borada ikki yo'nalish hukmron. Keynes ta'limotiga to'la asoslanuvchilar – keynschilar va unga qisman qo'shiluvchilar neoliberallardir.

Reja:

- 1. J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti.**
- 2. Keynschilar va nokeynschilar.**
- 3. Keynschilikning AQSH dagi xususiyatlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari.**
- 4. Keynes g'oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati.**
- 5. Xulosa.**
- 6. Asosiy tushuncha va iboralar.**
- 7. Nazorat va mulohaza uchun savollar.**
- 8. Asosiy adabiyotlar.**
- 9. Qo'shimcha adabiyotlar.**

1. J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti.

XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy inqirozlarning damba-dam takrorlanishi tufayli ko'pgina «kapitalizmni tartibga solishga» oid iqtisodiy g'oyalar soni ko'paydi. Ana shunday yo'nalishning yorqin tarafdori bo'lib ingliz iqtisodchisi

Jon Meynard Keynes (1884-1946) shuhrat qozondi. Iqtisodchi, davlat arbobi bo'lgan Keynes Iton va Kembridj universitetlarida iqtisodiyot va matematikadan ta'lim oldi, A.Marshall qo'lida o'qidi (1902-1906, 1909-1915 yillarda o'qituvchilik qildi, 1920 yildan Kembridj universitetida professor, 1913-1946 yillarda iqtisodiy jurnal muharriri bo'lib ishladi). 1909 yil «Indeks uslubi» iqtisodiy maqolasi, 1913 yilda uning birinchi asari – **«Pul muomalasi va Hindiston moliyasi»** kitobi chop etildi. 1919 yilda **«Versal tinchlik shartnomasining iqtisodiy oqibatlari»** nashr etilishi bilan u iqtisodchi sifatida ko'pchilikka tanildi. Bu asarida u shartnomaga nibatan bir qancha tanqidiy fikrlar bildirgan edi. Keynes 20-30 yillarda iqtisodiyotga oid bir nechta kitoblar yozdi («Ehtimollik to'g'risida risola» (1921), «Pul islohoti to'g'risida risola» (1923), «Mister Charchelning iqtisodiy oqibatlari» (1925), «Erkin tadbirkorlikning intihosi» (1926), «Pul to'g'risida risola» (1930) va boshqalar), ammo unga mashhurlik keltirgan bosh asari – **«Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi»** (1936) kitobidir. 1940 yilda **«Urush xarajatlarini qanday qoplash mumkin»** degan kitobi ham nashr etildi. Bu asarlardagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning i degan kitobi ham nashr etildi. Bu asarlardagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning inqirozlarsiz rivojini ta'minlashning abadiyligini isbotlashga urinishdir. Uning yaratgan nazariyasi iqtisodiyot ta'limotlari tarixida alohida o'rin egallaydi va bu o'ziga xos inqilob bo'lib, hozirgi davrda ham ahamiyatlidir. Keynes asosiy asarining boshidayoq klassik maktabga qarshi ekanligini bayon etdi.

Keyns ta'limotining asosiy va yangi g'oyasi shuki, bozor iqtisodiy munosabatlari tizimi mukammal va o'z-o'zini avtomatik ravishda tartibga sola olmaydi. SHu sababli maksimal darajada bandlikni va iqtisodiy o'sishni faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi ta'minlay oladi. Bu ish davridagi amaliy iqtisodiyotdagi aniq ahvol bilan chambarchas bog'liq edi. Etakchi olimlarning ta'kidlashicha (J.K.Gelbreyt, M.Blaug), firmalar, monopoliya va oligopoliyalar faoliyatidagi tengsizlik nisbatan kichik doiradagi odamlarning faoliyati bilan bog'liq, bu tengsizlik tamoyilida davlatning aralashuvi bilan tuzatilishi mumkin edi.

Aslida u iqtisodchi Alfred Marshallning – Kembridj maktabining davomchisidir, ammo yondashuv boshqacha. Asosiy nazariy muammolar qiymat, kapital, ish haqi va boshqalar bo'yicha asoslanadi. Psixologik omillarning ustunligiga ishonadi va qiymatning mehnat nazariyasini, qo'shimcha qiymatni inkor etadi, uni ishlab chiqarish omillari konsepsiyasi bilan almashtiradi. Keynes kapitalizm bozor iqtisodiyotlarini to'g'rilash uchun davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi tarafdori bo'lib chiqdi. Vaholanki, avvalgi olimlar (klassik maktab) buni inkor etganlar va inqirozni tasodifiy voqea deb hisoblaganlar. Avvalgi tadqiqotchilardan farqli ravishda «samarali talab»ni, ya'ni iste'mol va jamg'arishni birinchi o'ringa qo'yadi. YUqorida qarab chiqilgan iqtisodiy ta'limotlardan biri – merkantilizm davlatning iqtisodiyot (siyosat)ga aralashuvi talab etiladi, proteksionizm iqtisodiy siyosati shuni talab etadi. J.M.Keyns u yaratgan konsepsiyaga merkantilistlarning ta'sirini inkor etmaydi. Ikkala ta'limotdagi umumiy g'oyalar quyidagilardan iborat:

Mamlakatda pul masalasini ko'paytirish uchun intilish (pulning qadrini biroz pasaytirish) va shunga muvofiq ssuda foizini kamaytirish va ishlab chiqarishga

investisiyalarni qo'yishni rag'batlantirish vositasi sifatida, baho (narx-navo) lar oshuvini qo'llash (savdo ishlab chiqarishni rag'batlantirish usuli sifatida), pulning etishmasligi ishsizlik sababi deb tan olinadi hamda iqtisodiy siyosatning milliy (davlat) xususiyatiga ega ekanligi tushuniladi. U tadqiqotning makroiqtisodiy uslubini, ya'ni makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'lgan milliy daromad va jamg'armalar o'rtasidagi bog'lanish hamda nisbatlarni tadqiq qilish g'oyasini ilgari surdi. Bu tadqiqot usuli o'z davrida fiziokratlar (F.Kene, A.Tyurgo) K.Marks tomonidan qo'llanilgan Keynsgacha mikroiktisodiy yondashuv, ya'ni alohida xo'jalik ob'ektlari bo'lgan firmalar iqtisodiyotini tahlil etish rasm bo'lgan edi. Firmaning rivoji millat mamlakat ravnaqi bilan bir deb qaralar edi. Asosiy e'tibor umumiy iqtisodiyotga emas, balki firmaga qaratilgan edi. Keynes ta'limoti iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog'liqdir. Agar Marks kapitalistik tizimning emirilishini bashorat qilgan bo'lsa, Keynes kapitalizm muhandisi sifatida uni ta'mirlash yo'lini aniqlab berdi. Davlat tomonidan rag'batlantiriladigan talab «samarali talab» konsepsiyasi ilgari suriladi.

Kapitalizmning bosh illatlari bu ishsizlik va inkirozlardir, Keynes bularning sabablarini sohibkorlar psixologiyasidan topishga intiladi. Inkirozlar kapitalistning kayfiyatiga qarab ro'y beradi, ya'ni optimizmdan pessimizmga o'tganda bo'ladi. Asosiy e'tibor «iste'molga moyillik» va «jamg'arishga moyillik»ka qaratiladi.

Keynsning umumiy bandlik nazariyasi quyidagilarga asoslanadi: Ish bilan bandlik ortishi tufayli milliy daromad va demak, iste'mol ortadi, ammo iste'mol daromadga nisbatan sekinroq ortadi, chunki daromad ortishi bilan «jamg'arishga intilish» kuchayadi. Uningcha, asosiy psixologik qonun shundan iboratki, odamlar odatda daromadlar ortishi bilan iste'molni ham o'stiradi, ammo bu o'sish daromadlar darajasida bo'lmaydi. Oqibatda daromadlar o'sishi bilan jamg'arish ortadi va iste'mol nisbati kamayib boradi. Oxirida esa «samarali talab» kamayadi, talab shunday yo'l bilan ishlab chiqarish hajmlariga va bandlik darajasiga ta'sir etadi.

Iste'mol talabining etarlicha o'smasligi yangi investisiyalarga xarajatlarning oshuvi yo'li bilan qoplanishi, ya'ni ishlab chiqarish iste'molining ishlab chiqarish vositalariga qarab oshuvi yo'li bilan qoplanishi mumkin. SHu sababli investisiyalarning umumiy hajmi bandlik hajmini belgilashda hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Keynsning fikri bo'yicha investisiyalar hajmi investisiyalarga bo'lgan intilishga bog'liq. Sohibkor investisiyalarni kapitalning «eng yuqori samaradorligi» foiz darajasigacha pasaygan paytgacha kengaytiradi (foyda me'yori o'lchanadigan rentabellik). Qiyinchilik shundaki, kapitalning rentabelligi pasayadi, foiz darajasi esa mo'tadil bo'ladi. Bu holat yangi investisiyalar uchun imkoniyatni pasaytiradi, demak, bandlik o'sishi ham kamayadi. Kapital «eng yuqori samaradorligi»ning pasayishi kapital massasining o'sishi, shuningdek, kapitalist-tadbirkorlarning bo'lajak daromadlariga ishonchsizlikka «moyilligi» bilan tushuntiriladi. Keynes ta'limoti bo'yicha bandlikning umumiy hajmi uch omilga – «iste'molga moyillik», «eng yuqori samaradorlik» va foiz me'yoriga bog'liq.

Keyns ochgan «asosiy psixologik qonun» uningcha, istalgan jamiyat uchun qo'llanilishi mumkin va iste'mol talabining kamomadi asriy tendensiyaga ega hamda barcha uchun yagona iste'mol qonuni mavjuddir.

«Kapitalning eng yuqori samaradorligi», qo'shimcha kapital birligi tomonidan vujudga keltiriladigan bo'lajak foydaning shu birlikka ketgan ishlab chiqarish chiqimlariga nisbatidir. Keynsning fikricha, daromad, foyda keltiradigan narsalar kapital hisoblanadi (boshqa omillarda ham shunday). Uningcha, kapital noyobligi, ya'ni cheklanganligi tufayli foyda keltiradi. Kapitalning ko'payishi borasida uning samaradorligi yoki foydaliligi kamayib boradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida va kapitalning tez jamlanishi tufayli bir avlod umri davomida «kapitalning eng yuqori samaradorligi» nolga tenglanishi mumkin, deydi u. Kapitalning samaradorligi psixologik omillarga bog'liq ekan, endi kapitalistning o'z korxonasining kelajagiga beradigan bahosi uning kayfiyatiga qarab o'zgaradi.

Keyns foizga alohida e'tibor beradi, uni pul qarzi uchun berilgan haq deb hisoblaydi. Foiz uningcha, muomaladagi pul miqdoriga va «likvidlilik afzalligi» ga bog'liq (likvidlilik – pulga tez aylana olish, qadrlilik demakdir). Uning miqdori «likvidlilik afzalligi» ga to'g'ri va muomaladagi pul miqdoriga teskari proporsionaldir.

Keynsning fikricha, foiz me'yori ma'lum davrga likvidlilikdan, ya'ni boylikning likvid, pul shaklidan voz kechish hisobiga beriladigan mukofotdir. Boylikning pul shakli eng harakatchan va qulaydir, shu sababli kapitalist doim o'z boyligini pul shaklida saqlashga va undan ajralmaslikka intiladi. Mana shu niyat, manna shu ishtiyoq Keyns tomonidan «likvidlilik afzalligi» deb ataladi. Bu kapitalist likvid shaklda saqlamoqchi bo'lgan resurslarning miqdori bilan o'lchanadi.

Keynsning umumiy nazariyasida investisiyalarning umumiy bandlik hajmini aniqlashdagi asosiy roli to'g'risidagi tezis muhimdir. Ular iste'mol talabining etarli emasligini to'ldirishi (kompensasiyalash) kerak. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirish masalasi iste'mol talabi oshuvidan alohida qaraladi. Investisiyalarning ko'payishi ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchilarni jalb etishga olib keladi, bu esa bandlik, milliy daromad va iste'mol o'suvini ta'minlaydi. YAngi investisiyalar tufayli bandlikning dastlabki o'suvi yana qo'shimcha bandlikni vujudga keltiradi, chunki qo'shimcha ishchilarning talabini qondirish zarurati tug'iladi. Qo'shimcha bandlikning o'sish koeffisientini Keyns *multiplikator* deb ataydi, u bir tomondan investisiyalar o'sishi, ikkinchi tomondan bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. Multiplikatorning formulasi

$$K = \frac{dY_w}{dJ_w}$$

bunda,

K – multiplikator koeffisienti,

Y_w – daromad o'sishi;

J_w – investisiya o'sishi.

Multiplikator «iste'molga eng yuqori moyillik» bilan bog'liq, chunki u iste'molga ketgan sarflar o'sishining daromadlar o'sishiga nisbatini bildiradi. «Iste'molga eng yuqori moyillik» qancha yuqori bo'lsa, multiplikator ham shunchalik katta va demakki, bandlik yaxshi bo'ladi. Keyns bir qancha hisob-

kitoblarga asoslanib, AQSH ning multiplikatorini aniqladi, u 2.5 ga teng ekan. Bu daromadlar o'sishi investisiyalar ortishidan 2.5 marta ortiq degani, ya'ni 1 dollar investisiya 2.5 dollar daromad keltiradi. Olim o'zining iqtisodiy dasturini ilgari suradi. Unga ko'ra Keynes kapitalistik jamiyatda ishsizlik va inqirozlarning muqarrarligini tan olmaydi. Ammo kapitalistik tizim mexanizmi bu voqealarni avtomatik ravishda hal etish imkoniyatiga ega emas. Hozirgi davrda shaxsiy tashabbus asosida echiladigan masalalarni markazlashgan nazorat asosida hal qilish hayotiy zaruriyatga aylanmoqda. Bunda davlat soliq tizimi, foiz me'yorini qisman cheklash, ba'zi boshqa yo'llar bilan iste'molga moyillikni oshirishga yordam berish kerak, deydi u.

Hozirgi davr tili bilan aytganda, Keynsning fikricha, bozor iqtisodiyotida talab va taklif avtomatik tarzda muvozanatga kelmaydi. O'z davrida J.B.Sey va biz yuqorida ko'rib chiqqan boshqa olimlar bu masalada yagona fikrda bo'lib, har qanday taklif o'z-o'zidan talabni yaratadi («Bozor qonunlari») degan edilar. Keynes «Sey qonuni» ga qarshi chiqadi, uni to'g'ri tanqid ostiga oladi.

Xususiy investisiyalarni rag'batlantirish uchun foiz normasini tartibga solish taklif etiladi. Uningcha, davlat muomaladagi pul miqdorini oshirish yo'li bilan foiz darajasini tartibga solish imkoniyatiga ega. Muomaladagi pul miqdorini oshirish amalda inflyasiya (pulning qadrsizlanishi) ni qo'llash demakdir, ammo bunda ssuda foizi kamayadi va pul ishlab chiqarishga qo'yish uchun rag'batlantiriladi.

To'la bandlikni ta'minlash uchun faqat investisiyalarning emas, balki milliy daromadni ham tartibga solish taklif etiladi. Buni hal qilish vositasi sifatida soliqlarga murojaat qilish kerak deyiladi. Aholining «jamg'armalari» ni muomalaga kiritish maqsadida soliqlarni oshirish talab etiladi va bu omonatlar davlat investisiyalarini oshirish uchun foydalanilishi mumkin deyiladi. SHu vaqtning o'zida boylarning solig'ini oshirishga qarshilik qilinadi. Keynes o'z taklifini quyidagicha tushuntiradi: Mehnatkashlarning soliqlarini oshirishdan maqsad – ularning «jamg'armalari»ni kamaytirish va iste'molni rag'batlantirishdir. Haqiqiy ish haqini pasaytirish uchun inflyasiya asosida narx-navoni oshirish yo'li tavsiya etiladi. Real ish haqini pasaytirmasdan to'liq bandlikni ta'minlash mumkin emas, degan fikr ishchilarga uqtiriladi. Daromadlikning pasayib borishi tufayli bandlikning birmuncha ortishi ilgari band bo'lganlarning real daromadlari qisqarishi bilan bog'liq. Keynes ishchilarga murojaat qilib, ish haqini oshirish uchun kurashish kerak emas, deydi, chunki bu jami haqiqiy ish haqining ishchilarning turli guruhleri o'rtasida qayta taqsimlanishiga olib keladi, uning o'rtacha miqdori esa o'zgarmaydi. U ish haqini «o'zgartirmaslik» siyosatini o'tkazish va shu yo'l bilan narx-navo o'sishi sababli ish haqini oshirish talablarini yo'qqa chiqarishni taklif etadi. Uningcha, ishchilar haqiqiy ish haqining pasayishiga chidashlari kerak, chunki shu yo'l bilan ishsizlikning oldi olinadi. Kapitalistlarga esa haqiqiy ish haqini pasaytirishning ahamiyati tushuntiriladi. Keynes bundan tashqari nominal ish haqini pasaytirishga ham qarshi emas edi.

Ishsizlik va inqirozlarga qarshi kurash bahonasida unumsiz iste'molning barcha ko'rinishlari turli yo'llar bilan reklama qilinadi. Iqtisodiyotni harbiylashtirish bilan birga hukmron sinflarning parazitik iste'molini oshirish ana shunday yo'llar guruhiga kiritiladi.

Keynsni hozirgi davrda hammaga yaxshi tanish ibora bo'lgan «*aralash iqtisodiyot*»ning otasi deyish mumkin, bu iqtisodiyotda hukumat hal qiluvchi rolni egallaydi. Sof iqtisodiyot deyarli hech qaysi davlatda yo'q. Keynsning iqtisodiy g'oyalari birinchi navbatda «buyuk inqiroz» ta'siri ostida paydo bo'ldi. 1929-1933 yillardagi bu buyuk inqiroz Amerikani larzaga keltirdi, ishlab chiqarish yarmiga (50%)ga qisqardi. 17 mln odam ishsiz edi (25%), 9 mln omonatchi kuyib qoldi. Ana shunday sharoitda iqtisodiyoni qutqarishning muhim yo'li-hukumat harajatlari ekanligi ko'rsatib berildi. Keyns o'zining asosiy asarining birinchi satrlaridan boshlab «klassik iqtisodiy maktabga qarshi» ekanligini yozadi (ayniqsa davlatning iqtisodiyotga aralashuvi masalasida turli fikrlar mavjud).

Keyns yaratgan sifat jihatidan yangi ta'limotda o'sha davrda asosan shaxsiy xususiy tashabbusga berilgan masalalarni nazorat qilish uchun markazlashgan nazoratni yaratishni hayotiy zarurat ekanligi ko'rsatiladi. Davlat iste'molga moyillikni oshirish uchun, qisman, mazkur soliqlar tizimi orqali, qisman foiz normasini belgilash va boshqa mumkin bo'lgan usullar yordamida o'z rahbarlik ta'sirini o'tkazishi kerak bo'ladi. Chunki mavjud sistema (tizim) eng muhimi hozirda ishlayotganlar mehnatini taqsimlashda emas, balki bandlik hajmini aniqlashda yaroqsiz bo'lib qoldi, deb yozadi Keyns.

Albatta, to'la bandlikni ta'minlashga zarur bo'lgan markazlashgan nazorat muassasalari tufayli davlatning an'anaviy funksiyalarini ancha kengaytirishni talab etadi. Ammo shu bilan birga, shaxsiy tashabbus va ma'suliyatni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar ham doim mavjud bo'ladi, deb o'ktiradi u davlat tomonidan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishning samaradorligi davlat investisiyalari uchun mablag'lar topish, aholini ish bilan to'la band qilish va foiz me'yorini qat'iy belgilashga bog'liq bo'ladi. Foiz stavkalari qanchalik past bo'lsa, bu investisiyalarga rag'batni shunchalik oshiradi, investision talab oshadi, bandlik o'sadi, ishsizlik yo'qolib boradi.

Ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, er) qanchalik to'la jalb etilsa, amalda o'sib boruvchi baholarga ega bo'lamiz (pulning miqdoriy nazariyasi). Resurslar to'liq foydalanilmagan paydo baholarning mo'tadilligi saqlanishi mumkin.

Keyns nazariyasi bo'yicha massasini 2 marta oshirish baholarning 2 marta oshuviga olib kelmaydi. Etakchi iqtisodchilar fikricha, «keynscha inqilob haqiqatda ro'y bergan.

2. Keynschilar va neokeynschilar.

J.M.Keyns g'oyalari uning izdoshlari tomonidan davom ettirildi va uch oqimga ajraldi, biz oqimlarni keynschilik deb ataymiz.

Keyns ta'limoti ayniqsa, AQSHda katta shuhrat qozondi. Garvard universiteti professorlari E.Xansen (1887-1975), S.Xarris, J.M.Klarklarning asarlarida bu g'oyalar rivojlantirildi va dastlab yangi keynschilik, keyinroq esa ortodoks keynschilik deb ataldi. Keyns qoidalari asosan to'liq qabul qilindi, ammo masalan, Xansen tomonidan stagnasiya nazariyasi bilan to'ldirildi.

Xansenning, kapitalizm qiyinchiliklari uning ichki qarama-qarshiliklaridan emas, balki «tashqi impuls»ning susayganligi tufaylidir. Davlat xarajatlarini o'stirish uchun soliqlarni oshirish taklif etiladi, ularning fikricha ish haqining 25-30 foizi emas, balki 60 foizni soliq sifatida olish, shuningdek «me'yordagi inflyasiya» ham taklif etiladi.

E.Xansen, J.M.Klark va boshqalar multiplikator konsepsiyasini to'ldirdilar. Multiplikatorlar ta'siri keyingi qator davrlarda ham bo'ladi, ya'ni uni uzluksiz jarayon deb qaradilar.

YAngi Keynschilar samarali talabdan ham yuqori keskin o'sishni tushuntirishga harakat qiladilar. Ular multiplikator tamoyilini *akselerasiya* tamoyili bilan to'ldirdilar. Bu tamoyilga ko'ra, aniq-tiniq sharoitlarda daromadlar o'sishi investisiyalar o'sishiga olib kelishini ko'rsatuvchi koeffisient (multiplikator tushunchasiga teskari). Multiplikator tamoyiliga ko'ra investisiyaning qanday ishlatilishi juda muhim ahamiyatga ega emas, u ish bilan bandlikni ta'minlab, daromadni oshirish kerak. YAngi keynschilar esa investisiyaning qanday ishlatilishiga katta e'tibor berib, industrlashgan investisiya tushunchasini kiritdilar. Akselerator investisiya o'sishining daromad o'sishiga, ya'ni investisiyadan keyingi va undan oldingi daromadlarning farqlari nisbati bilan aniqlanadi.

YAngi tamoyilning mohiyati shundaki, ba'zi bir asbob-uskuna, mashina va mexanizmlar ishlab chiqarish uchun nisbatan uzoq vaqt talab etiladi, shu muddatni kutish mazkur mashinalar ishlab chiqarishni kengaytirishga psixologik (ruhiy) ta'sir etadi, bu esa real talabdan ortiq bo'ladi va investisiyaga talab ham ortadi.

Multiplikator va akselerator g'oyalari asoslanib iqtisodiyotning uzluksiz o'sish shakli ishlab chiqildi, uning asosida davlat kapital qo'yilmalari yotadi. Davlat byudjeti kapitalistik iqtisodiyotda tartibga solinadigan bosh mexanizm hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiyot o'sganda oshadi va inqirozlar davrida kamayadi. Davlat to'lovlari esa aksincha, inqiroz davrida oshadi va o'sish davrida kamayadi. Shu yo'l bilan Xansenning fikricha samarali talab hajmi me'yorlashadi. Bunda xususiy kapital qo'yilmalarini tartibga solish va davlat xarajatlarini sharoitga qarab o'zgartirish chegaralari ham belgilanadi. O'sish davrida davlat xarajatlarini cheklash, inqirozlar davrida uni oshirish va shu yo'l bilan xususiy xarajatlarni kompensasiyalash taklif etiladi, harbiy iqtisod maqtaladi, uni kon'yungturani me'yorlashning eng yaxshi vositasi deb qaraladi (AQSH da harbiy xarajatlar doim yuqori bo'lishiga e'tibor bering).

Fransiyadagi keynschilik xususiyatlari. XX asrning 40-yillari Keyns g'oyalari Fransiyada ham shuhrat qozondi. Keyns g'oyalarini to'laligicha (G.Ardan, P.Mendes-Frans) qabul qilganlar ham bo'ldi. Ba'zilar (F.Perru) ssuda foizini tartibga solishni samarasiz deb hisobladilar, bundan ko'ra iqtisodiyotni rejalashtirish taklif etildi. Bunda davlat yo'li bilan tartibga solishni monopolistik kapitalning xususiy manfaatlariga moslashtirish kerak deyiladi. Fransuz olimlari imperativ va indekativ rejalashtirishni ajratishadi. Imperativ rejalar direktiv xususiyatga ega (sosialistik rejalashtirish). Indekativ rejalashtirishda reja markazi asosiy maqsadni belgilaydi va turli usullar bilan tadbirkorlarni ma'lum hatti-harakatlariga yo'naltiradi. Ular faqat davlat sektoridagi korxonalar uchun zaruriy

hisoblanadi (Hindiston, Malayziya va boshqa bir qancha kapitalistik mamlakatlarda shu usul qo'llaniladi). Uzoq muddatli prognozlar va rejalar tuzish keng qo'llanilmoqda (bu haqda to'laroq ma'lumot quyida beriladi).

Keyns uslubi kapitalizmdagi inqirozlarning oldini olishga qaratilgan edi, ammo II Jahon urushidan keyin AQSH va boshqa mamlakatlarda bu inqirozlar davom etmoqda. 1948-1949, 1953-1954, 1957-1958, 1960-1961, 1967, 1969-1971, 1974-1975 va 1981-1982 yillardagi hamda boshqa inqirozlar bu fikrimizning dalilidir.

Bular Keyns ta'limotini tanqid qilish uchun asos bo'ldi. Masalan, S.Xarrisning fikricha, Keyns barcha qiyinchiliklarni hisobga ola olmagan, masalan, to'la bandlikka erishish haqida gap boradi-yu, qanday qilib uni doimo ta'minlash haqida taklif yo'q, inflyasiyaning eng katta darajasi noaniq, davlat qarzlarning chegarasi ham berilmagan.

Keyinchalik yangi keynschilik o'rniga postkeynschilik vujudga keldi. Ingliz iqtisodchilari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa, amerikalik olimlar A.Eyxner, S.Vayntraub mana shu postkeynschilar guruhiga kiradilar. Ular kapitalistik tizimning ichki turg'unligi konsepsiyasini tanqid qiladilar, Keyns bo'yicha go'yoki asosiy g'oya kapitalistik iqtisodiyotning nostabilligi bo'lgan. Yangi keynschilik g'oyalari ham tanqid ostiga olinar ekan, agar boshqa olimlar Keyns g'oyalarini statik, ya'ni turg'un deb qarasalar, ular bu ta'limotni dinamik, ya'ni harakatchan nazariya deb qaraydilar.

Postkeynschilarning avvalgi davrda paydo bo'lgan «yuqori naf», «ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumi» nazariyalarini tanqid qilishi xususiyatlidir. Ular o'z g'oyalarini D.Rikardoning qiymat qonuniga asoslanib ilgari suradilar. Ularga polshalik iqtisodchi M.Kaleskiyning taqsimot konsepsiyasi qo'l keldi. Investisiyalar o'sishi bilan ayrim sinflar iste'molining xissalari o'rtasidagi bog'lanish qonuniyati qarab chiqiladi. Postkeynschilar o'z tadqiqotlariga ijtimoiy-iqtisodiy institutlar, masalan, kasaba uyushmalari rolini ham kiritadilar. Bu ta'limotda o'sish va taqsimot muammolari markaziy o'rinni egallaydi. Ishlab chiqarishda o'sha sur'atlari milliy daromadning taqsimotiga bog'liq, daromad va uning o'sishi esa jamg'armaga, umumiy jamg'arma esa ish haqi va foydadan jamg'arilgan jami summaga bog'liq. «Jamg'arishga moyillik» har kimda har xil bo'lgani sababli, taqsimotdagi o'zgarishlar jamg'armaning umumiy summasiga ta'sir etadi. Demak, milliy daromadni taqsimlash uning o'sishiga ta'sir qiladi. Undan tashqari, milliy daromadni taqsimlash kapital jamg'arilishi funksiyasi hisoblanadi. Kapitalning jamg'arilish sur'ati foyda me'yorini belgilaydi va demak, milliy daromaddagi foyda me'yorini aniqlaydi. Ish haqi hissasi qoldiq miqdor sifatida qaraladi, ammo ishchilar kurashi bu nisbatga ma'lum o'zgartirish kiritish mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining fikri real haqiqatga ancha yaqin g'oyalar hisoblanadi.

Postkeynschilar iqtisodiy siyosatlarda kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish tarafdorlari edilar. Ko'pchilik «daromadlar siyosati» ni oqlaydi, chunki bu yo'l bilan inflyasiyaga qarshi kurashish mumkin.

Keyns g'oyalarini neoklassik yo'nalish bilan yaqinlashtirishga intiluvchilar ko'p bo'lgan. Ular orasida A.Piguning xizmatlari katta. Uning fikricha, inqirozlarning asosiy sababi - bu ish haqining egiluvchanligidir. Bandlik to'la

bo'lmagan holda makroiqtisodiy muvozanat fakat ish haqi va baholarning elastik (qayishqoq) bo'lmagan holatida mumkin deb qaraladi.

Hozirgi davr keynschiligida ikkita tendensiya hukmron hisoblanadi: 1) AQSH ning bir qator iqtisodchilari bog'liq Amerika keynschilari. 2) avvalo Fransuz tadqiqotchilari nomi bilan bog'liq Evropa keynschilari.

3. Keynschilikning AQSHdagi xususiyatlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari.

50 yillarda keynschilik g'oyalari rivojlantirilib, yangi g'oyalar ilgari surildi. Ularning asosiy mohiyati iqtisodiy o'sish sur'atlari doimligini ta'minlovchi mexanizmlarni aniqlash va isbotlashdan iboratdir. Oqibatda «multiplikator-akselerator» tizimini hisoblashga asoslangan va o'ziga xos keynschilikning o'sish nazariyalari, jamg'arish hamda iste'mol o'rtasidagi o'zaro bog'lanish xarakteristikalaridan foydalanib iqtisodiy dinamikani modellashtirish yuzaga keldi.

YUqorida tilga olingan iqtisodiy o'sish nazariyalarining asosiy namoyondalari Massachusets texnologiya instituti professori Evsey Domar (1914) va Oksford universiteti professori Robert Xarrod (1890-1978) hisoblanadi. Ularning nazariyasi (modeli) iqtisodiyotning doim (mo''tadil) sur'atlarda o'sishi dinamik barqarorlik (ilgarilab borish) ning asosiy sharti sifatida maqsadga muvofiq ekanligining umumiy xulosalarini birlashtiradi. Ularning fikricha, shundagina ishlab chiqarish quvvatlari va mehnat resurslarida to'la foydalanishga erishish mumkin. Xarrod - Domar modelining boshqa bir qoidasi bo'yicha ayrim parametrlar, chunonchi daromadlardagi jamg'arma hissasi va kapital qo'yilmalarning o'rtacha samaradorligi uzoq vaqt mobaynida doim deb tan olinishi hisoblanadi. Mualliflar dinamik barqarorlik va doimiy o'sishga erishish avtomatik ravishda bo'lmasligi, balki davlatning shunga muvofiq siyosati natijasida, ya'ni davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki tufayli ro'y berish mumkinligini ta'kidlaydilar.

Domar va Xarrod modellaridagi farq-boshlang'ich pozisiyalardagi ayrim ko'rsatkichlardir. Masalan, Xarrod modelidagi investisiya va jamgarmalar tengligi g'oyasi, Domarda esa pul daromadlari (talab) va ishlab chiqarish quvvatlari (taklif) teng deb qabul qilinadi. Ikkala olim shunga ishonchlari komilki, daromad o'sishini ta'minlashda investisiyalar roli, ishlab chiqarish quvvatlarining oshirilishi faoldir, bunda shu narsa ko'zda tutiladiki, o'sish bandlikka yordam beradi, bu esa o'z yo'lida, korxonalarining yarim quvvat bilan ishlashi va ishsizlikning oldini oladi. Bu Keynsning shu sohadagi konsepsiyasini so'zsiz tan olishdir; chunki Keyns bo'yicha, iqtisodiy jarayonlar investisiya va jamg'armalar orasidagi proporsiyalar xususiyati xamda dinamikasiga bog'liq, aniqroq aytilsa investisiyalarning ildam o'sishi, baholar darajasi o'sishiga sabab bo'ladi, jamg'armalar o'sishi esa korxonalarining to'la ishlamasligi va ishsizlikning sababidir.

4. Keyns g'oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati.

SHuni aniq qilib aytish kerakki, Keyns ta'limoti inqirozlar, urushlar va urushdan keyingi davrlar uchun samarali bo'ldi, chunki favqulotda holatlar davrida davlatning roli kuchli bo'lishi kerak. Amalda esa ayniqsa, 2-jahon urushidan so'ng G'arb mamlakatlarini socialistik orentasiyasi kuchaydi (davlat mulki oshib bordi). Davlat byudjeti qarzlari ko'payib, ishsizlik ham o'sgan, inflyasiya kuchli. Bu ijtimoiy ishlarni ko'paytirishga qaratilgan tadbirlar oqibatidir deb tan olinmoqda. Ishsizlikning ish haqini pasaytirish yo'li bilan hal etish tarafdorlari ham mavjud, ammo pul massasini ko'paytirish (inflyasiyaga olib keladi), ya'ni emissiya yo'li ko'pchilikka oson ko'rinadi. Bu konsepsiya ma'lum davr mobaynida inflyasiya bo'lmagan holda minimal ishsizlik darajasini isbotlashga imkon beradi.

70-yillardan boshlab keyns ta'limotga nisbatan davlatning iqtisodiyotga aralashuvi bo'yicha neoliberalizm g'oyalari asosiy bo'lib qoldi, chunki bu davrda jahonning ko'pgina mamlakatlarida inqiroz holatlari doim voqeaga aylanib qoldi. Inflyasiya, davlat byudjetining kamomadi, ishsizlik tobora kuchaydi. Neoliberallar keynschilarni tanqid qilar ekanlar, iqtisodiyotda davlat sektorining oshuvi, erkin raqobatning kamayishi, iqtisodiyotning muhim tarmoqlariga investisiyalar kamayganligi ular g'oyalarining sayozligidan dalolat beradi, deb hisoblaydilar.

70-80-yillar neoliberal g'oyalar iqtisodiyotda tobora ustunligini egallay boshladi. Ko'p davlatlarda iqtisodiyotni denasionalizasiya qilish kuchaydi (nodavlat shakllariga o'tildi). Buning oqibatida Buyuk Britaniya (Tetcherizm), Fransiya, YAponiya, CHili (Pinochet), Ispaniya va boshqa mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi minimallashtirildi va iqtisodiy ahvol yahshilandi.

Xulosa

1929-1933 yillardagi iqtisodiy jahon inqirozi avvalgi «sof ta'limot» nazariyotchilarining fikriga qo'shimcha kiritishni talab etdi. Iqtisodiy ta'limotlar tarixida Keyns inqilobi deb nom olgan o'zgarish ro'y berdi. Agar avvallari bozor iqtisodiyoti barcha muammolarni avtomatik ravishda hal qiladi degan g'oya ustun bo'lsa, Keyns ularga boshqacha qarab, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini zarur deb hisobladi. Bandlik, foiz, milliy daromad, investisiyalar o'rtasidagi munosabatlar o'rganilib, «aralash iqtisodiyot», multiplikator tushunchalari kiritildi. Keynschi va Neokeynschilar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qo'llab, «akselerator koeffisienti»ni qo'lladilar, unga ko'ra daromadlarning investisiyalarga ta'sirini ko'rish mumkin. Keynschilikning ayrim shakllarida indikativ rejalashtirish ham qo'llab-quvvatlanadi. Ishsizlik va inflyasiyani bandlik yo'li bilan hal etish mumkin degan g'oya ustun.

Asosiy tushuncha va iboralar

Keyns; davlatning iqtisodiyotga aralashuvi; «Umumiy nazariya...», aralash iqtisodiyot; psixologik qonun; bandlik, milliy daromad, investisiya; foiz, likvidlik; multiplikator; keynschilik; AQSHdagi keynschilik; akselerator; Fransiya keynschilari; indikativ rejalashtirish.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Keyns ta'limotining mohiyati, «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asari to'g'risida nima bilasiz?
2. Davlat iqtisodiyotga nima uchun aralashuvi kerak?
3. Keyns ta'limotiga qanday shart-sharoitlar asos qilib olingan?
4. Keynsning «psixolog qonuni» nimani anglatadi?
5. Investisiya, multiplikator koeffisienti nima?
6. Foiz, likvidlikning mohiyati nimada?
7. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi doiralari qanday?
8. Amerika va Evropadagi keynschilik xususiyatlari nima?
9. Domar Xarrodning iqtisodiy o'sish nazariyalari nimani bildiradi?
10. Keyns ta'limotining hozirgi davrdagi ahamiyati nimadan iborat?

Asosiy adabiiyot

1. I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent, 1995.
2. A.Razzoqov, SH.Toshmatov, N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T., Moliya, 2002.
3. A.Islomov, E.Egamov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. TMI, 2001.

Qo'shimcha adabiyot

1. A.Razzoqov. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti tahlili. O'quv-uslubiy qo'llanma. T., 2001.
2. Internet materiallari.

10 – Mavzu. Hozirgi zamon iqtisodiy ta’limotlarining asosiy yo’nalishlari. 2 soat.

Reja:

- 1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati.**
- 2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari.**
- 3. Pol Antoni Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi g’oyalari.**
- 4. Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo’nalishlari.**
- 5. Xulosa.**
- 6. Asosiy tushuncha va iboralar.**
- 7. Nazorat va mulohaza uchun savollar.**
- 8. Asosiy adabiyotlar.**
- 9. Qo’shimcha adabiyotlar.**

1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati.

Iqtisodiyotda bir qancha ofatlar, xususan, ommaviy ishsizlik va inflyasiya ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda asosiy muammolardan biri bo’lib qolmoqda. Qanday qilib aholining mo’vradil va to’la bandligini, real daromadlar o’sishini ta’minlash mumkin degan savollar hammani, iqtisodiyot fani namoyondalarini ham qiziqtirib kelmoqda. Ayniqsa inqirozsiz iqtisodiy siklning sirlari nimada muhimdir.

Bu va boshqa masalalar bilan neoklassik sintez yo’nalishi shug’ullanib, unda klassik iqtisodiy ta’limot tomonidan ilgari aniqlangan haqiqat va qoidalar hozirgi davrdagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan sintez qilinadi. Bu sohada barakali ijod etgan P.Samuelson fikricha, «neoklassik sintez» bu aslida hozirgi neokeyns va neoliberal qoida va «haqiqat» larning ilk neoklassik g’oyalar bilan, shuningdek klassik maktabning ayrim postulatlarlari va avvalo hozirgi davrdagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan birlashtirib qarashidir.

2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari.

Bu yangi g’oyaning paydo bo’lishi bilan iqtisodiy tahlilda aralash shakldagi qarashlar ustundir, iqtisodiyotni tartibga solishning turli shakllari taklif etiladi. Hozirgi davrda iqtisodiyotni makroiqtisodiy tartibga solishda asosan uchta ta’limot qarashlari sitbiozm (qorishmasi) ishtirok etadi. Bular: 1) turli modifikasiyadagi keynschilik ta’limotlarlari, 2) taklif iqtisodiyoti nazariyalari va 3) monetarizm. Keynschilik qarashlarida asosan davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki keng targ’ib

etiladi. Bunda kon'yunkturaning o'zgarishi bilan ishlab chiqarishning yuqori darajasini ta'minlash, ish bilan bandlik, siklik rivojlanishni yumshatish asos qilib olinadi. Bunda asosiy e'tibor davlat byudjetiga qaratiladi, shu yo'l bilan to'lov imkoniyatlariga talab to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinadi. Monetaristlar fikricha esa iqtisodiy hayotga umuman aralashmaslik tamoyili qo'llab - quvvatlanadi.

Ayrim fikrlar bo'yicha neoklassik sintez faqat iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishnigina emas, balki umumiy iqtisodiy muvozanatni modellashtirishni ham o'z ichiga oladi. Ayrim olimlarning aytishicha (A.B.Anikin) Samuelsonning neoklassik sintezi avvalo klassik mikroiktisodiyotni yangi miqroiqtisodiyot bilan qo'shilishi deb qaraladi. YUqorida keltirilgan qarashlarni uch qismga bo'lish mumkin: ularning birinchisi iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash va bu tamoyilini erkin bozor iqtisodiyoti elementlari bilan birgalikda (iqtisodiy liberalizm) shuningdek, erkin bozor stixiyasini chegaralovchi Keynschilik konsepsiyasi elementlari ham qo'llanilishi mumkin. Ayniqsa, davlat siyosatida Fiskal va pul-kredit tizimlari hamda «ishsizlikning tabiiy normasi» (M.Fridmen) konsepsiyasidagi antiinflasyon imkoniyatlar, hamda Erxard-Ryopkelarning «Ijtimoiy bozor xo'jaligi» prinsiplari birgalikda harakat qiladi. Ikkinchi qarashlarda XIX asrning oxirida neoklassiklar tomonidan ilgari surilgan qiymat (kimmat) nazariyasida eski va yangi qiymat nazariyalari yotadi, yoki harajat nazariyasi va eng yuqori foydalilik nazariyasi yotadi. Bu erda marjinalistlarning ikkinchi to'liqini vakili A.Marshall ilgari surgan yondashuv sistemasi to'g'risida gap bormoqda. Bu erda V.Pareto va boshqalarning baho, talab va taklif hamda umumiy iqtisodiy muvozanat masalalari ko'zda tutiladi.

Uchinchi qarash bo'yicha umumiy iqtisodiy muvozanatning hozirgi modeli bir vaqtning o'zida makro va mikro iqtisodiy tadqiqotlarga asoslanadi. Bu tadqiqotlarda avvalgi sof iqtisodiy nazariya va mukammal raqobat qarashlardan voz kechiladi, ishlab chiqarish va iste'mol sohalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi. Bu qarashlarda Keynsning «Psixologik qonuni» ya'ni, daromadlarning iste'molga nisbatan tezroq o'sishi, «Veblen Effekti» va boshqa noiqtisodiy omillarning ta'siri ham hisobga olinadi.

3. Pol Antoni Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi g'oyalari.

SHuni eslatib o'tmoqchimizki, 1901 yildan boshlab fizika, kimyo, medisina (biologiya), adabiyot va tinchlikni saqlash sohalarida Nobel mukofoti berilib keladi. 1968 yili SHvesiyadagi Riksbankning 300 yilligi munosabati bilan va albatta iqtisodiyot fanining insoniyat hayotidagi yuksak rolini tan olish va rag'batlantirish maksadida iqtisodiyot bo'yicha (oltinchi) Nobel mukofoti joriy etildi va 1969 yildan buyon har yili berib kelinmoqda. Birinchi bo'lib bu mukofot iqtisodchi-matematik olimlar gollandiyalik YAn Tinbergen va norvegiyalik Ragnar Frishga «iqtisodiy jarayonlarni matematik tahlil etishda dinamik modellarni rivojlantirish va qo'llash bo'yicha tadqiqotlari uchun» berildi (boshqa Nobel mukofoti laureatlari to'g'risidagi ma'lumotni A.Razzoqovning 1998 yilda chop etilgan kitobidan olish mumkin).

1970 yilda (ikkinchi bo'lib) Nobel mukofoti P.Samuelsonga «statik va dinamik iqtisodiy nazariyani rivojlantirgani va shu bilan iqtisodiyot fani tahlilini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarishga hissa qo'shgan ilmiy ishi uchun» berildi. Quyida shu iqtisodchining iqtisodiy g'oyalari to'g'risida fikr yuritiladi.

Pol Antonii Samuelson (1915) CHikago universitetida ta'lim olgan (1932-1935) Garvard oliy maktabida A.Xansen, V.Leontev, Y.SHumperetlardan ilm o'rgandi. 1941 yildan Massachusetts texnologik institutida ishlay boshladi (dastlab professor assistenti). Amerika iqtisodiy assosiasiyasi (1961), Ekonometrik jamiyat (1951). Halqaro iqtisodiy assosiasiya (1965-1968) prezidenti bo'lib saylangan. Olim nazariyotchi bo'lish bilan birga, AQSH prezidenti yordamchi, «News-week» jurnalida faol ishtirok ham etdi. Biz bu olimni asosan «Ekonomiks» kitobi muallifi sifatida yaxshi tanymiz. Samuelsonning bu kitobi dastlab 1948 yili chop etildi va 14 marta qayta nashr etilib, hozirgi iqtisodiy ta'limotlarning asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

1992 yilda bu kitob Vilyam Nordxaus bilan ham mualliflikda nashr etildi. «Ekonomiks» kitobi «Ekonomika» nomi bilan rus tiliga o'girildi.

Ma'lumki, hozirgi zamon (XX asr) iqtisodiy ta'limotlarida uch asosiy: 1) neoklassik; 2) keynschilik va 3) institusional yo'nalishlar mavjud bo'lib, Samuelson shulardan birinchisining vakili sifatida ijod etgan.

Klassik (mumtoz) maktab iqtisodchilari allaqachonlar (XVIII asrda) davlat xususiy tadbirkorlar kirisha olmaydigan yoki kirishni hoxlamaydigan ayrim tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni (masalan, milliy mudofaa sohasiga taalluqli) uning o'zi zimmasiga olish kerak degan fikrga rozi bo'lganlar. Lekin shu bilan birga ular bunday ishtirok juda kam darajada bo'lishi kerak, deb hisoblar edilar.

Samuelson hal qilishni mumtoz maktab bozor ixtiyoriga qoldirishni istagan haddan tashqari ko'p muammolarga bozorning ta'siri unchalik o'tab bermasligini sezdi. Qo'shimcha oqibatlar, sog'liqni saqlash, ta'lim, sanoatning ifloslantirishi muammolariga talab va taklif qonuni ta'sir etmaydi. Binobarin, davlat iqtisodiyot uchun maqsadlarni aniqlashni o'z zimmasiga olishi va bu maqsadlarga erishish uchun o'z kuchidan foydalanishi kerak. Samuelson eng kam ish haqi to'g'risidagi qonuni daromadlar pillapoyasining eng pastida turgan ishchilarga yordam berish usuli deb hisoblaydi; u davlatning uy-joy qurilish dasturlarini moliyalashtirishni va oziq-ovqat yordamini qashshoqlikni kamaytirish usuli sifatida qo'llab-quvvatlaydi. «Ekonomiks» asarida tarixiy-iqtisodiy ekskurs mavjud bo'lib, XVIII asr oxiridagi Maltusning aholi nufusi nazariyasi eslanadi; A.Smitning «Ko'rinmas qo'l» haqidagi g'oyalar tahlil etiladi. Asarda o'tgan davrdagi deyarli barcha doktrinalar qarab chiqiladi (bular to'g'risida yuqorida o'qishingiz mumkin).

Uning fikricha, hozirgi davr iqtisodchilari «neoklassik sintez» ga erishish uchun samarali kredit-pul va fiskal siyosatni Smit va Marshallning klassik mikroiqtisodiyotini hozirgi daromadning darajasini aniqlash bo'yicha mavjud makroiqtisodiyot bilan birlashtirish, ikkala yondashuvdagi barcha sog'lom fikrlarni jamlashtirishga harakat qilmoqdalar.

Kitobning dastlabki boblarida A.Smitdan hozirgi davrgacha bo'lgan iqtisodiy ta'limotlar mohiyati tarixiy-iqtisodiy jihatdan qarab chiqiladi. Ayniqsa A.Smit, T.Maltus, D.Rikardo asar-lari har tomonlama tahlil etilgan.

Uning fikricha 1820-1870 yillar – 50 yil davomida iqtisodchilar va siyosatchilar gipnoz holatida bo'lgan, bunga asosiy sabab «sanoat inqilobi» bo'lib, bir qancha g'oyalar, ayniqsa T.Maltus, D.Rikardolarning aholining o'sishi bilan daromadlar pasayishi to'g'risidagi fikrlar chippakka chiqdi.

Neoklassik iqtisodiyot to'g'risida fikr yuritib XX asrning 70-yillari iqtisodiy qarashlarda ikki yo'nalish paydo bo'lganligi qayd etiladi: 1) Keynes va keynschilik; 2) Marks g'oyalari. Ayniqsa neoklassik yo'nalishda matematik usullarning keng qo'llanilishi, talab, foydalilik, umumiy iqtisodiy muvozanat masalalarining yangicha tahlili yanada ilmiyroq bo'lib qoldi. A.Marshall, J.B.Klark, U.Jevons, L.Valras, V.Pareto tadqiqotlarida matematik elementlar «iqtisodiy tahlilning nozik metodlari» ga olib keldi. J.M.Keynsning tadqiqoti yuqori baholanadi, «Sey qonuni» ga ehtiyoj qolmadi, deb yozadi P.Samuelson. Keynes va Keynschilar ta'sirida «*aralash iqtisodiyot*» yaxshi faoliyat ko'rsata boshlaganligi ta'kidlanadi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng ishlab chiqarish nihoyatda tez o'sganligi, aholi turmush darajasi oshganligi ta'kidlanadi. Ammo, deb ta'kidlaydi olim, hali bizni to'la bandlik va mo'tadil baholar o'rtasida tanlash imkoniyatidan xalos qila oladigan yagona mukammal iqtisodiy siyosat modeli yaratilmadi.

Samuelson CHikago maktabi vakillari faoliyatiga, xususan, M.Fridmenning monetar tizimiga yuksak baho beradi, chunki bu olimlarda «erkin raqobat», «bozor baholari» asosiydir.

Olim iqtisodiy taraqqiyotning omillariga baho berib, uni to'rtta deb hisoblaydi:

1. Mexnat resurslari (inson birinchi va asosiy);
2. Tabiiy resurslar;
3. Kapital;
4. Texnologiyalar.

Olimning bu omillari «**taraqqiyotning to'rt g'ildiragi**» deb yuritiladi. E'tibor berib qarang, inson roli eng yuksak qo'yilgan. Haqiqatan ham inson bo'lmasa boshqa omillar ishga tushmaydi (masalan, Yaponiya, GFR...).

SHu sababli yuqorida keltirilgan Umar Xayyomning fikri naqadar hayotiy, hozirgidek jaranglab turibdi.

Hozirgi davr iqtisodiy nazariyalarida A.Lafferning soliqlar hajmi va yalpi milliy mahsulot o'rtasidagi bog'lanish tahlil etilgan. Laffer effekti bo'yicha soliqlarni oshiraverish bilan milliy daromad ma'lum miqdorga oshadi, keyin pasayadi. Soliklar miqdorini pasaytirish kisha davr mobaynida byudjetga tushumlar kamayishiga olib kelsa ham, istiqbolda jamg'armalar, investisiya va daromadlar ko'payishi tufayli byudjet tushumlari oshadi. Soliq stavkasi optimumiga etish uchun egri chiziq (Laffer egri chizig'i) chizilgan.

Unga ko'ra, soliq ortishi bilan davlat byudjetiga tushumlar ortavermaydi. Aksincha, shunday ma'lum chegara borki, undan ortiq soliq stavkasi byudjetga tushumlarni kamaytiradi, chunki yuqori soliqlar xo'jalik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni (rag'batni) kamaytiradi va ishlab chiqarish xajmlarining pasayishiga olib keladi. Demak, ma'lum hollarda soliq stavkalari pasaytirilishi ishlab chiqarishning

faqat o'sishigina olib kelmasdan, byudjetga soliq tushumlarining o'sishiga ham olib keladi.

Bunday siyosat RF da 2000 yildan boshlab amalga oshirildi, soliq stavkalari barcha uchun 13% ga tushirildi va yaxshi natija bermoqda.

4.Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari.

YUqorida iqtisodiyotdagi matematik uslublar to'g'risida fikr yuritgan Edik (Kurno, Tyunen). Unda iqtisodiyotni dastlab matematika, statistikadan foydalanib tahlil etish usullari berilgan. XX asrda bu yo'nalish yana yuqori bosqichga ko'tarildi. Bu yo'nalishning muhim xususiyati shuki, uning namoyandalari iqtisodiy ta'limotlar va iqtisodiy tahlillarda matematika uslublarini keng qo'llaydilar, iqtisodiyotga liberal yondashuv mavjud.

Davr taqozosi tufayli iqtisodiyotdagi ekonometrika yo'nalishi ham tobora rivojlanib, takomillashib bormoqda. Evolyusiya davomida uning namoyandalari qo'llaydigan tushunchalar o'zgarmoqda, bugungi kunga kelib miqdoriy tahlil usullari ham rivojlanmoqda, tahlil sohasi ham kengayib bormoqda. Quyidagi omillar bu yo'nalishning rivojini zarur qilib qo'ydi:

1. Tahlilning matematik va statistik uslublarining rivoji, ayniqsa matematik programmalash, turli o'yinlar nazariyasi, matematik statistikaga oid ishlarning ko'payishi;

2. Ilmiy-texnika taraqqiyotining rivoji, fanning yangi tarmoqlarining paydo bo'lishi, xususan kibernetika, elektro-hisoblash texnikasi, kompyuterlar tizimi, iqtisodiyot sohasidagi informasiyaning tobora ko'payishi, bu informatsiyani tayyorlash, uzatish, qabul qilish va qayta ishlash hajmlarining keskin ortib ketishi;

Umuman hozirgi davrda hayotni, uning muhim qismi bo'lgan iqtisodiyotni bu yo'nalishsiz tasavvur etib bo'lmaydi. SHu sababli ekonometrika ham ilmiy, ham amaliy jihatdan muhim bo'lib qoldi.

XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotining «umumiy iqtisodiy muvozanati» modelini qurdi. Bu yo'nalish Valras ishining davomchisi, italyan olimi Vilfredo Pareto (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U «eng yuqori naf» nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafi (foydaliligi)ni hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o'z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo'ydi.

Iste'mol ne'matlari to'plami turlicha bo'lishi tabiiy. SHu sababli Pareto «ideal muvozanat» shaklini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo'ladigan «xususiy muvozanat» har bir iste'molchining optimal tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto «eng yuqori naf» nazariyasini boshi berk ko'chadan olib chiqa olmadi, lekin uning «afzal ko'rish» va «loqaydlik egri chiziqlari» nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqarish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog'liqligi ko-effisientining o'zgarishi mumkinligini tan olgan. «Pareto qonuni» da kapitalistik

mamlakatlarda aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individuumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

R.Xuker (Buyuk Britaniya) tomonidan korrelyasion tahlil o'tkazilgan, bunga rus statisti *A.A.CHuprov* ham ancha hissa qo'shgan. Ekonometrika alohida ilmiy yo'nalish sifatida iqtisodiy nazariya, matematika va statistikadan 20-30 yillarda ajralib chiqdi, bu xususan *G.Mur* va *G.SHuls* (AQSH) asarlari tufayli ro'y berdi. «*Ekonometriya*» matni birinchi bor polshalik iqtisodchi *P.CHompa* (1910) tomonidan ishlatildi (ekonometrika va ekonometriya iboralari teng kuchli hisoblanadi), ilmiy qo'llanuvga esa norvegiyalik iqtisodchi *R.Frisk* (1926) kiritdi. U **I.Fisher**, **I.SHumpeter**, **CH.Rouz** va boshqa amerikalik olimlar bilan birga «Xalqaro ekonometriya jamiyati» ning tashkilotchisi hamdir (1930). Bu jamiyat 1933 yildan «Ekonometrika» jurnalini nashr etadi.

U.Mitchell va u boshqargan «iqtisodiy barometrlar» ning Garvard maktabi vakillari ham bu yo'nalishga katta hissa qo'shmoqdalar. Keyingi davrda italiyalik iqtisodchilar *E.Barone* va *M.Pantaleoni*, amerikalik *I.Fisher*, *G.L.Mur*, *E.CHemberlin*, shvesiyalik *K.Viksell*, *G.Kassel* va boshqalar bu sohada muhim yutuq-larni qo'lga kiritdilar.

30-yillardagi tadqiqotlar asosan iqtisodiy sikl muammolari bilan bog'liq bo'lib, ular bu sikl sabablari va iqtisodiy kon'yunktura xususiyatini aniqlashga bag'ishlangan. *I.Fisher*, *R.Frisk*, *M.Kaleskiy* va ayniqsa *YA.Tinbergen* bu sohada qator tadqiqotlarni o'tkazdilar. Niderlandlik olim *Tinbergen* ba'zi sikllar konsepsiyalarini iqtisodiy modellar yordamida tekshirishga urinib ko'rdi. U bunday sikllardan 1919-1932 yillardagi AQSH, 1870-1913 yillardagi Angliya va 1923-1937 yillardagi Niderlandiya iqtisodiy modellarini tuzib chiqdi: ular ahamiyatga ega bo'lmasa-da, matematik-statistik uslublarning rivojiga katta turtki bo'ldi. *SHuni* ta'kidlab o'tish kerakki, odatda o'zgaruvchilar yoki ularning logarifmlari orasidagi bog'lanish chiziqli bo'ladi, ya'ni ularning grafigi to'g'ri chiziq bo'ladi. *SHunday* tenglamalar yo'li bilan talab (narxlar, mahsulot hajmi, daromad, soliq va boshqalar), taklif, chiqimlar, import-eksport va boshqa funksiyalarni ifodalash mumkin. Ishlab chiqarish funksiyalari ham shu turdagi tenglamalar guruhiga kiradi. Birinchi, eng oddiy ishlab chiqarish funksiyasi *CH.Kobb* va *P.Duglas* (AQSH, 1928) tomonidan tuzildi, keyin *R.Solou*, *K.Arrou* (AQSH) lar tomonidan umumlashtirildi, unda ishlab chiqarish ko'lamini, texnika taraqqiyoti va boshqa omillar ham hisobga olindi. Bunday progressiv modellar alohida mahsulotlar uchun, korxona, firma, tarmoq va umumxalq xo'jaligi uchun ham tuzilishi mumkin.

30-yillarda *YA.Tinbergen* (Niderlandiya), 50-yillarda *L.Klayn* (AQSH), *R.Stoun* (Buyuk Britaniya) korrelyasion ko'p faktorli modellarni tuzdilar, unda alohida kapitalistik mamlakatlar iqtisodiyotidagi ishlab chiqarish, shaxsiy va davlat talabi, narx, soliq, tashqi savdo oboroti, kapitalning ishlatilishi va jamg'arilishi, ishchi

kuchi taklifi hamda boshqa o'zgaruvchilar o'rtasidagi statistik aloqadorlik o'z aksini topgan.

Xalq xo'jaligi tarkibini tahlil etish maqsadida tarmoqlararo balans tipidagi modellardan foydalaniladi. Dastlab bunday model 1925-1926 yillarda sobiq SSSR da **P.I.Popov** (1872-1950) rahbarligida ishlab chiqildi. Keyinchalik bu uslub **V.Leontev** (asli rossiyalik, AQSH, 1906-1999) tomonidan rivojlantirildi va moliya oqimlari tarkibini o'rganish uchun *R.Frish* tomonidan tadbiq qilindi. Marksning qayta ishlab chiqarish shakli modeli sovet iqtisodchisi *G.A.Feldman* (1928) tomonidan tayyorlandi. Kapitalistik sikllarning iqtisodiy dinamika modellari Tinbergen, Frish, M.Kaleskiy, J.Xiks, R.Xarrot, P.Samuelson va boshkalar tomonidan ishlab chiqildi.

Ekonometrika uslublari ko'pincha ekstrapolyasiya tendensiyalariga asolangan.

Sovet olimi **L.V.Kantorovich** chiziqli progarmmalash uslubining asoschichi hisoblanadi. U *V.V.Novojilov*, *A.L.Lure* (SSSR), *T.Kumpans*, *J.Dansing* (AQSH) va boshqalar bilan birga resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishga oid iqtisodiy masalalarni hal qilishga imkon beradi.

Lekin shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sobiq SSSRda bu yo'nalish, ayniqsa kibernetika, elektron hisoblash mashinalaridan foydalanishga mavkuraviy tus beriladi, kibernetika, genetika fanlari burjua manfaatlari uchun xizmat qiladigan soha deb qaraldi, bu soha olimlari tazyiq ostiga olindi. Faqat keyingi yillarda bu hatolik to'g'rilandi va ekonometrika faniga e'tibor kuchaydi.

Ekonometrikaning muhim xususiyati shuki, u ham ilmiy, ayniqsa amaliy ahamiyatga ega. Ko'pgina etakchi mamlakatlarda iqtisodiy matematik uslublardan foydalanish iqtisodiyotning ma'lum sohalari, tarmoqlari bo'yicha sikl modellari ishlab chiqilmoqda va amalda qo'llanilmoqda. Ayniqsa, AQSHda bu sohada muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. L.Kleyn va A.Goldberger AQSHning (1929-1952 yillar) mukammal modelini tuzib chiqdilar. Kvarta, yillik, besh yillik va boshqa modellar mavjud.

Buyuk Britaniyada ham qayta ishlab chiqarish iqtisodiy modeli (1961) 1948-56 yillardagi parametrlar asosida A.Kleyn, R.Boll, E.Xezlvud, P.Vandom tomonidan tuzilgan. R.Staun Kembridj modeli (1960-70-yillar) ham diqqatga sazovor.

Ekonometrik modellashtirish YAponiya, Fransiya, Niderlandiya va Norvegiyada keng qo'llaniladi va iqtisodiy prognozlashtirishda bevosita foydalaniladi. Iqtisodiy tahlilning tarmoqlararo balans metodini tuzish 30-yillarda amerikalik iqtisodchi (asli rossiyalik) **V.Leontev**ning tadqiqotlari asosida yuzaga keldi va bu tadqiqotlar «*xarajat – chiqarish*» modeli nomi bilan ma'lum. 1973 yilda Nobel mukofot laureati bo'lgan V.Leontev (1906-1999) metodi iqtisodiyotda bir mahsulotning boshqa turdagi mahsulot bilan to'ldirilishi jarayonlarini tadqiq qilishga yo'naltirilgan. U 1941 yil «1919-29 yillarda **«Amerika iqtisodiyotining strukturasi»** kitobini nashr qildi va unda o'z uslubini taklif etdi. Hozirgi davrda deyarli barcha mamlakatlarda «*xarajat – chiqarish*» jadvallari mavjud. Bu metod ayniqsa prognozlash, kelajakni aniqlash borasida ko'l kelmoqda. Ayniqsa turli sharoitlarda (agar..., unday yoki bunday bo'lsa...) iqtisodiy siyosat oqibatlari tahmin qilinadi va shunga xos taktika, strategiya ishlab chiqiladi.

Hozirgi davrda chop etilayotgan iqtisodiyotga oid kitoblar, ayniqsa g'arb asarlari turli-tuman shakl, jadval, grafiklar bilan jihozlangan, har bir fikr, g'oya, matematik va statistik ma'lumotlar bilan izohlab boriladi, bu esa materialni yaxshi o'zlashtirish, uni to'g'ri va tez tushunishga yordam beradi (masalan, «*Ekonomiks*» kitobi).

Keyingi yillarda iqtisodiyotda prognoz va kelajak masalalari muhim bo'lib qolmoqda va *futurologiya* («kelajak» degani) nazariyalari vujudga kelmoqda. Bu borada turli soha mutaxassislari *D.Bell*, *J.Ellyul*, *G.Kan*, *L.Martel*, *V.Braun*, *R.Xeylbroner*larning g'oyalari diqqatga sazovordir. Ular 200 yildan keyin bo'ladigan (superindustrial) jamiyat to'g'risida optimistik fikr yuritmoqdalar. SHu bilan birga pessimistik, tashvishli va halokatli prognozlar ham bor (*E.Fromm*, *O.Toffler*), global, umumbashariy o'zgarishlar oqibati halokatli bo'lishi ham taxmin etilmoqda. Rim klubi va V.Leontevning mualliflar bilan birga bildirgan fikrlari «**Jahon iqtisodiyoti kelajagi**» (1979) kitobida aks ettirilgan bo'lib, unda hozirgi zamon qarama-qarshiliklari, texnik-iqtisodiy va sosial masalalarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan.

Sobiq SSSR davrida iqtisodiyotda matematik usullarni qo'llash borasida ham muhim tadqiqotlar olib borildi. Markaz (Moskva), Ukraina (Kiev) va O'zbekistonda (Toshkent) ilmiy markazlar vujudga keldi. Toshkentda O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida Kibernetika (1966) ilmiy tadqiqot instituti (hozir ilmiy ishlab chiqa-rish birlashmasi) tashkil etildi. Uni tashkil etish, shakllantirish va rivojlantirishga, malakali kadrlar tayyorlashga akademik **V.Qobulov** (1921 yilda tug'ilgan) katta hissa qo'shdi. Bu olimning ilmiy faoliyati hisoblash texnikasini fan-texnika va xalq xo'ja-ligining turli sohalariga joriy etish bilan bog'liq. U ayniqsa iqtisodiy kibernetika sohasida samarali ijod qildi. U respublikada kibernetika maktabi asoschisidir. Iqtisodiyotga matematik uslublarni qo'llash borasida Toshkent Xalq xo'jaligi instituti (hozirda Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti) olimlarining roli nihoyatda katta. Universitet qoshida respublikada yagona «*Iqtisodiy kibernetika*» (1969) – hozirgi «*Informatika va boshqarish*» (1992) fakulteti tashkil etilgan va u kadrlar tayyorlash o'chog'i hisoblanadi. Bu erda «*Iqtisodiy kibernetika*», «*Iqtisodiy informatika*», «*Iqtisodiy informasiyani avtomatik qayta ishlash sistemalari*» va boshqa kafedralar mavjud.

Akademik *S.S.G'ulomov*, i.f.d., professorlar *T.SHodiev*, *B.Berkinov*, *A.Qodirov*, *I.Ubaydullaev*, *R.Alimov*, *Q.Alimov*, *SH.Komilov* va boshqalar matematik metodlarni iqtisodiyotda qo'llash, ayniqsa ishlab chiqarish tarmoqlarini modellashtirish yo'nalishida muhim tadqiqotlarni amalga oshirganlar. V.Qobulov asos solgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni algoritmash bo'yicha maxsus yo'nalish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni, ayni paytda ulardagi jarayonlarni tadqiq etishda akademik V.Q.Qobulov tomonidan asos solingan algoritmashlash uslubiyloti markaziy o'rinni egallaydi. Algoritmashlash uslubiyloti ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga matematika va u bilan bog'liq fanlarni qo'llashning tub mohiyatini ochib beradi. Mazkur uslubiylot iqtisodiy nazariya va amaliyot uchun zarur bo'lgan vosita hamda usullarni, yo'nalishlar va tamoyillarni, «inson – kompyuter» muloqatidagi samaradorlikni ta'minlashda xizmat qiladi, har qanday makro yoki

mikro iqtisodiy jarayonlarning asl holati bilan ular to'g'risidagi sub'ektiv bilimlar o'rtasidagi farqlanishning eng kichik darajada bo'li-shiga erishish vositasi hisoblanadi.

Iqtisodiy jarayonlardagi yaxlitlik va qismiylikka, uzluksiz va uzilishlarni barqarorlik hamda boshboshdoqlikni, davriylik va davomiylikni, bog'liqlik, aloqadorlik va boshqa holatlarni sifat hamda miqdoriy jihatdan muqobillikda tadqiq etuvchi vosita va usullarning majmuasi algoritmlashtirish fanini tashkil etadi.

Algoritmlashtirish ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar faoliyatini tadqiq etishda bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bular amaliyot-tajriba, qonunlar, masalalar, matematik andozalar, algoritmlar, dasturiy-matematik ta'minot, hisoblashlardir. Albatta, bu keltirib o'tilgan bosqichlar teskari aloqaga asoslangan yopiq boshqaruv tizimini tashkil etadi. Ular o'z xususiyatlariga ko'ra tasniflanadi. Har bir bosqich ayrim amaliy o'zgarishlar asosida ramziy ma'nodagi «bank»lar nomi bilan ataladi. Algoritmlashtirilgan tizimning amaliy tarkibi V.Q.Qobulovning tavsiya-siga ko'ra oltita asosiy va ikkita yordamchi algoritmik banklardan iborat bo'ladi. Asosiy banklar: ma'lumotlar banki №1, qonunlar banki №2, belgi-xususiyatlar banki №3, andozalar banki №4, algoritmlar banki №5, amaliy dasturlar banki №6. Yordamchi banklar: masalalar qo'yish banki №0 va operatsion bank №7.

Har bir bank ikki qismga: ma'lumot qismi va shu ma'lumotlarni qayta ishlash (kiritish-chiqarish, o'chirish, o'zgartirish, saqlash va boshqalar) vositalari qismiga bo'linadi.

SHunday qilib, algoritmlashtirish uslubiyoti ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar taraqqiyotini hisobga olishda va faol ta'sir o'tkazish bo'yicha vosita hisoblanadi. Mazkur uslubiyotni sun'iy tafakkur («intellekt») yaratishning alifbosi, desak mubolag'a bo'lmaydi. CHunki har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni zamonaviy kompyuterlarda kuzatish, tahlil etish va boshqarish uchun keltirilgan uslubiyotni qo'llash talab etiladi.

V.Q.Qobulov mazkur yo'nalishni «algoritmik kibernetika» deb ta'riflagan. Bu yo'nalishni amaliyotga tadbiq etish turli yirik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishni tezlashtiradi. CHunki algoritmlashtirish yo'nalishida matematik statistika, ekonometriya, iqtisodiy kibernetika va boshqa sohalarda erishilgan yutuqlarni o'zaro uyg'unlik asosida qo'llash ko'zda tutilgan.

Xulosa.

Eng so'nggi davrdagi iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik sintez etakchi bo'lib qoldi, bu yangi yo'nalish odatda amerikalik P.Samuelson va uning «Ekonomiks» kitobidagi g'oyalar bilan bog'liq. SHuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, bu kitobning boshqa mualliflar tomonidan chiqarilgan variantlari ham mavjud bo'lib, ularda ham aynan shu masalalar tahlil etiladi. YAngi qarashdagi o'ziga xos xususiyat shuki, unda avvalgi davrda paydo bo'lgan iqtisodiy g'oya, nazariya va ta'limotlar har tomonlama o'rganilib, ularning barchasidagi rasional fikrlar jamlanadi, bunda

eng asosiy maqsad «foyda maksimumiga erishganda, optimal hajm qancha bo'lishi kerakligi» tahlil etiladi.

Buni boshqacha talqin etiladigan bo'linsa, «cheklangan resurs-lardan foydalanib, doimo o'sib boruvchi ehtiyojlarni to'laroq qondirish» masalasi ko'rib chiqiladi.

Neoklassik sintezda keynschilik, neoklassik, neoliberal g'oyalarning ijodiy qorishmasidan foydalaniladi.

Ayniqsa iqtisodiyotga ekonometrika uslublari tobora chuqur kirib bormoqda. Ekonometrika uslublari barcha iqtisodiy ta'limot yo'nalishlari tomonidan amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu borada Respublikamizda ham yaxshi natija to'plangan.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoklassik sintez; Samuelson; inqirozsiz iqtisodiy sikl; Nobel mukofoti laureatlari; «Ekonomiks»; cheklangan resurs; o'sib boruvchi iste'mol; Ekonometrika evolyusiyasi; ekonometrika sohasidagi respublikamiz olimlari.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Neoklassik sintezning mohiyati.
2. P.Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi asosiy g'oyalar.
3. «Ekonomiks» asarida qaysi olimlarning fikrlari tanqid qilinadi?
4. Yangi yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotlari qachondan beri topshiriladi? Bir necha mashhur laureatlarga ta'rif bering.
6. Ekonometrikaning hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlari qanday muammolarni hal etadi?
7. Respublikamiz olimlarining ekonometrika sohasidagi ishlarni izohlab bering.

Asosiy adabiyotlar

1. I.A.Karimov O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent, 1995.
2. A.Razzoqov, SH.Toshmatov, N.O'rmonov Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Toshkent, 2002 (389-402 betlar).
3. A.Islomov, E. Egamov Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. TMI, 2001.

Qo'shimcha adabiyot

1. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi (ma'ruzalar matni). T., 2001
2. N.Tuxliev, A.Taksanov Natsionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana. T., O'qituvchi, 2000

11-mavzu. Jahon xo'jaligi to'g'risidagi iqtisodiy ta'limotlar.

Kirish

Hozirgacha biz asosan ayrim mamlakatlardagi milliy iqtisodiyot, iqtisodiy jarayonlar to'g'risida fikr yuritdik. Ammo iqtisodiyotga xos bo'lgan muhim bir xususiyat shuki, u chegara bilmaydi, baynalminal xususiyatga ega. Agar bu masalaga tarixan yondashilsa, iqtisodiyotning, xo'jaliklarning yaqinlashuv jarayoni ilgaridan ma'lum. Masalan, eramizdan avvalgi II asrdayoq Buyuk ipak yo'li bilan Xitoy, Yaponiya, Koreya mollari Hindiston, Eron, o'rta Osiyo orqali Vizantiya va Italiyaga olib kelingan, u erdan sotib olingan mollar boshqa mamlakatlarga olib borilgan. Tarixiy faktlarga murojaat etilsa, har bir karvonda ko'p sonli odamlar, yuk ortilgan ot, tuya, xachir va boshqalar bo'lgan, yo'l bir necha oylab davom etgan. Bu xalqaro savdo yo'li XIV-XV asrlarda Amir Temurning olib borgan iqtisodiy siyosati tufayli keng rivojlandi (kam boj olingan, karvon yo'llari qaroqchilardan himoya qilingan, bir kunlik yo'l oxirida karvonsaroy bo'lgan, u erda suv uchun quduqlar, sardobalar qurilgan, ot-ulov, em-xashak va oziq-ovqatlari saqlangan).

Amir Temur «Dunyo savdo bilan obod bo'lur» degan fikr bildirilgan, bu fikrning hozirgi davrda qanchalik dolzarbligi hammaga ayon. Bobur Hindistonda podsholik qilgan davrda ham bu sohada muhim ishlar qilingan. Agradan Qobulgacha bo'lgan yo'l bo'ylab har 15 mil (1 mil=1.6 km) masofaga 6 tadan ot va unga qaraydigan xizmatchilar qo'yilib, ular xalqqa xizmat qilgan (U.Erskin Bobur Hindistonda T., «CHo'lpon», 111-bet).

Jahon bozorining vujudga kelishi ko'pincha XV asr oxiri va XVI asr boshi bilan belgilanadi. Bu fikrda ham jon bor albatta, chunki buyuk geografik kashfiyotlar tufayli Amerika qit'asi, ko'plab yangi orol va mamlakatlar ochildi. Ular bilan dengiz orqali iqtisodiy aloqa kuchaydi, mustamlakachilik tizimi vujudga keldi. Iqtisodiyotning baynalminallashuv jarayoni doim rivojlanishda bo'ldi va ayniqsa ikkinchi jahon urushidan keyin bu jarayon mazmun jihatdan tobora chuqurlashib, hududi kengayib bormoqda. Jahon xo'jaligi, uning paydo bo'lishi, rivojlanishi va takomillashuv qonuniyatlari, tamoyillari doim olim va mutaxassislarning diqqat markazida bo'lgan.

Reja:

- 1. Xalqaro iqtisodiy integrasiya. Nisbiy afzallik konsepsiyasi.**
- 2. Xalqaro mehnat taqsimotini tadqiq etishdagi tanqidiy yo'nalish.**
- 3. Valyuta munosabatlari tahlili, jahon pulining yangi metall konsepsiyasi. «Suzib yuruvchi kurs»**
- 4. Jahonshumul iqtisodiy muammolar. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti to'grisidagi g'oyalar.**
- 5. Insoniy rivojlanish konsepsiyasi.**

6. **Xulosa**
7. **Asosiy tushuncha va iboralar.**
8. **Nazorat va muloxaza uchun savollar.**
9. **Asosiy adabiyotlar.**
10. **Qo'shimcha adabiyotlar.**

1. Xalqaro iqtisodiy integrasiya. Nisbiy afzallik konsepsiyasi.

Hozirgi davrda dunyoda 200 dan ortiq mamlakat mavjud bo'lsa, ularning tabiiy iqlimiy sharoitlari nihoyatda turli-tuman. Ularning aholisi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi ham xilma-xildir. Tarixiy, an'anaviy sharoit taqozosi tufayli har bir mamlakatda o'ziga xos xo'jalik faoliyati, mahsulot turlari yuzaga kelgan. Masalan, bizga yaxshi tanish bo'lgan kartoshka, makkajo'xori, pomidor, tamaki Amerika kashf etilgandan keyin bizga olib kelindi va rivojlandi. Huddi shunday yo'l bilan o'zaro bog'lanish, savdo-sotiq, madaniy aloqalar kuchayib bormoqda. Ayniqsa, xalqaro savdo munosabatlari bu borada etakchi o'rinni egallaydi va iqtisodiy ta'limotlarda ham bu sohada muhim yutuqlar mavjud. Xalqaro iqtisodiy integrasiya dastlab savdo sohasida keng tus olgan.

Xalqaro savdo rivojlanishi jarayonlari iqtisodiyoti allaqachon milliy davlatlar doirasidan chiqqan va bu borada bir qancha iqtisodiy ta'limotlar mavjud. Ular klassik, neoklassik va neokeynschilik nazariyalarida o'z aksini topgan. Ayniqsa, XIX-XX asrlardagi iqtisodchilar A.Smit, D.Rikardo, R.Torrens, J.S.Mill, A.Marshall (yuqorida ular bilan tanishganmiz) J.Vayner, G.Xaberler, G.Jonson, P.Samuelson va boshqalar bu sohada barakali ijod qildilar.

A.Smit tomonidan *mutlaq afzallik prinsipi* ishlab chiqilgan, unga ko'ra, eng kam harakat talab etuvchi tovarlar ishlab chiqarish va eksport qilish samaralidir va aksincha.

Klassik iqtisodiy maktab vakili D.Rikardo birinchilardan bo'lib mehnat taqsimoti faqat ayrim ishlab chiqarish sohasidagina emas (A.Smit fikri), balki xalqaro ko'lamda ham ob'ektiv zarurat ekanligini isbotlab berdi. Olimning fikri shundan iboratki, prinsipial jihatdan qaralsa, har bir davlat o'ziga kerakli barcha narsani (tovarlarni) ishlab chiqarishi mumkin, ammo bu iqtisodiy jihatdan qanchalik to'g'ri, degan savol tug'iladi. Unga javob berib, Rikardo aytadiki, har bir davlat ma'lum bir mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi, mehnat unumdorligi bo'yicha turlicha ko'rsatkichga, demak, *nisbiy afzallikka*, ustunlikka ega bo'ladi. Masalan, SHotlandiyada suli, Portugaliyada faqat vino ishlab chiqarish samaraliroqdir, chunki sarf-xarajatlar miqdori eng kam bo'lgan sohani rivojlantirish afzaldir. Bunda albatta, tabiiy sharoit, an'analar, tarixiy tajriba, er, suv, inson resurslari, xalqning mentaliteti va boshqalar hisobga olinishi kerak. Masalan, musulmon davlatlarida cho'chqachilikni rivojlantirish haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas va boshqalar.

Solishtirma xarajatlar tamoyili ham barcha mamlakatlar uchun tegishlidir va qaysi mahsulotni ishlab chiqarish va eksport qilish muammosi hal etilganda hisobga olinishi shart. SHu sababli ayrim davlatlarda u yoki bu soha

«mustaqilligi» uchun kurash e'lon qilinganda bu omil albatta yaxshi o'rganib chiqilishi maqsadga muvofiqdir. (D.Rikardo ta'limoti yuqori boblarda to'la berilgan).

Neoklassik, ya'ni «sof» iqtisodiyotni targ'ib etuvchilar xalqaro mehnat taqsimotining rivoji va savdo sharoitlarining o'zgarishi sabablarini aniqlashni bosh vazifa qilib qo'yganlar, ammo ular savdo almashuvida pul mexanizmi yo'lini inkor etadilar. R.Xarrot, F.Maxlup, K.Kurixara kabi neokeynschilik tarafdorlari esa xalqaro savdoning pul mexanizmiga alohida e'tibor beradilar, shu bilan bir vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti, baynalminal qiymat, baholar nisbati deyarli e'tiborga olinmaydi.

«Sof» ta'limot tarafdorlari fikricha, jahon bozorida «mukammal raqobat» mavjud; barcha kongragentlar xalqaro savdoda bir hil imkoniyatga ega; taklif doimo talabni vujudga keltiradi; savdo balansi o'zini-o'zi tartibga solish prinsipi bor. Eksport va import baholari nisbatini tushuntirishda ular uzoq muddatli rejalarda «savdo sharoitlari» industrial davlatlar ziyoniga va agrar mamlakatlar foydasiga o'zgarmoqda, deb o'ylamoqdalar va buni er unumdorligining pasayib borishi degan qonun bilan bog'lamoqdalar. Ular tovar eksporti va importining fizik hajmlari o'sishini hisobga olmagan holda xalqaro savdo rivoji tendensiyalari agrar xom ashyo yo'nalishidagi davlatlar iqtisodiyoti tashqi savdo pozisiyalari yaxshilashuviga olib kelmoqda, demoqdalar. Xalqaro savdoning neokeynschilik ta'limoti vakillarining fikricha, har bir mamlakat ichki bozorda ko'proq tovar ishlab chiqarishga intilgani sababli mehnat va kapital bilan bandlikning to'la emasligi tufayli ko'proq eksport qilishga va kamroq import qilishga intiladi. SHu sababli ham xalqaro savdo o'zini-o'zi tartibga soluvchi jarayon bo'la olmaydi, aksincha tovar eksporti kapital ishlab chiqarish bilan rag'batlantirilishi kerak, import esa proteksionistik choralar bilan cheklanishi zarur. Bu choralar umummilliy manfaatlarga mos kelar emish.

Keyingi davrda vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarda E.Xeksher, B.Olin (SHvesiya), P.Samuelson tomonidan yaratilgan «*ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti*» nazariyasi (modeli) tipik hisoblanadi. Ularning fikricha, har mamlakat iqtisodiyoti ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, tabiiy resurslar) bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan, demak, har bir omilning turlicha bahoga egaligi (ish haqi, foiz, renta) bilan tavsiflanadi. Ayrim mamlakatlarda mehnat asosiy omil (boshqasidan son jihatdan ko'p) bo'lsa, uning narxi kapital va erga nisbatan past baholanadi; kapital mo'l bo'lgan mamlakatda u boshqa ikki ishlab chiqarish omiliga nisbatan arzon bo'ladi. Har bir mamlakat o'zining ustunligini realizasiya qilishga intiladi, jahon bozoriga ishlab chiqarish omili nisbatan arzon yo'l bilan tayyorlangan tovarlar ko'proq chiqariladi. Bunday ishlab chiqarish ixtisoslashuvi shunga olib keladiki, barcha davlatlar o'ziga qulay va foydali bo'lgan xo'jalik tarmoqlarini rivojlantirib, qulay sharoit bo'lmagan boshqalaridan voz kechadi. Bu nazariya ishlab chiqarishning chiqimlarini mutlaqlashtiradi va xalqaro ixtisos-lashuvining yagona mezoniga asoslanadi. SHu sababli jahon savdosi uyg'un (garmonik) jarayon deb qaraladi. Bunda jahondagi real shart-sharoitlar to'la hisobga olinmaydi, masalan o'z davrida mustamlaka egasi (metropoliya) bilan koloniyalar o'rtasidagi munosabatlarni hech ham uyg'un deb

bo'lmaydi. Iqtisodiy yuksak davlat bilan qoloq mamlakatlar o'rtasidagi aloqalarda ham garmoniya bo'lishi amri mahol. Lekin kelajakda ideal shakl sifatida bu hodisa ro'y berishi mumkin.

60-yillarda texnologik xususiyatdagi yangi xalqaro mehnat taqsimoti konsepsiyalari paydo bo'ldi. Bular orasida eng yaxshi ma'lum bo'lgani «tovar hayotining sikli» nazariyasidir, uning mualliflari amerikalik iqtisodiyotchilar G.Xofbauer, R.Vernon, M.Pozner va boshqalar hisoblanadi. Uning asosini qayta ishlash sanoatidagi xalqaro mehnat taqsimoti tashkil etadi. Sanoatda paydo bo'ladigan texnologik jihatdan har bir yangi mahsulot kirish, eksponent o'sish, sekinlashuv va tugash siklini o'tadiki, bu tartib ishlab chiqarishga joriy etish, kengayish, kamolot va eskirish jarayoniga to'g'ri keladi (jami 5 stadiya). Ishlab chiqarishni joriy etish fazasida yangi mahsulotni tayyorlash asosan yuqori rivojlangan ilmiy-texnik bazaga va bozorda shu mahsulotning raqobatbardoshligini sinovchi sharoitning mavjudligiga bog'liq. O'sish va kengayish fazasi uchun industrial bazaning quvvati bilan belgilanadigan mahsulotni ommaviy ravishda ishlab chiqarishni tashkil etish xususiyatlidir. Etuklik, kamolot fazasida mahsulot ishlab chiqarish soddalashib, ommaviy tus oladi. So'nggi (eskirish) fazasi mazkur mahsulot o'rnini qoplovchi yangi takomillashgan mahsulotning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq, undan tashqari avvalgi mahsulotga talab ham keskin kamayadi. SHunday texnologik jarayon mavjud namunaviy mamlakat sifatida AQSH misol qilib keltiriladi. Xalqaro mehnat taqsimotining rivoji esa boshqa mamlakatlarning Amerika iqtisodiyotiga texnologik qaramligi asosida shakllanishi tasavvur etiladi.

Ilmiy-texnik progress bilan bog'liq iqtisodiy qarashlar ingliz iqtisodchisi **Jon Xiks** (1904-1989) tomonidan ilgari surilgan. Uning modeli bo'yicha texnika progressi neytral, mehnatni iqtisod qiluvchi va kapitalni iqtisod qiluvchi guruhlariga bo'linadi. Texnika progressi oqibatida ishlab chiqarish va iste'mol xalqaro savdoga neytral, ijobiy va salbiy tasir ko'rsatishi mumkin.

2. Xalqaro mehnat taqsimotini taqdim etishdagi tanqidiy yo'nalish.

Hozirgi davrda amerikaliklar yapon avtomobillarini minadilar, shvedlar fransuzlar pishlog'ini iste'mol qiladilar, kanadaliklar koreys kompyuterlarini sotib oladilar, italiyaliklar Liviya neftidan foydalanadilar, ruslar amerikaliklar donidan non pishiradilar. Bu savdo munosabatida ichki savdoga nisbatan ikkita o'ziga xoslik mavjud. Birinchidan, xalkaro savdoda ishtirok etuvchi firmalar va iste'molchilar turli mamlakatlarda yashaydilar. Birinchi paydo bo'ladigan savol shundan iboratki, nega o'zi xalqaro savdo mavjud?

Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimoti butun jahon yo'li bilan ishlab chiqariladi. Ko'pincha davlat hukumatlari bu savdoni tartibga solish uchun tariflar, ya'ni import qilinayotgan tovarlar uchun soliqlar solinadi. Ikkinchi muhim o'ziga xoslik shuki, savdo qilayotganlarning har biri boshqa-boshqa valyuta (pul) dan foydalanadilar. Masalan, Amerika xaridorlari yapon avtomobillarini dollarda sotib

oladilar. Avtomobillarni ishlab chiqarayotgan yapon ishchilari o'z maoshlarini ienlarda olishni istaydilar. Demak, bu erda xalqaro hisob-kitob masalasi ko'tariladi.

Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimoti butun jahon xo'jaligining tashkil topishi va rivojlanishining hal qiluvchi omilidir. Bunda kapital chiqarish masalalari ham etakchi o'rinni egallaydi. SHu sababli ularga bag'ishlangan bir qancha nazariyalar mavjud. Tarixan birinchi bo'lib neoklassik ta'limotlar vujudga keldi. Ularning asosi B.Olin (SHvesiya), K.Iverson (Daniya), R.Nurkse (Avstriya-AQSH) asarlarida o'z aksini topgan. Ular o'z ta'limotlarida marjinalizm konsepsiyasiga asoslangan holda, kapitalning harakatchanligi, «kapitalning eng yuqori unumi» (foiz stavkasi bilan ifoda qilinadi) u yoki bu mamlakat kapitalining mo'l-ko'lligining turlicha ekanligi bilan izohlaydilar. Kapitalning «mo'l-ko'lligi» yoki «kamligi» uning migrasiya sababi qilib ko'rsatiladi. Bu jarayon to kapital unumi bir xil bo'lguncha davom etadi. Bu esa ishlab chiqarish omillari samaradorligining o'sishi, milliy daromadning ortishi, butun mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasining tekislanishiga olib keladi.

Kapital chiqarishning neokeynschilik ta'limoti 30-50-yillarda shakllandi, F.Maxlup, E.Domar va R.Xarrot bu nazariyaning asoschilari hisoblanadilar. Ularning fikricha, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda savdo, to'lov balansining o'zgarishi tufayli, ya'ni aktiv savdo balansi bo'lgan mamlakatlarda kapital ortiqchaligi (jamg'armalarning investisiyalardan ko'pligi), passiv balansli mamlakatlarda esa aksincha, kapital etishmasligi sababli kapital harakati ro'y beradi. «Jamg'armalar» ning ortiqchaligi mamlakatni iqtisodiy depressiya va ishsizlikka olib boradigan eng muhim omil deb qaraladi. Unga qarshi kurash yoki uning oldini olish uchun «jamg'armalar» hisobiga qo'shimcha tovar eksportini moliyalash zarur deb topiladi. Ammo bunda import oshmasligi, ya'ni kapital chiqarish yo'li bilan hal etilishi kerak.

Bu yo'nalish vakillari kapitalistik tuzumda kapitalni realizasiya qilishdagi qarama-qarshiliklarni tan oladilar va buni hal etish uchun kapital chiqariladi, bu esa ortiqcha tovarni ko'paytirish hisobiga ro'y beradi. Bu nazariya rivojlanayotgan mamlakatlarda «yordam» konsepsiyasini isbotlash uchun ham asos bo'ladi.

60-70-yillarda kapital chiqarishning «dinamik modeli» ommalashdi, unda R.Xarrotning iqtisodiy dinamika nazariyasi asosida mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro kapital eksporti sabablari va oqibatlarini aniqlashga urinish bor. U kapital eksporti va importini yalpi milliy mahsulot o'sishi, investision daromad va to'lovlar bilan bog'lashga intiladi. Unda nokeynschilikning xalqaro kapital harakati konsepsiyasiga asoslanadilar. SHu vaqtning o'zida iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi ham hisobga olinadi. Bularning hammasi o'nlab o'zgaruvchi parametrlarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy matematik modellar asosida hal qilinadi. Masalan, amerikalik iqtisodchilar J.Borts va K.Kopekilar tuzgan ana shunday modelda 20 dan ortiq o'zgaruvchi va shuncha tenglama mavjud; unda matematik apparat ustun bo'lib, u nazariy asosning bo'shligini kompensasiyalaydi.

Ular kapital ortiqchaligi masalasini tushuntirishda neokeynschilarga asoslanadilar va uni jamg'armalar va investisiyalar orasidagi farq sifatida e'lon qiladilar. Bu farq ishchi kuchi etishmasligi va tez o'suvchi kapital miqdori o'rtasidagi texnik-iqtisodiy disproporsiyadan kelib chiqadi, deb tushuntiriladi.

Kapital o'sishi to'lov balansi saldosi musbat bo'lganda investision daromadlar investision to'lovlardan ortiq hollarda ro'y beradi. Daromadi to'lovlardan yuqori bo'lgan mamlakatlar kapitalni sof eksport qiladigan, aksincha, to'lovlari daromaddan ustun bo'lganlar esa kapitalni sof import qiladigan mamlakatlardir. Chunki ulardagi kapital miqdori mavjud mehnat resurslaridan ancha kam bo'ladi. Bunda chet el investisiyalari bilan sof kreditor yoki debitor mamlakatlar ahvoli o'rtasidagi o'zaro bog'lanish ta'kidlanadi.

Bevosita investisiyalar nazariyasi ham 60-70-yillarda ishlab chiqilgan bo'lib, kapital chiqarish va kiritishning sabab hamda oqibatlarini aniqlash masalalari asos qilib olingan. Ularning fikricha, kapital chiqarish asosan yirik korporasiyalar tomonidan amalga oshiriladi va boshqa mamlakat kompaniyalarining chet eldagi iqtisodiy pozitsiyalari bilan raqobatga duch keladi. Buning sababi shuki, hozirgi sharoitda rentabel ishlab chiqarishni tashkil etish asosan chet eldagi bozorlarni egallash bilan bog'liq. E.X.Chemberlin monopolistik konkurensiya nazariyasini ishlab chiqdi, unga ko'ra monopolistik konkurensiya ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi tufayli emas, balki firmaning bozorga, iste'molchilarning shaxsiy talablariga muvaffaqiyatli moslashishi natijasidir.

Bevosita investisiyalarni amalga oshiruvchi korporasiyalar xuddi ana shunday monopolistik ustunliklarga ega bo'lishlari kerak. S.Xaymer – CH.Kindlebergerlarning «oligopolik strukturalar» (monopolistik ustunliklar) modelida bu jarayon korporasiya-investorda «differensiyalash-gan mahsulot», maxsus bozor bilimlari, kerakli texnologiya, yuqori malakali menejment mavjudligi tufayli ro'y berar ekan.

Keyingi davrda xalqaro monopoliyalarning yangi turi – transmilliy va transkorporativ konsernlar tashkil topmoqda. Bu monopoliyalar faoliyatini aks ettiruvchi bir qancha ta'limotlar mavjud. Ularda xalqaro monopoliyalar bir qancha millatlar nomidan chiqayotgan mustaqil korporasiya sifatida izohlanadi va butun dunyoda ilmiy-texnika taraqqiyoti mevalarini targ'ib qiluvchi tashkilot deb qaraladi. Bu monopoliyalar misolida iqtisodiy alo-qalar har qanday siyosat va mafkuradan holi degan fikr ilgari surildi, ya'ni u yoki bu korporasiya ko'p mamlakatlarda ishlab chiqarish va kommersiya operatsiyalarini olib borayotgan bo'lsa, «sof xalqaro» korxonaga aylanadi va hech bir mamlakat manfaatlarini himoya qilmaydi. G.Jonson, CH.Kindleberger va boshqalar xalqaro monopoliyaning ilmiy texnika yangiliklarini targ'ib etish, tinchlikni saqlashga oid faoliyatlarga keng o'rin berishgan. Ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda bu transmilliy korxonalarining roli yuqori baholanadi, ularning ilmiy texnika sohasida, investisiyalar qo'yish bo'yicha faoliyati ijobiy deb qaraladi.

Xalqaro monopoliyalar rivojiga tanqidiy bo'lgan nazariyalar ham mavjud (R.Barnet – AQSH, E.Penrouz – Angilya), bu nazariyalarda xalqaro konsernlar davlat iqtisodiy siyosatining ayrim unsurlari, masalan, soliq solish, kredit va investision siyosat, valyutani tartibga solish va boshqalar-ning samarasiz bo'lib qolishiga olib keladi. Bu korporasiyalar o'zlari ish yuritayotgan davlatlarda bu mamlakat iqtisodiyoti va siyosatiga salbiy tazyiq o'tqazish uchun bir qancha usullardan foydalanishlari mumkin. Ayniqsa bu holat iqtisodiy jihatdan qoloq rivojlanayotgan mamlakatlarda salbiy oqibatlarga sabab bo'lishi mumkinligi

aytiladi. SHu sababli ular xalqaro korporasiyalar faoliyatini shunday qayta ishlab chiqishni taklif etadilarki, ularning harakatidagi «salbiy tomonlan»ning yo'qotilishi va jahon bozorini bo'lib olish «qoidalarini»ni reglamentasiyalash kerak.

Integrasyon jarayon bo'yicha yagona alohida ta'limot yo'q, ammo integrasyon isbotlash, qo'llab-quvvatlash borasida bir qancha yo'nalish-larning ba'zi bir umumiy tomonlari mavjud, ular quyidagilardir: kapit-alistik iqtisodiy integrasiyaning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni sohtalash-tiriladi; bu jarayon umumiy qonuniyat sifatida qaraladi va XVIII-XIX asr-larda vujudga kela boshlagan ichki bozor bilan bir narsa deb qaraladi, Evropa va shimoliy Amerika mamlakatlari rivojlanayotgan va boshqa davlat-lar bilan olib boriladigan aloqa sifatida beriladi; monopolistik kapi-talning kapitalistik integrasiyaning harakatlantiruvchi kuchi sifatidagi roli bo'lib ko'rsatiladi.

Odatda iqtisodiy integrasiya to'g'risidagi nazariyalarda integrasiyaga a'zo mamlakatlar o'rtasidagi barcha to'siqlar va ayniqsa savdo, boshqa iqtisodiy munosabatlarda to'la erkinlik berilishi zarurligi qayd etiladi. SHu bilan birga bozorning ko'lemi va iqtisodiyotning o'sish sur'atlari o'rtasida funksional (ya'ni bevosita) bog'lanish bor degan g'oya ham ilgari suriladi. SHunday qilib, iqtisodiy integrasiya zarurati tashqi bozorning qayta ishlab chiqarishga hal qiluvchi ta'siri tufayli yuzaga keladi (ya'ni aksincha emas).

Iqtisodiy integrasiya bo'yicha ta'limotlarda asosiy e'tibor «bojxona ittifoqi»ga berilib, unda o'zaro savdo bo'yicha har qanday cheklashlar bekor qilinishi va «uchunchi mamlakatlar» uchun yagona bojxona tarifi joriy qilinishi kerak bo'ladi. Bunda ayrim iqtisodchilar – B.Belash (AQSH), V.Rebke (SHveysariya) va boshqalar bu jarayonni ideal erkin bozor mu-nosabatlariga qaytish shaklida qaraydilar va avvalgi davr voqealarini hozirgi monopolistik davrga ko'chiradilar. Boshqalari esa, masalan CH.P.Kindleberger (AQSH), P.Striten (Angliya), A.Marshall va V.Perru (Fran-siya)lar yirik korporasiyalar mavjudligini tan oladilar, ularning fikricha, jahon bozorini o'zaro bo'lib olib, «bojxona ittifoqi» kartellarga qarshi siyosat tufayli ularning faoliyatidagi salbiy tomonlarni neytralizasiya qiladi, go'yoki xalqaro integrasiya antimonopol yo'nalishiga ega. Amaliyotda bu jarayonlar har doim ham nazariyadagidek emas, masalan Evropa iqtisodiy hamjamiyati (umumiy bozor, hozir Evropa ittifoqi)da kartellashtirishni taqiqlash to'g'risida qonun bo'lishiga qaramasdan, bu jarayon aksincha tezlashdi, bugungi kunda ko'ptarmoqli kompaniya-konsernlar vujudga kelmoq-da.

Olimlarning fikricha, iqtisodiy integrasiyaning asosiy ijtimoiy-siyosiy oqibatlari quyidagilardan iborat bo'ladi: ishlab chiqarishning do-imo o'sishi va iqtisodiy inqirozlarning bo'lmasligi ta'minlanadi; iqtisodiyotning doimo o'sishi tufayli aholining turmush darajasi ko'tariladi; ishchi va kapitalistlar o'rtasidagi sosial sheriklikni rivojlantiradi; turli mamlakatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va siyosiy nifoqlar tugatiladi. Demak, iqtisodiy integrasiya kapitalistik jamiyatga xos bo'lgan illatlarni kamaytirish vositasi sifatida qaraladi.

3. Valyuta munosabatlari tahlili, jahon pulining yangi metall konsepsiyasi. «Suzib yuruvchi kurs»

Iqtisodchi olimlar xalqaro valyuta munosabatlariga alohida e'tibor beradilar. Valyuta bozorida milliy valyuta chet el valyutasiga (masalan, AQSH dollari, Meksika pesosi, nemis markasi, iena yoki funt sterling) almashtiriladi. Almashuv (valyuta) kursi bu chet el valyutasi birligining milliy puldagi ifodasidir. Bu munosabatlar har kuni, hatto har soatda o'zgarib turishi mumkin. Valyuta kursini stabil (turg'un) qilish uchun to'lov balanslarining tengligiga erishish yo'li taklif etiladi.

30-yillargacha to'lov balanslarini tartibga solish mexanizmini tahlil etishda D.YUm, J.Mill tomonidan ishlab chiqilgan «klassik» nazariya ustun mavqega ega bo'lgan. Bu g'oyaga ko'ra, oltinning xalqaro harakati va har bir mamlakatdagi baholarning o'zgarishi avtomatik ravishda bir-biri bilan bog'liq, oqibatda barcha mamlakatlarning to'lov balansi barqarorlikka intilish tendensiyasiga ega. Oltin standartining tugatilishi bilan olimlarning ko'pchiligi neokeynschilik pozitsiyalariga o'tib oldilar («Oltin standarti» XIX asrda va XX asrning ma'lum davrida amalda bo'lgan, masalan, Buyuk Britaniyada 1821-31 yillar oltin standartidan foydalanilgan, AQSH da 1934 yil dollarni oltinga aylantirish tugatildi). Yangi sharoitda to'lov balansini tartibga solishda asosiy e'tibor davlatning hisob stavkasiga ta'siri muhim deb hisoblanadi. Boshqa tartibga solish chorasi sifatida importni kamaytirish va eksportni rag'batlantirish, buning uchun esa mehnatkashlarning ichki to'lov imkoniyatlari talabini pasaytirish (deflyasiya yo'li) yoki milliy valyutani devalvasiya qilish usuli taklif etiladi.

60-yillardagi iqtisodiy jarayonlar neokeynschilik metodlaridan voz kechishga sabab bo'ldi, yana neoklassik yo'lga qaytildi, ya'ni davlatning iqtisodiy, shu jumladan valyuta ishlariga aralashuvi cheklandi, valyutalar kursining erkin tebranishiga imkon berildi, bu esa o'z navbatida avtomatik barqarorlashuviga olib kelishi kerak edi. Ammo valyuta kursi o'zgarib turishining to'lov balansiga ta'siri cheklangan xarakterga ega bo'ladi (masalan, valyutaning «suzib yuruvchi kursi» paytida bu narsa aniq bo'lib qoldi), chunki to'lov balansining barqaror emasligi muomala sohasiga emas, balki ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq. To'lov balanslari passivi davlatning chet eldagi harajatlariga ayniqsa, turli harbiy-siyosiy aksiyalarga bog'liq bo'ladi. Valyuta kursining qalqib turishining o'zi ham xalqaro valyuta tizimining beqarorligini kuchaytiradi. So'nggi yigirma yil ichida industrial rivojlangan mamlakatlar chegaralangan (fiksasiya qilingan), ammo har holda tartibga solinadigan kursdan elastik valyuta kursiga o'tib oldilar. Absolyut elastik valyuta kursida almashuv kursi valyuta bozoridagi teng kuchli valyuta bahosida belgilanadi, cheklangan kurs chog'ida esa valyuta kursi Markaziy bank tomonidan belgilanadi, bunda bank belgilangan kurs bo'yicha xorijiy valyutani har qancha miqdorda olish va sotish majburiyatini o'ziga oladi.

Valyutaning elastik kurs miqdori uch omilga bog'lmq:

1. Ichki va tashqi narxlar darajasi. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda ichki baholarning o'sishi valyuta kursining pasayishiga olib keladi (xarid qilish qobiliyati pariteti nazariyasi):

2. Savdo oqimi bilan bog'liq omillar; masalan, eksport bozorining kamayishi yoki yo'qotilishi, defisit, ya'ni valyuta arzonlashuvini keltirib chiqaradi.

3. Kapital oqib o'tishi. Mamlakat ichida foiz stavkalarining oshishi kapitalni jalb etadi va bu bilan milliy valyutaning qimmatlashuvini keltirib chiqaradi.

CHegaralangan va elastik valyuta kurslarni solishtirganda qaysi biri ustunligini aniqlash qiyin. Elastik almashuv kursi odatda, qisqa vaqt davomida turg'un bo'lmaydi, ammo uzoq muddatli rejalarda zaruriy elastiklikka ega bo'ladi. Aksincha, chegaralangan almashuv kurslari qisqa muddat uchun samarali, ammo uzoq kelajak uchun o'ta noelastikdir. Bu tizimlarning hech qaysisi narxlar barqarorligi va to'la bandlik bo'yicha to'la ustunlikka ega emas. Valyuta kursining sun'iy ravishda yuqori bo'lishi ishsizlik olib keladi, past bo'lishi esa inflyasiyani kuchaytiradi.

Likvidlik (xaridorgirlik) muammosini hal etish borasida iqtisodchilar (J.M.Keyns, R.Triffin va boshqalar) «yuqori likvidlik bosh-qariladigan valyuta» chiqarishni tushunadilar yoki xalqaro valyuta muno-sabatlariga ichki qog'oz-pul munosabatini tartibga soladigan tamoyil-larni qo'llashni taklif etadilar. Oxir-oqibatda bu loyihalarning mohiyati shundaki, to'lov balans saldosi aktiv bo'lgan davlatlar to'lov balans defesit (kamomad) bo'lgan davlatlarga kredit berishga majbur qilishga qaratiladi. SHu maqsadda xalqaro valyuta chiqarish taklif etiladi. Bu valyu-ta qo'shimcha likvidli mablag'ni ta'minlaydi va passiv to'lov balansiga ega bo'lgan mamlakatlar bevosita aktiv saldoga ega bo'lgan davlatlarga murojaat etmasdan, o'z passivlarini qoplash imkoniga ega bo'ladi.

Bu g'oya 1696 yilda amalda realizasiya qilindi.

4. Jahonshumul iqtisodiy muammolar. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti to'grisidagi g'oyalar.

Hozirgi davrda jahonda 200 dan ortiq davlat mavjud, ularning soni sobiq SSSRning parchalanishi, YUGoslaviyaning bo'linishi va boshqalar tufayli keskin oshdi. SHundan 188 davlat BMT a'zovidir. Bu tashkilot tuzilganidan buyon (1945 yil 24 oktyabr) o'ziga xos yakun yasaldi va quyidagilar e'tirof etildi: BMT a'zolari soni 51 tadan 188 ga o'sdi, dunyo aholisi esa shu davr mobaynida 2,5 millirdan 6,1 milliardga etdi (o'sish 3,5 milliard), yalpi milliy mahsulot (yoki xalq boyligi) 7 trillion AQSH dollaridan deyarli 30 trillion dollarga etdi, ya'ni 4 martadan ko'proq o'sdi. 1995 yilning martida Kopengagenda BMT tashabbusi bilan ijtimoiy rivojlanish masalalari bo'yicha xalqaro konferensiya bo'ldi, unda 150 dan ortiq davlat (oliy maqom) rahbarlari ishtirok etdilar. BMT Bosh kotibi B.Butros G'oliy (1997 yildan BMT Bosh kotibi tinchlik bo'yicha Nobel mukofoti laureati Kofi Annan) o'z nutqida so'nggi yillarda kambag'alar va boylar o'rtasidagi tafovut kuchayib, 1960 yildagi nisbat 13:1 dan hozirgi o'n yillikda 60:1 ga etdi, deb ataydi. Hozirgi davrda bu nisbat 75:1 Sayyoramizning 1,5

milliard aholisi (27,3 foiz) og'ir iqtisodiy ahvolda kun kechirmoqda, ochig'ini aytganda esa och-yalang'ochdir. Bunday differensiasiya xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Undan tashqari, dunyoda ekologik muammo kuchayib bormoqda. Sog'liqni saqlash (SPID va boshqa yuqumli kasalliklar), narkobiznes masalalari tobora avj olmoqda.

O'zaro iqtisodiy va ayniqsa savdo munosabatlarning nafi hammaga ayon bo'lishiga qaramay, davlatlar o'rtasidagi munosabatlar odatda garmoniya asosida emas, balki qarama-qarshiliklar asosida rivojlanmoqda. Boy va kambag'al mamlakatlar o'rtasida savdodan tushadigan daromadlarni taqsimlashda kelishmovchiliklar kuchayib bormoqda.

Lekin keyingi davrda ilgari qoloq bo'lgan davlatlarning ayrimlari olib borilgan to'g'ri siyosat tufaylirivojlanish, taraqqiyot yo'liga kirib oldilar, ularning soni tobora oshib bormoqda. Ularning ayrimlari Lotin Amerikasida (Braziliya, Argentina, Meksika), ko'pi janubi-sharqiy Osiyodadir («to'rt ajdaho») – Koreya Respublikasi, Tayvan, Syangan va Singapur, bular qatoriga Malayziya, Tailand, Vetnam, Indoneziya va boshqa mamlakatlar kelib qo'shilmoqda. Bu davlatlarga xos bo'lgan xususiy shuki, bozor munosabatlari keng qo'llanilmoqda, sanoat (industriya)ning rivojiga alohida e'tibor berilmoqda, xorijiy investisiyalar (qo'shma korxonalar juda ko'p) ko'p ishlatilmoqda va oqibatda iqtisodiyotning o'sish sur'atlari yuqori (5-10, hatto 14-15 foiz). Xitoy Xalq Respublikasi ham 1979 yildagi iqtisodiy islohotlar tufayli taraqqiyot yo'liga kirdi (ayniqsa ochiq iqtisodiy hududlarda o'sish katta).

Quyidagi jadvalda jahondagi mamlakatlarda daromadlar taqsimoti kel-tirilgan (Jahon banki ma'lumotlari).

Jahon mamlakatlarida YAIMning jon boshiga taqsimlanishi (1996)

AQSH \$	Mam. soni	YAMM. mln.\$	Aholi mln. kishi	Jon boshiga YAMM, \$
Past 785 dan kam	63	1.596.837	3.236	490
O'rtachadan past 786-3115	63	1.962.719	1.125	1.740
O'rtachadan yuqori 3116-9635	31	2.178.234	473	4.600
YUqori 9636 dan ko'p	53	23.771.825	919	25.870
Dunyo bo'yicha	210	29.509.614	5.754	5.130

Manba: Mirovaya ekonomika. Ekonomika zarubejnix stran. M., 2000, s.35

SHular tufayli bu sohada iqtisodiy ta'limotlarda ham o'ziga xos yo'nalishlar yuzaga keldi. Hozirgi davr iqtisodiyotchilari U.Rostou, R.Emerson, P.Samuelson va boshqalar kolonializmning ijobiy tomonlarini, uning qoloq mamlakatlarga «taraqqiyot» olib borganligini bo'rttirib ko'rsatishga intilmoqdalar. Go'yoki mustamlakalar ilg'or mamlakatlar yordamida o'z mustaqilligini ta'minlashga erishganlar. Bu tuzum ilg'or va qoloq mamlakatlarga birdek naf keltirgan deb hisoblaniladi. R.Emerson fikricha, kolonializm SHarq xalqlari uchun taraqqiyot yo'lidan borishga imkoniyat yaratdi.

Ayrim iqtisodchilar kolonializmning salbiy tomonlarini ham inkor etmagan holda, uni XIX asr oxiri va XX asrdagi kapitalistik mamlakatlar «deformasiya»ga uchradi, mustamlaka davlatlarining do'stiga aylandi, demoqdalar. «YAxshi kolonializm» iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantiradi, bu davlatlarning o'z-o'zini boshqarishini ta'minlaydi.

G'arbda «noiloj rivojlanish», «tashqi turtki» nazariyalari keng tarqalgan (R.Nurkse, E.Xagen), unda ozodlikka erishgan davlatlar dastlab musibatlarga uchrashi tabiiy, shu sababli ularning ahvoli og'ir bo'ladi, ochlik-yalang'ochlikka mahkum etiladi. Daromadning kamligi jamg'armalar paydo bo'lishiga to'siqdir va kapital qo'yilmalar ham past darajada saqlanadi. Bu esa sanoat rivojiga va milliy daromad o'sishiga yo'l bermaydi hamda kambag'allik hamda nochorlikni keltirib chiqaradi (Ilojsizlik rivojlanishi). Bu og'ir ahvoldan chiqishning birdan-bir yo'li – tashqi «turtki yo'li» hisoblanadi. Minimum kapital qo'yilmalarning asosan tashqi investisiyalar hisobiga asta-sekin o'sishiga, rivojiga erishiladi. Kapital qo'yilmalar miqdori ma'lum kritik darajadan yuqori bo'lishi kerak, shu bilan turg'unlik holatidan chiqib olinadi. Bu tadbirkorlik faoliyatini kuchaytiradi va xorijiy investorlar uchun qulay «iqlim»ni yuzaga keltiradi. G'arbdagi ko'p iqtisodchilar bu mamlakatlarda chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazishni ham taklif etmoqdalar. Mustamlaka (koloniya) qaram mamlakatlari bilan metropoliya o'rtasidagi munosabatlar hech vaqt tenglik asosida bo'lmagan, noekvivalent almashuv yo'li bilan qo'shimcha boylik orttirish imkoni bo'lgan. Ilgari mustamlaka bo'lgan qaram davlatlar mustaqillikka erishgandan keyin ham avvalgi metropoliyaga ko'p vaqt davomida ko'p jihatdan bog'liq bo'lib qolaverdi. Bu davrga oid neokolonializm ta'limotlari yuzaga keldi. «Solishtirma chiqimlar» nazariyasining yangi variantlari J.Vayner, G.Xaberler, CH.Kindleberger va boshqalar tomonidan har tomonlama ishlab chiqilgan. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha, rivojlanayotgan davlatlarda tabiiy resurslar anchagina bo'lganligini hisobga olib oziq-ovqat va xom ashyo mahsulotlariga ixtisoslashish ma'qul, sanoatni rivojlantirishga hojat yo'q, chunki an'anaviy eksport tovarlari hisobiga xalqaro bozordan kerakli mahsulotlarni almashib olish mumkin. Bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki bu usul mamlakat rivojiga olib kelmaydi. Masalan, Malayziya xuddi shunday yo'l tutdi, faqat o'z xom ashyosini tayyor mahsulotga aylantirgachgina muhim iqtisodiy yutuqlarga erishdi. «Ishlab chiqarish omillari» nazariyasida ham noekvivalent almashuv tizimi, chetga esa faqat xom ashyo chiqarish taklif etiladi. CHet el kapitali uchun keng imkoniyatlar yaratish fikri ustundir.

Ba'zi olimlar rivojlanayotgan mamlakatlarni «industrialashtirish» nazariyalarini ilgari surmoqdalar. Masalan, N.Kaldor, J.Meyer va boshqalarning fikricha, shaxsiy iste'molni ixtiyoriy qisqartirib, iqtisodiyotni moliyalash uchun jamg'armalar etarli emas, davlat soliq tizimi orqali iste'molni majburiy yo'l bilan qisqartirish kerak. Ayrim hollarda «me'yordagi inflyasiya» dan foydalanish taklif etiladi.

Jamg'armalarni tashqi moliyalash manbalari bo'yicha turli fikrlar bildiriladi. Kupchilik mualliflar ayniqsa o'tish davrida chet el mamlakatlari (birinchi navbatda rivojlangan mamlakatlar) tomonidan iqtisodiy va texnikaviy yordam zaruriy chora sifatida ko'rsatiladi, undan keyin esa bu ishlar «xususiy chet el investisiyalari» bilan almashadi (P.Rouzenshteyn-Rodan, U.Xiller, G.Meyer).

Rivojlanayotgan mamlakatlarni industrialashtirish strategiyasi bo'yicha ham turli g'oyalar mavjud. Ba'zilar (V.Lyuis, P.Bauer) faqat qishloq xo'jaligi sohasi bilan engil sanoatni ustun darajada rivojlantirishni taklif etadilar, boshqalar boshida oddiyroq, keyinchalik texnika va texnologiyasi murakkab bo'lgan tarmoqlarga o'tishni lozim deb hisoblaydilar. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish industrializasiyaning hal qiluvchi sharti sifatida belgilanadi. Amerika iqtisodchilari X.Leybenshteyn va V.Rattenlar qishloq xo'jaligini texnik rekonstruksiyalashni eng muhim masala deb qaraydi. Bu davrda sanoat qishloq xo'jaligi uchun kerakli tovarlarni ishlab chiqarishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu fikrlarda jon bor, masalan, «ko'k inqilob»ni amalga oshirgan bir qancha davlatlar eng muhim masala – oziq-ovqat muammosini asosan hal qila oldilar. Lekin shunga qaramasdan sayyoramizda oziq-ovqat masalasini hal etish eng muhim muammodir.

Yana bir eng dolzarb masala bu demografiya muammosidir. BMT ma'lumotlariga ko'ra, 1945-95 yillar davomida jahonda aholi soni 2,5 milliarddan 5,5 milliardga etdi (o'sish 3 milliard), yalpi ichki mahsulot (milliy daromad) 7 trilliondan 22 trillion AQSH dollariga o'sdi. Lekin aholining asosiy qismi eng tez ko'payayotgan joylarda iqtisodiy o'sish sust. O'z davrida SHarl Fure Er sharidagi maksimal aholi soni 5 milliarddan oshmasligi kerak, degan g'oyani aytgan edi. XXI asr boshida 6 milliard aholining iqtisodiy ahvolini o'ylash kerak bo'ladi. SHular tufayli nazariya va konsepsiyalar ilgari surilgan.

SHular ichida davlatning iqtisodiy rivojlanishdagi roli masalasi muhimdir, bu haqda yuqorida fikr yuritilgan edi, ma'lumki, klassik va neoklassik ta'limot tarafdorlari davlatning ishtirokini imkoni boricha cheklashni taklif etsa, Keyns va keynschilar hamda neokeynschilik davlatning roli faol bo'lishini targ'ib etadi. Bu holatda ham ana shunday ikki xil qarash xususiyatlidir. Masalan, ingliz iqtisodchisi P.Bauer davlat faqat norentabel sohalar, masalan transport, aloqa, kommunal xo'jalik, texnik kadrlarni tayyorlash va boshqa tarmoqlar faoliyatiga aralashuvi hamda ularga davlat sektoridan yordam berishi kerak degan g'oyani ilgari suradi. Boshqa rentabelli tarmoqlar esa xususiy sektor qo'liga berilishi va u erda davlatning roli minimal bo'lishi kerak, deyiladi.

Iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish (plan) xususiy sektorni qo'llash, bozor xo'jaligi defektlarini tugatish uchun kerak deyiladi. Amerikalik iqtisodchi G.Kolm fikricha, kam rivojlangan davlatlarda planlashtirishning maqsadi bozor jarayonini faollashtirishga qaratilishi kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining g'arb andozalari asosida olib borish ham taklif etiladi, bu tarixiy jarayon asosida

ro'y berishi kerak (kapital jamg'arish, manufaktura rivoji, dehqonlarni erdan mahrum etish...). U.Rostou o'zining «Iqtisodiy o'sish bosqichlari» nazariyasida shu qoidani isbotlashga urinadi. Boshqa olimlar ham shu qoidaga amal qilib, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotini sun'iy ravishda tezlashtirishga urinmasliklari kerak, bu davlatlar kapitalistik davlatlar bosib o'tgan yo'ldan borishlari maqbul, boshqa yo'l qidirishga hojat yo'q, degan g'oyani qo'llaydilar. «AQSH tashqi siyosatining siyosiy iqtisodi» kollektiv tadqiqotida rivojlanayotgan davlatlar g'arbning qisqa va uzoq muddatli manfaatlariga mos keluvchi siyosatni olib borishlari kerak degan xulosa chiqariladi.

Bu tadqiqotdagi g'oya bo'yicha jahon xo'jaligidagi munosabatlar rivoji boshqa sivilizasiyalashgan munosabatlar sari borishi kerak va bu jarayon keyingi paytlarda yangi xalqaro iqtisodiy tartib sifatida qaralmoqda. Bunda hamma munosabatlar o'zaro tenglikka asoslangan, barcha mamlakatlar manfaatlarini hisobga oluvchi va adolat tamoyillariga amal qiluvchi iqtisodiy-ijtimoiy aloqalar yangi xalqaro iqtisodiy tartibning asosiy mazmunidir.

Bunday g'oyaning paydo bo'lishi avvalgi davrlarda bu munosabatlarda tenglik bo'lmaganligini tan olish bilan barobar fikrdir. I.Fisher, R.Dornbush, R.SHmalenzilarning ta'kidlashicha, kambag'al mamlakatlar masala-si kambag'al janub bilan boy shimol o'rtasidagi muammolar sifatida tobora kuchayib bormoqda. Janub mamlakatlari o'z qiyinchiliklarini jahon iqtisodiyotidagi mavjud avvalgi tartibdan deb bilmoqdalar, bu tartib go'yoki ularga qarshi qaratilgandir. 1974 yilda BMT Bosh Assambleyasi yangi xalqaro iqtisodiy tartib joriy etishni qo'llab-quvvatlovchi rezolyusiyani qabul qildi (NIEO).

Qabul qilingan yangi tartib uch qoidaga asoslanadi:

1. Xalqaro aloqalar ma'lum tartibga solib turiladi va bu turli davlatlar tomonidan siyosiy yo'l bilan amalga oshiriladi;
2. Ishlab chiqarilgan tovarlarning davlatlararo taqsimotida rivojlanayotgan mamlakatlar manfaati ham hisobga olinishi shart va shuni ta'minlaydigan yo'llar yaratilishi kerak;
3. Barcha iqtisodiy munosabatlar tizimi demokratiya asosida olib borilishi zarur, har bir davlat o'z ichki tuzumidan qat'i nazar shu munosabatlarda qatnashishga haqlidir.

Janub birinchi navbatda SHimol tomondan yordam miqdorini oshirishni so'raydi. Boy mamlakatlar esa berilgan yordamdan samarali foydalanish zarurligini ro'kach qilmoqda.

Keyingi davrda BMT tomonidan «Insoniy rivojlanish konsepsiyasi» ilgari surildi, unga to'laroq to'xtalishni lozim topdik, chunki undagi qoidalar respublikamiz uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir. Iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi daromadning ko'payishi va insoniy farovonlikning yaxshilanishi orasidagi aloqani a, unga to'laroq to'xtalishni lozim topdik, chunki undagi qoidalar respublikamiz uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir. Iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi daromadning ko'payishi va insoniy farovonlikning yaxshilanishi orasidagi aloqani aniqlashda muhim xizmatni ado etadi. Bunday bog'lanish nafaqat iqtisodiy o'sishning miqdoriga, balki sifati va qanday taqsimlanishiga ham bog'liqdir. Iqtisodiy o'sish va odamlar hayoti orasidagi bog'lanish oqil siyosat –

ijtimoiy maqsadlar uchun to'lovlar, daromad va aktivlarni qayta taqsimlashga qaratilgan fiskal siyosat orqali yaratilishi kerak. Bunday bog'lanish qashshoqlikni kuchaytiruvchi avtomatik tarzda ishlovchi bozor iqtisodiyoti sharoitida mavjud bo'la olmaydi. Ammo biz ehtiyot bo'lishimiz kerak. Daromad ko'payishi bilan insonlar hayotining yaxshilanishi orasidagi avtomatik bog'liqlikni inkor etish iqtisodiy o'sishni inkor qilish emasdir. Iqtisodiy o'sish kambag'al jamiyatlar uchun qashshoqlikni kamaytirish va umuman yo'qotishda juda muhim. Lekin bunday o'sish sifatining ahamiyati uning hajmidan muhimroq. Dono milliy siyosat iqtisodiy o'sishni odamlar hayotini yaxshilashga o'gira olishi kerak. Buni qanday qilib amalga oshirish mumkin? Bu iqtisodiy va siyosiy hokimiyatda katta strukturaviy o'zgarishlarni talab qilishi mumkin, bu sohada insoniy rivojlanish paradigmasi juda inqilobiydir. U ko'p mamlakatlarda amaldagi hokimiyat tizimini qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Iqtisodiy o'sish va odamlar farovonligi orasida bog'liqlikning kuchayishi ko'p vaqt talab etuvchi er reformasi, soliqlarning progressiv tizimi, asosiy ijtimoiy yordamning kuchaytirilishi, uni barcha muhtoj aholiga etib boradigan qilish, odamlarning iqtisodiy va siyosiy faoliyatlari yo'lidagi to'siqlarning yo'qotilishi hamda ularning boylikka ega bo'lish xuquqini tenglashtirish va bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq, iqtisodiy siyosiy sa'y-harakatlardan eng ko'p ozor chekishi mumkin bo'lganlarga vaqtinchalik ijtimoiy xavfsizlik tizimini joriy qilish kabi bir qancha chora-tadbirlarni talab etishi mumkin. Bunday siyosiy faoliyat fundamental va har bir mamlakat uchun farqlidir. Ammo ba'zi bir xususiyatlar hamma mamlakatlar uchun umumiy.

Birinchidan, inson muammolari markaziy muammoga aylanadi. Rivojlanish odamlar farovonligining oshishi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va tushuniladi. Har qanday faoliyat unda qancha odam qatnashganligi va foydalanganligi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Rivojlanish siyosatining muvaffaqiyatli bo'lishining burilish nuqtasi sifatida ishlab chiqarishning ko'payishi emas, balki insonlar hayotining yaxshilanishi olinadi.

Ikkinchidan, insoniy rivojlanish ikki tomondan iborat ekanligi nazarda tutiladi. Birinchisi – yaxshi sog'liq, salomatlik, chuqur bilim, va hunarlar kabi insoniy qobiliyatlar majmuasi bo'lsa, ikkinchisi – ish bilan ta'minlanganlik, ishlab chiqarish faoliyati, siyosiy faoliyat va hordiq chiqarish kabi erishiladigan qobiliyatlarga ega bo'lish yo'lidagi odamlar dunyoqarashini oshirishdir. Bu ikkala tomon me'yorining insoniy rivojlanish tomonidan tartiblanmaganligi insonlar rejalarining talafotida o'z aksini topadi.

Uchinchidan, pirovard maqsadlar va ularga erishish usullari orasida aniq farq o'tkazilishi zarur. Odamlar maqsad sifatida qaralishi kerak bo'lsa-da, unga erishish usullari yoddan chiqmasligi kerak. YAlpi milliy mahsulotning (YAMM) o'sishi ko'pgina insoniy farovonlik ko'rsatkichlari o'sishining muhim omilidir. Ammo iqtisodiy o'sishning xarakteri va taqsimlanishi odamlar hayotini boyitishga nisbatan o'lchanish zarur.

To'rtinchidan, insoniy rivojlanish faqat iqtisodiyotni emas, balki butun jamiyatni qamrab oladi. Siyosiy, madaniy va ijtimoiy omillarga iqtisodiy omillarga kabi e'tibor beriladi.

Beshinchidan, odamlar rivojlanishning maqsadi va erishish omili ekanligi tan olinadi. Odamlar materialistik mashina uchun qulay em emas, balki rivojlanishning oxirgi maqsadi ekanligi doim yodda bo'lishi kerak. Odamlar tovar ishlab chiqarishning «insoniy kapital» niqobi ostidagi quroli emasligi ko'zda tutilishi kerak.

Xo'sh, mamlakatning insoniy rivojlanish darajasi qanday baholanadi? Bu muammoning zamonaviy echimlariga bir oz to'xtalamiz. Mamlakatning rivojlanganlik darajasini baholashning yaqingacha yagona usuli jon boshiga YAMM bo'lganligi sababli, mukammalroq ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichni kashf qilish davr talabi edi. Izlanishlar natijasida insoniy rivojlanish indeks (IRI) ko'rsatkichi kashf etildi. IRI inson rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi uch asos umrboqiylik, ta'lim va yashash darajalaridan iborat integral ko'rsatkichdir. Uzoq umr ko'rish kutilayotgan hayot davomiyligi orqali o'lchanadi. Ta'lim darajasi ko'rsatkichning 2/3 qismini tashkil etuvchi katta yoshlilar savodxonligi va 1/3 qismini hosil qiluvchi ta'limning o'rtacha davomiyligi ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi. Yashash hayotning mahalliy qiymati (sotib olish pariteti yoki RRR – «purchasing power parity») ga nisbatan to'g'rilangan jon boshiga real yalpi ichki mahsulot (YAIM) orqali baholanadi. Nimaga faqat uch ko'rsatkich? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Inson hayotining hamma jabhalarini aks ettirish a'lo bo'lar edi. Ammo ma'lumotlarning to'liq emasligi bir oz cheklanishlar tug'diradi va bu ma'lumotlarga ega bo'linganda, balki ularni ham hisobga olish ayni muddao bo'lar edi. Ammo ko'proq ko'rsatkichlarni qo'shish har doim ham yaxshiroq natijalarga olib kelavermaydi. Ularning ba'zi birlari ishlatilayotgan ko'rsatkichlar bilan korrelyasiya qilingan bo'lishi mumkin. Bolalar o'limi darajasi, masalan, kutilayotgan hayot davomiyligida o'z aksini topgan. O'zgaruvchilarning ko'proq sonini qo'shish umumiy manzarani xiralashtiradi va asosiy yo'nalishlardan chalg'itadi.

5. Insoniy rivojlanish konsepsiyasi

Insoniy rivojlanish tushunchasi so'nggi yillarda barqaror rivojlanish g'oyasi bilan to'ldirildi. Buning ma'nosi shuki, hozirgi avlodning insoniy rivojlanish jarayoni kelajak avlod insoniy rivojlanishi hisobiga ro'y ro'y bermasligi darkor. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi dastlab atrof-muhitni muhofaza qilish harakati tomonidan kiritildi, bu harakat namoyandalari rivojlanish tushunchasi «avlodlar o'rtasidagi munosabatlar» kabi g'oyani ham o'z ichiga olishini himoya qilmoqdalar. Tabiiy resuslarning kamayib borishi kelajak avlodlarning rivojlanishi muammolarini keltirib chiqarishi mumkin. «Barqaror rivojlanish» konsepsiyalari atrof-muhit va tabiiy resurslar doirasidagina qo'llanilishi mumkin bo'lmay, balki insoniy imkoniyatlar, «insoniy kapital»ga qo'yiladigan investisiyalarga ham tegishlidir.

Insoniy rivojlanish konsepsiyasi BMT Taraqqiyot Dasturi (FNDP) tomonidan izchil targ'ib qilinib kelinmoqda. Bu sohadagi izlanishlar yillik «*Insoniy*

rivojlanish bo'yicha hisobotlar» (Human Development Report) ko'inishida chop etilmoqda. 1988 yilda boshlangan o'n yillik BMT Taraqqiyot dasturi tomonidan barqaror ijtimoiy rivojlanish o'n yilligi deb e'lon qilingan. Bu o'n yil davomida ijtimoiy masalalarning ko'pgina jabhalariga tegishli o'nta butunjahon anjumanlari o'tkazilishi mo'ljallangan. 1995 yil mart oyida Kopengagenda o'tkazilgan oliy martabali ijtimoiy rivojlanish konferensiyasi va 1995 yil sentyabr oyida Pekinda o'tkazilgan ayollar muammolarga bag'ishlangan koferensiyalar (1995 yilgi «Insoniy rivojlanish bo'yicha hisobot» erkak va ayollar orasida tenglikka erishish masalalariga bag'ishlangan) ana shular jumlasidandir. Har ikkala anjumanda o'ta muhim zamonaviy masalalarga javob topishga harakat qilindi. Xususan, Kopengagen anjumanida 160 ga yaqin davlat boshliqlari ishtirok etdi (unda Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ham ishtirok etdi). Unda Butunjahon Ijtimoiy Deklaratsiyasi qabul qilindi va harbiy sohaga sarf qilinayotgan xarajatlarni insoniy rivojlanish maqsadlariga safarbar qilish yo'llari muhokama qilindi.

1995 yildan boshlab BMT Taraqqiyot milliy darajada ham «Insoniy rivojlanish bo'yicha hisobot»larni nashr qilishda yangi mustaqil mamlakatlarga ko'mak bera boshladi. 1995 yil uchun ana shunday hisobotning O'zbekistonda chop etilishi bu sa'y-harakatlarning muvaffaqiyatli tugaganidan dalolat beradi. Eslatib o'tilgan bu hisobot O'zbekiston mustaqillika erishgandan buyon insoniy rivojlanish borasida erishilgan yutuqlar va yo'qotilishi kerak bo'lgan kamchiliklar haqidadir. Kelajakda shunday hisobotlarni doimiy asosda chop etish mo'ljallanmoqda. Bu ezgu yo'lda BMT Taraqqiyot Dasturining ko'rsatayotgan yordami beqiyosdir (O'zbekistonda 2000 yilgi dastur ham e'lon qilindi).

Bunday hisobotlar o'zbekistonlik mutaxxasislar va BMT ekspertlarning birgalikdagi mehnatining mevasidir. Bu hisobotlar keng Dunya ommasiga taqdim etiladi va o'zbekistonda insoniy rivojlanish qay holda ekanligini dunyoga bildiradi.

O'zbekistondagi ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasining asosini aynan inson va uning manfaatlarini tashkil yutadi. U insonni pirovard maqsad va rivojlanish asosi deb qaraydi. Hozirgi davrdagi mavjud konsepsiyalar xoh markazlashtirilgan iqtisodiyotda moddiy mahsulotning yoki bozor iqtisodiyotda moddiy mahsulotning yoki bozor iqtisodiyotida ichki mahsulotning o'sishi bo'lsin, tovar ishlab chiqarishni eng asosiy maqsad deb bilgan. Undan tashqari, bu asosiy maqsad, ya'ni jon boshiga tovar ishlab chiqarishning o'sishi, jismoniy kapitalni jamg'arish hisobiga erishilgan. YA'ni eskicha fikrlash doirasida qo'shimcha o'sish pirovard maqsad bo'lsa, investisiyalar esa unga erishish vositasi hisoblangan.

Har qanday jamiyatlarning rivojlanishida ularning bir holatdan boshqasiga o'tish davrlari eng mushkul, og'ir bo'lib hisoblanadi. Bu bir hayot tarzining buzilishi va yangisining yaratilishi davomida vujudga keladigan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy harakatlardagi murakkabliklar bilan bog'liqdir.

Jamiyatni bunday tubdan o'zgarishi beozor o'tishi mumkin emas. Bu o'sish istar-istamas yuzlab va minglab odamlar, oilalar, milliy va jamoat guruhlari, butun davlatning ijtimoiy ahvoli, moddiy farovonligi, taqdirlariga dahldor bo'ladi.

O'zbekiston hukumati islohotlarining insonlar hayoti va farovonligiga salbiy ta'sirini imkoni boricha kamaytirish maqsadida yangi iqtisodiy va ijtimoiy tizimga bosqichma-bosqicho'tish yo'lini tanladi.

O'zbekiston uchun hozirgi bosqichda birinchi va muhim vazifa bu bozor islohotlarini o'tkazishda jadallashtirishga asos bo'lgan, makroekonomik barqarorlikni ta'minlashdir. Chunki bu aholi turmush darajasini etarli ta'minlashning tabiiy asosni tashkil etuvchi kelgusi iqtisodiy o'sish za-minidir. Masalaning murakkabligi shundaki, makroekonomik siyosatning ku-chaytirilishi sharoitida ijtimoiy ehtiyojlarga harajatlarni keskin kamaytirishga yo'l qo'yilmasligi kerak, chunki insoniy resurslarga qo'yilgan mablag'lar ularning kelajakda barqaror rivojlanish asosigina bo'lib qolmasdan, hozirgi davrda osoyishta ijtimoiy sharoitning kafolatlanishi-ni ham ta'minlaydi. O'zbekiston uchun bu juda muhimdir, chunki u qo'shni mamlakatlarda harbiy to'qnashuvlar davom etayotgan mintaqada joylashgan. Davlat o'tish davrining murakkabliklarini hisobga olgan holda o'z oldiga aholining iste'mol darajasining keskin pasayib ketishigayo'l qo'ymaslik, ma'lum ta'lim tizimini qo'llab-quvvatlash, aholini sog'liqni saqlash xizmatlari bilan ta'minlash, yangi bozor munosabatlari sharoitlariga moslashishi qiyinroq bo'lgan aholi qatlamlarini qushimcha ijtimoiy yordam bilan ta'minlash, mamlakatning har bir mehnatga layoqatli fuqarosi o'z ijobiy kuchlarini namoyon etishi, mustaqil ravishda o'zi va oilasi uchun yaxshi hayotni ta'minlashi uchun sharoit yaratish vasifasi qo'yilgan.

O'tishning dastlabki bir necha yilida talay qiyinchiliklar qayd etildi, ammo Hukumat iqtisodiy va ijtimoiy siyosat yurgizish yo'li bilan aholini tushkunlik sharoitida shak-shubhasiz ro'y beradigan asosiy larzalardan himoya qila oldi.

Mamlakat, shuningdek, boy tabiiy resurslardan foydalanishning puxta o'ylangan yondashuvi asosida kattagina mablag'larni jalb qilishga erishdi. Natijada ishlab chiqarishning pasayishi MDH mamlakatlariga nisbatan ancha kam bo'ldi, 1996 yildan o'sish boshlandi. Undan tashqari davlat ishlab chiqarish hajmlari pasayishiga qaramay, aholini ish bilan ta'minlashning yuqori darajasiga erishish uchun barcha tadbirlarni qo'lladi. Ishlab chiqarishning pasayishi va inflyasiyaning ko'tarilishi tufayli real ish haqi keskin pasaydi, ammo respublika ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning keng qamrovli hukumat dasturi yo'li bilan aholining istemol darajasini qo'lladi.

Albatta aholini qo'llovchi keng qamrovli dasturni uzoq vaqt mobaynida ta'minlash qiyin masala hisoblanadi. Ammo islohotning dastlabki bosqi-chida bu madad kelajakda islohotlarning amalga oshishi uchun siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash va milliy birdamlikka erishishda nihoyatda muhimdir. Respublika amalda muhim ustunliklarga ega va oqilona iqtisodiy siyosat amalga oshirilganda o'tishni muvaffaqiyatli yakunlashi aniq.

Xulosa

Jahon xo'jaligi, jahon bozori va integrasion jarayonlarning uzoq tarixi bor. Ayniqsa, Buyuk ipak yo'li (m.a. II asrda) davrida aniq namoyon bo'lgan jarayon

XVI asrda buyuk geografik kashfiyotlar tufayli kuchaydi. II Jahon urushidan keyingi davrda esa bu xalqaro iqtisodiy munosabatlar mahsus tashkilotlar orqali amalga oshirilib, hozirgi davrni ularsiz tasavvur etish mumkin emas. «Benilyuks» (1944y.), Umumiy bozor (1957y.), Evropa ittifoqi, OPEK (1960y.), NAFTA, EKO, Xalqaro valyuta fondi, Ja-hon banki va boshqa xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bu aloqalarni ma'lum tartibga solib kelmoqdalar.

A.Smit mehnat taqsimoti ishlab chiqarishda taraqqiyot asosi ekanligini isbotlab bergan bo'lsa, D.Rikardo bu mehnat taqsimoti faqat ma'lum mamlakat doirasidagina emas, balki Dune miqyosida bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari surdi. Chunki har bir davlat ma'lum sohada nisbiy ustunlik-ka ega bo'ladi. «Nisbiy ustunlik», «solishtirma chiqimlar» nazariyasi xalqaro mehnat taqsimotining ob'ektiv zarurligini isbotlab berdi.

Bu borada bir qancha iqtisodiy ta'limot, nazariya va konsepsiyalar ilgari surildi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar bo'yicha neoklassik (sof ta'limot) va neokeynschilik nazariyalari keng tarqalgan. «Sof» ta'limot tarafdorlari fikricha, iqtisodiy aloqalar xalqaro maydonda ham erkin bozor tamoyili asosida rivojlanishini qo'llaydilar (erkin raqobat, hamma uchun bir xil imkoniyat, taklif doimo talabni vujudga keltiradi, savdo balansi o'z-o'zini tartibga soladi va boshqalar).

Neokeynschilik ta'limoti vakillari bu jarayondagi bozor munosabatlariga davlatning faol ishtirokini ma'qul ko'radilar.

Mustamlakachilik mamlakatlari bilan xalqaro munosabatlar bo'yicha turli nazariyalar mavjud, ularning ko'pchiligi metropoliya koloniyalari uchun ijobiy rol o'ynaganligini himoya qiladi. Bevosita investisiyalar nazariyasi mustamlakachilikda ham bo'lib, mustaqil rivojlanish yo'lga o'tgan mamlakatlarda iqtisodiyotni qutqarishdagi asosiy yo'l deb hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivoji bilan birga bir qancha muammolar mavjud, bu odatda boy va nisbatan qoloq mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlardir. 70-yillarda yangi xalqaro iqtisodiy tartib qabul qilindi. Mavjud muammolarni hal etish uchun BMT tomonidan «insoniy rivojlanish» konsepsiyasi taklif etilgan.

Asosiy tushuncha va iboralar

Jaxon xo'jaligi; mehnat taqsimoti; ixtisoslashuv; integrasiya; mutlaq afzallik; Xeksher-Olin-Samuelson modeli; investisiya; kapital xarakati; rivojlanayotgan mamlakatlar; insoniy rivojlanish konsepsiyalash quvvati; xalqaro iqtisodiy ittifoqlar.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Jahon xo'jaligi deganda nimani tushunamiz va u qachon vujudga kela boshlagan?
2. Xalqaro iqtisodiy integrasiya nima, uning ob'ektiv zarurati nimaga asoslanadi?
3. Solishtirma afzallik konsepsiyasi, solishtirma xarajatlar prinsipi nimani anglatadi?

4. «Ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti; nazariyasining asoslari nima?
5. Kapital chiqarishning neokeynschilik ta'limoti qachon shakllandi va uning mohiyati nima?
6. Xalqaro monopoliyalar (transmilliy korporasiyalar) nima?
7. Iqtisodiy integrasiya to'g'risidagi nazariyalarga ta'rif bering.
8. Valyuta munosabatlarining mohiyati nima, valyutaning elastik kursi qaysi omillarga bog'ldiq?
9. Jahondagi asosiy iqtisodiy va ijtimoiy muammolar nimalardan iborat? Mamlakatlar rivojlanishidagi notekislik sabablari nima?
10. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli va uni yaxshilashga oid nazariyalarni ta'riflab bering.
11. YAngi xalqaro iqtisodiy tartibning mohiyati nima, unga qachondan o'tila boshlanadi? Bu tartib qanday qoidalarga asoslanadi?
12. «Insoniy rivojlanish konsepsiyasi»ning mohiyati nimalardan iborat?

Asosiy adabiyotlar

1. I.A.Karimov O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent, 1997.
2. A.Razzoqov, SH.Toshmatov, N.O'rmonov Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Toshkent, 2002
3. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi (ma'ruzalar matni). T., 2001.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. N.Tuxliev, A.Taksanov Nasionalnaya ekonomicheskaya modl Uzbekistana. T., O'qituvchi, 2000.
2. Uzbekistan desyat let po puti formirovaniya rinochnoy ekonomiki. T., Uzbekistan, 2001.
3. N.T. O'rmonov Rivojlangan mamlakatlar va O'zbekiston hamkorligi. «Hamkor», 2001 yil noyabr.

12-Mavzu. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti tamoyillarining shakllanishi va rivojlanishi. 4 soat.

1-ma'ruza. 2 soat

Reja:

- 1. Ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti oqibatlari va tub islohotlar zaruriyati.**
- 2. Bozor munosabatlariga o'tishning tashqi va ichki omillari.**
- 3. Ma'muriy buyruqbozlik tizimining eng muhim ayanchli oqibatlari.**
- 4. O'tish davri tavsifi va uning milliy xususiyatlari.**

1.Ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti oqibatlari va tub islohotlar zaruriyati.

Insoniyat XXI asrga kelib, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyatini chuqurroq anglash bilan bir qatorda, uning asoratlariga barham berishga astoydil kirishganini namoyon etmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi uchun sobiq mustabid tuzum merosiva sohta mafkuraning oqibatlari quyidagilarda o'z aksini topishi Respublika Prezidenti, akademik I.A.Karimov asarlarida umumlashtirilgan:

1. Bir yoqlama rivojlangan, mo'rt, zaif iqtisodiyotga asoslangan markazga qaram yarim mustamlaka mamlakat.
2. Boy mineral xom Ashe resurslaridan nazoratsiz va ayovsiz foydalanishga hamda puxta yakkahokimligiga asoslangan iqtisodiy tizim.
3. Mahalliy xom ashyolarni qayta ishlab chiqarish quvvatlarini ibtidoiy darajadaligi, ishlab chiqarishning texnologik asbob-uskuna va butlovchi qismlar, shuningdek yoqilg'i ta'minotida markazga qaramlik.
4. Eng muhim oziq-ovqat mollari (un, shakar, go'sht-sut mahsulotlari) va boshqa xalq iste'moli maxsulotlarining chetdan keltirilishi.
5. Paxta xom ashyosi maxsulotlarining suv tekinga tashib ketilishi, oltin, qimmatbaho va rangli metallar, strategik ahamiyatga ega materiallar jahon bozorida o'ta xaridorgir bo'lgan boshqa qimmatbaho mahsulotni ishlab chiqarish va sotishdan keladigan foydadan O'zbekiston xazinasiga tushmaslik.
6. Iqtisodiy o'sish sur'atlari samaradorligi ko'rsatkichlarining salbiy darajadaligi ortib borishi, moliya-pul tizimining butkul ishdan chiqishi.
7. Xorijiy mamlakatlar bilan bevosita tashqi iqtisodiy aloqalarning cheklanganligi.

8. Qishloq joylarda yashirin ishsizlik, shahar va qishloqdagi turmush darajalaridagi farqning ortib borishi.
9. O'zbekiston aholisi turmush darajasi ko'rsatkichlarining sobiq SSSRdagi eng oxirgi o'rinlardan biriga tushib qolganligi.
10. Ekologik muammolarning keskinlashuvi, er-suv resurslaridan ayovsiz foydalanish, erlar sho'rlanishining ortishi, cho'l zonalarining kengayishi.

YUqorida keltirilgan xulosalarni isbotlovchi dalillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. 1991 yilda etishtirilgan paxta xom ashyosining bor yo'g'i 3,5 % i pirovard iste'mol uchun respublikada qayta ishlangan.

2. 1990 yilda respublikada mavjud korxonalarning 38 % sobiq ittifoq, 54 % sobiq ittifoq respublika, bor yo'g'i 8 % korxonalar respublika mulkchiligi tasarrufida bo'lgan.

3. 1988 yilda 4349.3 mln. ga ekin maydonlarining 125.3 ming ga maydoni (2.8 %) aholining shaxsiy tarmoqlarini tashkil etgan.

4. «1930 yilda respublika aholisining 70 % ga yaqinining jami daromadi tirikchilik o'tkazish uchun zarur bo'lgan eng quyi darajadan ham past edi. Ayni mahalda Rossiya va Ukrainada aholining 30 % ga yaqiniga shunday ahvolda kun kechirgandi».

5. Ma'lum sabablarga ko'ra, respublika hozirgi xalq xo'jaligi va aholi juda qattiq ehtiyoj sezayotgan tovarlarning 65 % gacha bo'lgan qismini tashqaridan keltirishi majbur edi. YOqilg'i, stanoklar, asbob uskunalar, yog'och-taxta va yog'och materiallari to'g'risida gapirmasak bo'ladi. Ular ham chetdan keltirilgan.

Keltirilgan ma'lumotlar va dalillar asosida bozor munosabatlariga o'tish zaruriyati to'g'risida I.Karimov shunday degan:

...Bozorga o'tish muqarrar. Bu – davr amri, ob'ektiv reallikdir. Ayni vaqtda bozor faqat maqsad emas, balki yangi qadriyatlarni shakllantirish, odamlar faoliyatining sifat jihatdan tubdan yuqori darajasigi erishish uslubi va vositasidir (Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T., O'zbekiston, 1992, 44-bet).

2. Bozor munosabatlariga o'tishning tashqi va ichki omillari.

Bozorga o'tish zaruriyati tashqi va ichki omillardan ham kelib chiqadi.

Tashqi omillar:

1. Jahon hamjamiyatining geopolitik tarkibida ijtimoiy dunyoqarashda chuqur sifat o'zgarishlarni amalga oshirish.

2. Davlatlararo hamkorlikda integrasion jarayonlarning kuchayishi.

3. YAgona xalqaro me'yorlar, qoidalar va andozalarga o'tilishi bilan yagona siyosiy-iqtisodiy jarayonlarning shakllanishi.

4. Sosialistik deb atalgan lagerning parchalanishi va ma'muriy-buyruqbozlik tizimining barham topishi.

5. Moddiy turmush farovonligi va iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha g'arbdan ortda qolishning kuchayishi va iqtisodiy tuzum tanazzuli.

Ichki omillar:

1. Mustabid tizim qusurlari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlari.
2. Davlat mulkchiligining yakkahokimligi tufayli mulkning va shaxsning ajratilishi hamda ijtimoiy serxarajatlilikning ortib borishi.
3. Xarajatlarni tejashdan manfaatdorlikning yo'qligi, pirovardida esa, resurslarni samarasiz taqsimlanishning kuchayishi.
4. Mehnat unumdorligini oshirishdan rag'batlantirishning pasayishi va mehnatga ishtiyoqsizlik va loqaydlikning ortishi.
5. Texnika va texnologiya rivojlanishidagi turg'unlik.
6. Iqtisodiy hayotda mulkning mutlaq davlatlashtirilishiga qarshilik munosabati sifatida pinxoniy iqtisodiyotning kuchayishi.
7. Ijtimoiy hayotda talab va taklif muvozanatini ta'minlash samaradorligining pastligi.
8. Direktiv markazlashgan rejalashtirish tizimining xududlar va xo'jaliklar talablarini qondirishda muvofiqlashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi. Natijada, quyi bo'g'inlarda – xaridor va sotuvchi, iste'molchi va ishlab chiqaruvchilar orasidagi bevosita bog'liqlikni ta'minlashga ma'muriy rejalashtirishning salbiy ta'siri.
9. Korxonalararo raqobatning yo'qligi tufayli samaradorlikka moyillikning pastligi.
10. Xom Ashe serxarajatligiga asoslangan investision talabning kuchayishi.
11. Sosialistik xo'jalik yuritishda fondlarning markazlashgan taqsimotiga asoslanganligi tufayli ko'proq resurslar taqchilligi namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyotida esa, sotish qiyinchiligi ishlab chiqarish qiyinchiligidan muhimroq hisoblanadi.
12. Korxonalarning pul mablag'lari bidan ta'minlashda yagona davlat bank tizimining faol ishtirok eta olmasligi. Bank tizimining pul mablag'lari oborotidan manfaatdorlikning pastligi. Ayniqsa, kredit siyosatining mijozlar moliyaviy imkoniyati bilan bevosita bog'lanmaganligi.
13. Davlat byudjeti vakolatining keng qamrovligi turli bo'ginlagi xo'jaliklar daromadiga bog'liq bo'lib, uning to'planishi va taqsimlanishi to'liq markazlashtirilgan. Korxonalarning byudjetdan moliyalashtirilishi zahiralaridan samarali foydalanishni rag'batlantirilgan.

3.Ma'muriy buyruqbozlik tizimining eng muhim ayanchli oqibatlari.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimining eng muhim ayanchli oqibatlaridan biri – mute' shaxs – «sovet kishisi»ning shakllanishi hisoblanadi. Mazkur shaxs tafakkuri mafkuraviy qarashlar, g'oyaviy kurashlar, chalg'ituvchi dalillar tuzog'iga asir qilindi. Taraqqiyotparvar insoniyat erishgan yutuqlardan bebaxra qoldi.

Sobiq tizim o'z iqtisodiy g'oyalarida ish kuchining qaerlardir tovar sifatida sotilayotganini tanqid qiladi-yu, o'zidagi inson resurslariga e'tibor faqat kundalik moddiy ehtiyojlarni arang qondirish darajasida qolib ketganligini inkor etadi. Keyinroq, 1999 yilga kelib, O'zbekiston Prezidenti I.Karimov bu haqda

ta'kidlaganidek: «SHunday ulkan salohiyatga ega bo'lgan mamlakatni kamsitadigan og'ir ahvolga solib quyib, u qonuniy haqli ravishda o'ziga qarashli bo'lgan mablag'ni markazdan dotasiya sifatida so'rab, aytish mumkinki, yolvorib olishga majbur edi. Boz ustiga, noinsoniy g'oya hukmron bo'lgan mustabid tizim o'zining bor mafkuraviy kuchini, ommaviy axborot vositalarini, butun maorif tizimini ishga solib odamlar ongini keng miqyosda zaharlar edi. Ularning milliy va diniy tuyg'ularini qo'pol ravishda kamsitar edi. O'z ona tilini, milliy an'ana va madaniyatini, o'z tarixini bilmaslik, ko'plab odamlarning shaxsiy fojiasiga aylanib qolgan edi. Milliy o'zlikni anglashga bo'lgan tabiiy intilish johilona inkor etilardi...

...Biz eski tizim o'z o'rnini osonlikcha bo'shatib bermasligini, uning zaharli mafkura odamlar ongini tez va engil o'z ta'siri iskanjasidan chiqarmasligini etarli darajada o'zimizga tasavvur qilishimiz hamda hisobga olishimiz zarur edi».

YUqoridagilarni va boshqalarni hisobga olgan holda, O'zbekiston mustaqillik davrida ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor munosabatlariga o'tishni zarur deb topdi.

4. O'tish davri tavsifi va uning milliy xususiyatlari.

Ma'muriy markazlashgan iqtisodiyotning tarixiy oqibatlari, bozor munosabatlariga o'tish zaruriyatini anglashni va tub islohotlar boshlashni talab etdi. Natijada iqtisodiy munosabatlar tizimining bir shaklidan voz kechildi va ikkinchi shakliga yuz tutildi. Respublikadagi mavjud vaziyat iqtisodiy islohotlarni o'tkazishga tubdan yangicha yondashuvni sifat jihatdan yangi vazifalar va sharoitlarni hamda tajribalarni hisobga olishni eng muhim mamlakatlar salohiyatiga ko'proq tayanishni taqozo etdi. Bunday ma'suliyatli vasifani hal etish akademik Islom Karimov tadqiqotlarida nazariy-ilmiy echimini topdi. CHunonchi, aslini olganda, gap bozor munosabatlariga o'tishda o'xshashi bo'lmagan betakror andozamizni ishlab chiqish, o'z yo'limizni tanlab olish haqida bormoqda. Bu yo'l – uch tarkibiy qismdan iborat.

- ijtimoiyji hatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti milliy andozasi mohiyatining tavsifi;

- qat'iy markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan xo'jalik yuritishning bozor munosabatlariga o'tishning eng muhim tamoyillari;

- iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning, tanglikdan chiqib olish-ning barqarorlikni va muhim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning aniq yo'nalishlari.

Keltirilgan tarkibiy qismlar to'grisida respublikamiz ziyolilari, xu-susan iqtisodichi olimlar chuqur tadqiqotlarini davom ettirib, bir qator asarlarini chop etishdi. O'tish davri iqtisodiyotining ko'pchilik mamlakat-lariga xos bo'lgan umumiy qoidalari va holatlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- mavjud iqtisodiy tizimda yangi iqtisodiy tizimga o'tishdagi beqaror-lik, nomutanosiblik va muvozanatsizliklar;

- jamiyat iqtisodiy rivojlanish yo'llarining turli-tuman xususiyatdali-gi;

- mulkchilik, boqaruv, tovar-pul munosabatlari kabi sohalarda tub islohotlarning zarurligi;

- umumiy o'tish qonuniyatlari mavjudligidan qat'iy nazar, har bir mam-lakat shart-sharoitlarini hisobga olish zarurligi;

- eski turmush tarzi mezonlari va yangi iqtisodiy qadriyatlarining nomuvofiqligi, ba'zi hollarda jsa, qarama-qarshi ziddiyatli tusga ega bo'lishi;

- jamiyat a'zolari bir qismining eski mafkura iskanjasidan qutilishining qiyinchilik bilan ketishi, yangi iqtisodiy munosabatlarga ehtiyotkorlik bilan yondashishga qaramay, tashabbuskor, izlanuvchan, tadbirkor va taraqqiyparvar kishilarning tobora ortib borishi kabilar.

Tarix tajribasiga ko'ra, madaniylashgan bozor munosabatlariga o'tish davrining qanday yo'li, andozasi tanlanishi kabi boshqa shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi. XX asr nihoyasiga kelib, shakllangan iqtisodiy tafakkur va iqtisodiy istiqbollari to'g'risidagi qarashlarda erkin iqtisodiy tartibga solish g'oyasi ham, markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish g'oyasi ham inqirozga uchraganligi bayon etilmoqda. CHunki I.Karimov ta'kidlaganidek: Jahon sivilizasiyasi ijtimoiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yo'llarini ishlab chiqdi, tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti mana shu yo'lga asos qilib olingan.

O'tish davri ko'xna Evropa mamlakatlarida bir necha yilni tashkil etgan bo'lsa, mustamlakachilikdan ozod bo'lgan Osiyo va boshqa qit'a mamlakatlari-da bir necha o'n yildan iborat bo'ldi. Masalan, Buyuk Britaniya – 200 yil, Fransiya – 150 yil, Germaniya va AQSH-50-100 yil.

Boshlang'ich shart-sharoitlarga ko'ra, yondashilgan guruhlash mezoniga asosan tartiblashga solinadigan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun 3 ta yondashuv va yana bir turdagi urinish mavjudligi I.Karimov tomonidan tahlil etilgan. Bular:

1. Uzoq davom etgan evolyusion taraqqiyotni bosgan rivojlangan mamlakatlardagi aralash iqtisodiyot;
2. An'anaviy (oddiy va bozor, patriarxal feodal munosabatlarga ega) iqtisodiyot asosida shakllanayotgan madaniylashgan bozor munosabatlari;
3. Rejalashtirilgan buyruqbozlik iqtisodiyoti negizida shakllanayotgan bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat;
4. Sosializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodi vujudga keltirish bilan qo'shib olib borishga urinayotgan socialistik iktisodiyotning Xitoycha yo'li.

YUqoridagi yondashuvlar asosidagi tahlillar ko'rsatishicha, bozor munosabatlarining rivojlanishi birorta ham mamlakatda benuhson va tekis kechmagan.

Bozor mexanizmlarini ideallashtirish ham katta xato bo'ladi.

SHuning uchun ham «o'zbekiston tanlab olgan yo'l respublika va uning xalqining manfaatiga nihoyatda mos keladigan ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan iqtisoddir» - deb ta'kidlaydi I.A.Karimov.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti iqtisodiy rivojlanish samaradorligini ijtimoiy kafolatlar va ijtimoiy adolat bilan bog'lash maqsadini ko'zlaydi.

Reja:

1. Mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllanishining zaruriy vazifalari.
2. Iqtisodiy islohotlarning milliy modeli va yangi asr strategiyasi.
3. O'zbekiston taraqqiyotining I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan strategiyasining ustufor yo'nalishlari.
4. Bozor munosabatlariga o'tish bosqichlariga oid qarashlar tahlili.
5. Xulosa.
6. Asosiy tushuncha va iboralar.
7. Nazorat va mulohaza uchun savollar.
8. Asosiy adabiyotlar.
9. Qo'shimcha adabiyotlar.

1. Mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllanishining zaruriy vazifalari.

Mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini batamom shakllanishi uchun zarur bo'lgan vazifalar nechog'lik tez hal etilishi o'tish davri davomiyligini beogilaydi:

1. Birinchi galdagi asosiy vazifa – mulkdor sinf masalasining tubdan hal etilishi, boshqacha aytganda xususiy mulkchilik etakchiligidagi ko'p ukladli iqtisodiyotning barpo etilishi.

2. Haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish.

3.Keng tarmoqli bozor infrotuzulmasini (fond va moliya muassasalari, tadbirkorlarga xizmat qiluvchi boshqa muassasalarni) rivojlantirish.

4. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ma'muriy cheklashlar orqali boshqarishdan iqtisodiy tariflar yo'li bilan boshqarishga, ya'ni jahonda qabul qilingan ma'rifiy shakllarga o'tish.

5. Milliy valyutani erkin muosaladagi valyutaga almashtirish masalasini hal etish orqali valyuta tizimi va bozorni erkinlashtirish.

6. Xorijiy samaradorlarning O'zbekiston bozorida faoliyat ko'rsatishi uchun kafolat va imtiyozlar va rag'batlantirishni kuchaytirish.

7. Korxonalarning xo'jalik faoliyatiga noo'rin aralashuvning cheklab qo'yilishi.

8. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning o'z faoliyati uchun iqtisodiy va moliyaviy ma'suliyatning oshirilishi. Bankrotli institutining ahamiyatini oshirish.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning milliy xususiyatlari akademiklar S.G'ulomov, M.SHarifxo'jaev, professorlar A.O'lmasov, N.To'xliiev, YO.Abdullaev, SH.SHodmonov, A.Razzoqov kabilarning tadqiqotlarida batafsil bayon etilgan.

Biroq bozor iqtisodiyotiga oid tushunchalarni bayon etishdagi yondashuv-larda ayrim farqlar ham mavjud. Masalan, prof. Razzoqov A.A. bozor muno-sabatlarining 3 ta shakli mavjudligini qayd etadi. Bular:

1. YOvvoyi bozor (dastlabki paytlarda);
2. Ma'muriy-buyruqbozlik bozori (sobiq SSSR va socialistik deb atal-gan mamlakatlarda)
3. Boshqariladigan bozor (hozirgi deyarli barcha rivojlangan etakchi mam-lakatlarda).

Ayni paytda prof. A.O'lmasov ta'kidlashicha, «Tarixan bozor iqtisodiyoti-ning ikki turi bo'lgan: yovvoyi va madaniylashgan iqtisodiyoti».

Umuman olganda, barcha tadqiqotlar I.Karimov asarlaridagi ilmiy-nazariy qoidalarni chuqurroq va kengroq sharxlash vazifasini hal etganligini ta'kidlash lozim.

2.Iqtisodiy islohotlarning milliy modeli va yangi asr strategiyasi.

Xalqaro mezonlar va demokratik talablarga to'liq javob beradigan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining III bo'limi (Jamiyat va shaxs). XII bobida (Jamiyatning iqtisodiy negizlari) gi 53-moddasi: «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarining huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va haqiqiy jihatdan babbaravar muhofaza etilishni kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin» - deb belgilangan. Ushbu modda iqtisodiy munosabatlarning huquqiy kafolatlarini bayon etadi va barcha iqtisodiy islohotlar tizimiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Albatta, konstitusiyamizning hamda xalqimizning o'ziga xos xususiyatlari va ilg'or jahon tajribalarini uyg'unlikda mujassamlashgantirilgan – dunyoda «o'zbek modeli» deb e'tirof etilgan iqtisodiy islohotlar modelining asosiy muallifi I.Karimov inson-islohot uchun emas, islohot inson uchun xizmat qilish kerak, deb ta'kidlagan mezon muhim hisoblanadi.

Islohotlarning «o'zbek modeli» nimalarga asoslanadi degan savolga quyidagicha javob berish mumkin:

- bozor iqtisodiyoti va demokratiya tamoyillariga asoslanadigan jamiyat-ni barpo etish;
- SSSR parchalangandan keyingi o'zbekistonning haqiqiy holati;
- xalqning mentaliteti va tarixiy an'analarga islohotlarni amalga oshirishning u yoki bu sur'atlarga aholining tayyorgarlik darajasi;
- «SHok terapiyasi» dan voz kechish.

Demak, islohotlardan asosiy maqsad – yurtimizning yanada rivojlanishi, xalqimizning farovonligi, jahon jamiyatidan o'zimizga munosib o'rin egallashdan iborat.

3.O'zbekiston taraqqiyotining I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan strategiyasining ustufor yo'nalishlari.

XXI asr boshida O'zbekiston taraqqiyotining I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan strategiyasida quyidagi muhim ustuvor yo'nalishlar mavjud.Bular:

1. Iqtisodiyotning izchil o'sishi va samaradorligini oshirish, demokratik bozor islohotlarini chuqurlashtirish asosida xalq turmush darajasining barqaror va uzluksiz yaxshilanib borishini ta'minlash hamda aholini kuchli ijtimoiy himoyalash alohida e'tibor qaratish ko'zda tutilgan. Bunda besh yil davomida ish haqining eng kam miqdorini 3,5 barovar oshirish va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadni 1,8-2,0 barovar ko'paytirish kerak bo'ladi.

2. Siyosiy va iqtisodiy hayotni, davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirish, aholining siyosiy faolligini kuchaytirish, jamiyatda manfaatdor va qarama-qarshi kuchlar o'rtasida muvozanatni ta'minlaydigan kuchli mexanizmni shakllantirish zarur. Xususan, iqtisodiy sohani yanada erkinlashtirish maqsadida davlat boshqaruv rolini chegaralash, xususiy mulk miqyoslarini kengaytirish, mulkdorlarning mavqei va huquqlarini mustahkamlash, kichik hamda o'rta biznes rivojlanishiga xar tomonlama ko'mak berish hamda bozor infrotuzulmasini keng rivojlantirish lozim.

3. SHaxsiy manfaatlarni mamlakat, xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalash asosida jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish lozim.

4. Har qanday muammolarni amaliy echishga qodir bo'lgan kadrlar salohiyatini tayyorlashga erishish kerak. CHunki mamlakatning buyuk kelajagi bugungi zamonaviy fikr yuritadigan, o'z xalqi va Vatani manfaatini g'oyalari adolatli avlod kelishiga bog'liq.

5. Iqtisodiyotda tarqibiy o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadlari quyidagilarda ifodalanadi:

- iqtisodiyotning xom ashyoviy bir tomonlama rifojlanishiga chek qo'yish;
- iste'molga tayyor tugallangan ishlab chiqarishga o'tish;
- importga qaramlikni cheklash;
- eksport salohiyatini oshirish;
- istiqbolli sohalarga ustuvorlik berish, barqaror o'sish;
- mehnat resurslarining oqilona foydalanilishini ta'minlash;
- milliy bozorni ichki ishalb chiqarish hisobiga to'ldirish va aholi talablarini to'laroq qondirish.

6. Jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimizning dahlsizligini, mamlakatimiz hududiy yaxlitligini ta'minlashdan iborat.

Ushbu yo'nalishlarda belgilangan vazifalar mamlakatimiz salohiyatining qisqa muddatlarda yuqori darajada rivojlanishini ta'minlashga imkon berdi. SHuning

uchun ham 20005-2010 yillarda iqtisodiy salohiyatda erishilishi ko'zda tutilgan tarkibiy o'zgarishlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligini yangi texnika bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi va unga bog'liq bo'lgan sohalarning iqtisodiy munosabatlarini takomillashtirish;

- iqtisodiyotning yuqori samarali, eksportga yo'naltirilgan tuzilmasini shakllantirish;

- iqtisodiyotning tayanch tarmoqlarini texnika bilan qayta jihozlash va yanada rivojlantirish;

- engil va qayta ishlash sanoati korxonalarini texnika bilan qayta jihozlash va zamonaviylashtirish;

- yuqori texnologiya va ilm talab ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi islohotlarning yaqin muddatdagi yo'nalishlari quyidagilarga qaratilishini ko'zda tutadi:

- byudjetli tartibga solish darajasini bosqichma-bosqich kamaytirish hamda, byudjet mablag'lari ishlatilishi samaradorligini oshirish. Bunda YAIM ning byudjet orqali qayta taqsimlanishi 40-42%ga tushirish, bu bilan tovar ishlab chiqaruvchilarga soliq to'lovlari kamayishiga erishadi, ijtimoiy talab ortadi.

- iste'molga ketadigan daromad emas, ko'chmas mulk, zebi-ziynat va qimmatbaho tovar hamda hizmatlar soliqqa tortilishi lozim, foydalangan resurslar (er, suv, ko'chmas mulk)ga soliq oshirilgani holda, birlamchi tar-moqlar, boshlangich texnologik sikldagi soliqlarni kamaytirish;

- iqtisodiyotning real sektoridagi moliyaviy vaziyatni sog'lomlashtirish faoliyatini oshirish, to'lovlar bo'yicha inqirozlarni yumshatish, baho disparti-tetiga barham berish;

- raqobatda afzallika ega bo'lgan qayta ishlash sanoati korxonalarining iqtisodiy o'sish ustuvorliklarini aniqlash orqali mamlakat eksport samaradorligini oshirish;

- milliy valyuta almashuv kursi barqarorligiga erishish.

Mamlakatning o'rta muddatli istiqbolida (2000-2005 yillar) sanoatining qo'shimcha o'sish sur'atlari yiliga 8-9%ni qishloq xo'jalik mahsulotlari ishi o'sish sur'ati 7-8%ni, xizmat ko'rsatish sohasida 7-9%ni tashkil qilishi kutilmoqda. Binobarin, engil sanoat oziq-ovqat, Kime sanoati, tekstil va qishloq xo'jalik texnikasi ishlab chiqarishning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi muhim o'rin tutadi. YAngi asr strategiyasida YAIMning 4-5% o'sishning ta'minlovchi import o'rnini ta'minlovchi rivojlanish o'rniga iqtisodiyotning eksportga yo'naltirilgan tuzilmasini shakllantirishga e'tiborni kuchaytirish kerak bo'ladi.

4.Bozor munosabatlariga o'tish bosqichlariga oid qarashlar tahlili.

*O'tgan davrining har bir yilini ahamiyati
jihatdan tariximizning o'n yilliklariga,
tenglashtirish mumkin, desak
mubolag'a bo'lmaydi.*

I.A.Karimov

Darhaqiqat mamlakat taqdirida keskin va muhim o'zgarishlar ro'y berdi. O'zlikni anglash boshlandi. Milliy istiqlol g'oyasi fuqarolar mezonini tashkil eta boshladi.

Iqtisodiy taraqqiyotda jiddiy o'zgarishlarga erishildi. 1997 yildan boshlab, YAIM o'sish sur'atlarining aholi o'sish sur'atlaridan ustun kelishi ta'minlandi va mamlakatda aholi turmush darajasining yaxshilanishi uchun zamin yaratildi. Xalqaro ekspertlar ma'lumotiga ko'ra, yangi asr boshiga kelib O'zbekiston ishlab chiqarish xajmiga ko'ra, inqirozga qadar bo'lgan darajasini, shuningdek, BMT inson taraqqiyoti indeksi (uning tarkibiy qismlari: aholining savodxonlik darajasi; umr uzunligi; aholi jon boshiga YAIM) bo'yicha reytingidagi o'z maqomini deyarli tiklab oldi. MDHdagi hech bir boshqa davlat bunga erisha olgani yo'q. Inson potensial taraqqiyoti indeksi ko'rsatkichlari 1995 yildagi 0,679 dan 1999 yilga kelib 0,706 ga ko'tarildi.

Ayni paytda aholi jon boshiga haqiqiy yalpi ichki mahsulotning xarid quvvatiga ko'ra qiymati 1995 yilda 2440 AQSH dollariga teng bo'lsa, 1999 yilgi ko'rsatkich 2464 AQSH dollarini tashkil etdi.

Jahon banki yillik hisobotidagi 1999 yil ma'lumotlariga ko'ra esa, O'zbekiston Respublikasidagi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yaopi ichki mahsulot qiymati 870\$ ni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich Qozog'istonda 1310\$, Xitoyda 750\$, Qirg'izistonda 350\$ni, Rossiyada 2300\$ ni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich Qozog'istonda 1310, Xitoyda 750\$, Qirg'izistonda 350\$ ni, Rossiyada 2300\$ ni tashkil etgan.

Xalqaro ekspertlar fikriga ko'ra, inson taraqqiyoti zamirida O'zbekiston iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy tamoyillar jumlasiga quyidagilar kiritilgan:

- YAIM, o'sish sur'atlarining aholi o'sish sur'atlaridan ustun kelishi, pirovardida esa turmush daraja yaxshilanishi uchun zamin yaratildi.

- Uzoq muddatli istiqbolda o'sish omili bo'lgan asosiy kapitalga sarmoya kiritishning yuqori sur'atlari ta'minlandi.

- Iqtisodiy o'sishning ijobiy sur'atlari sharoitida inflyasiya sur'atlaridan barqarorlashishi natijasida, aholining real daromadlari va turmush darajasi yaxshilanadi.

YUqoridagilar bilan bir qatorda mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishdagi zaif jihatlar turkumiga quyidagilar kiritilgan:

1. O'zbekiston iqtisodiyoti tuzilmasi ilgarigiday o'zining agrar-industrial tabiatini saqlab qolmaoqda.
2. YAIM tarkibida sanoat mahsuloti 20%dan ozroq qismini hamda jismoniy va ma'naviy eskirgan uskuna va texnologiyalar katta hissani tashkil qiladi.
3. Ishsizlik darajasini tez sur'atlar bilan o'smayotgan bo'lsada, ancha yuqori bo'lib, iqtisodiyotda qo'llanilmayotgan manbalardagi katta potensialni aks ettiradi.
4. Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimida, ayniqsa, aralash shaklda moliyalash tizimini boshqarish qismidagi institutsional o'zgarishlar tugallanmagan.

SHuningdek, islohotlar tajribasini umumlashtirishda turlicha yondashuvlar shakllanmoqda. Ulardan biri bozor munosabatlariga o'tishning ijtimoiy muammolarini hal etilishi 3 bosqichga taqsimlandi:

- 1-bosqich (1991-1994);
- 2-bosqich (1994-1997);
- 3-bosqich (1997 dan hozirgi paytgacha).

Birinchi bosqichning maqsali aholi turmush darajasining keskin pasayishi va ishsizlikning keskin oshishiga yo'l qo'ymaslik bo'ldi. Bu bosqichda davlat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, iste'mol bozorini himoya qilish uchun iste'mol mollarini me'yoriy tarqatish tizimi, talon va kuponlar joriy etildi. Ijtimoiy kam ta'minlanganlar uchun imtiyozlar saqlandi.

Ikkinchi bosqichning maqsadi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xajmi va iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirish, inflyasiyani jilovlash bo'ladi. Natijada mulkdorlar sinfi shakllandi. Xorijiy omillarga bog'liq bo'lgan o'zak tarmoqlarini mustahkamlash choralari ko'rildi. Milliy valyuta inflyasiyasini maqbul darajada jilovlash imkoni yaratiladi.

Uchinchi bosqich maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarni sifat jihatdan yangi pog'onaga ko'tarishga qaratildi. Iqtisodiyotda miqdor va sifat siljishlari, kichik biznes va tadbirkorlik uchun huquqli sharoitlar yaratildi, ishsizlikning yashirin va turg'un holatlarini bartaraf etishga oid choralar ko'rildi. Aholi daromadlarining yangi turlari – mulk va tadbirkorlikda ham shakllana boshladi. Aholining kam ta'minlangan qatlamlari qashshoqlashuvi kamaytiriladi. Boqimandalik chekindi. Mehnat va tadbirkorlik faolligi ortdi.

Iqtisodiyotning negizi turli xildagi mulk tashkil etishi, mulkchilik munosabatlaridagi islohotlar chuqurlashuvi ham to'rt bosqichda guruhlantirishga imkon yaratdi. Bunda 1990-91 yillar tayyorlov bosqichi deb belgilandi.

- 1-bosqich – 1992-1993 yillar;
- 2-bosqich – 1994-1995 yillar;
- 3-bosqich – 1996-1998 yillar;
- 4-bosqich – 1998 yil oxiridan to hozirgi paytgacha davom etmoqda.

Birinchi bosqichda faol xususiylashtirish boshlangan. Bunda asosan uy-joy fondi va kichik korxonalar xususiylashtirilgan va jamoa mulkiga aylantirilgan. Qishloq joylarda har bir oilaga tomorqa er uchastkasi berilgan.

Ikkinchi bosqichda o'rta va yirik engil sanoat mashinasozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi 50 mingdan ortiq korxonalar ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga (mehnat jamoasi – 25%, davlat – 26%, erkin sotuvda – 30%, aralash korxonalarga – 10%, xorijiy investorlarga – 10%) aylantirildi. Bozor infratuzilmasi rivojlandi (birja, bank, xususiy sug'urta kompaniyalari).

Uchinchi bosqichda esa eng yirik aksiya nazorat paketi davlat ixtiyorida bo'lgan korxonalar (jami 3/46 ta) islohoti boshlandi. Xususiylashtirilmaydiganlarning tarkibiy ro'yxati Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab berildi: suvdan foydalanish ob'ektlari, meliorativ tarmoqlar, sanepidemiya stansiyalari, strategik va xarbiy ahamiyatga ega bo'lgan byudjetdan tashqari fondlar shular jumlasidandir.

To'rtinchi bosqichga kelib xususiylashtirilgan ob'ektlardan byudjetga mablag' tushurish, xususiylashtirilgan ob'ektlarga xorijiy investisiyalarni jalb qilish, yangi mulkchilik munosabatlarining to'liq faoliyati uchun sharoit yaratish hamda boshqaruv samaradorligini oshirish choralarga e'tibor kuchaytirildi.

Bu bosqichda xususiylashtirni guruhlashtirish sohasidagi vazifalar aniqlantirildi:

- xususiylashtirishning miqdoriy ko'rsatkichlaridan tarmoqlarni chuqur restrukturizasiyalash hamda korxonalarni xususiylashtirishdan so'ng quvvatlash;
- tarmoq va hududlardagi xususiylashtirishni to'liq hisobga olish uchun xususiylashtirish usullarini kengaytirish;
- xususiylashtiriladigan mulkni baholashning tender asosida sotish uchun takomillashtirish;
- tadbirkorlikni faol quvvatlash, sanasiya va restrukturizasiyalash proceduralarini amalga oshirish, zararga ishlayotgan korxonalarga barham berish.

Mulkdorlar sinfini shakllantirish va tadbirkorlikni rivojlantirish bilan bog'liq institusional islohotlar ham to'rt bosqichda tasniflanadi.

Bunda ham tayyorlov bosqichiga alohida e'tibor beriladi, ya'ni 1990-1991 yillarda mulkchilik hamda tadbirkorlik to'g'risidagi va boshqa qonunlar-ning qabul qilinishi qayd etiladi.

Birinchi bosqich (1992-1994 y.y.)da O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiya-sining qabul qilinishi, «Xususiylashtirish mulkchilik himoyasini ta'minlash, tadbirkorlikni rivojlantirish» to'g'risidagi (yanvar 1994 yil), «Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qullab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi prezident farmonlari muhim hujjat bo'ldi.

Ikkinchi bosqich (1995-1996 y.y.) Respublika Prezidentining xususiylashtirishni rag'batlantirish to'g'risidagi farmoni bilan boshlandi. Sobiq sovet respublikalari ichida birinchi marta xususiylashtirishdan tushgan mablag'ning 50%i kichik va o'rta biznes rag'batlantirishga qaratilgan. Bu bosqichda «Kichik va xususiylashtirishni rivojlantirish to'g'risida»gi (dekabr, 1995 yil), «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlik xususiyatlarini himoya qilish to'g'risida»gi (aprel, 1996 yil) qonunlar qabul qilindi. Eng muhimi haqiqiy qo'p ukldli iqtisodiyot shakllanishiga Eri-shildi, nodavlat sektori mustahkamlandi. Nodavlat sektorining ulushi mil-liy daromadga 69%ga etdi. Salkam 6 mln aholida mulkdorlik hissasi vujudga keldi.

Uchinchi bosqich (1997-1999 y.y.) chet el sarmoyalarini jalb etish asosida xususiylashtirishning chuqurlashtirilishi bilan tavsiflanadi. E'tibor ko'p-roq xususiylashtirishning samaradorligiga qaratildi. Qishloq xo'jaligi-da paychilik asosidagi shirkatlarga o'tish boshlandi.

Mayda, kichik va o'rta biznesni quvvatlashning ko'p bosqichli tizimi shakllandi. Bular:

1. Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qumitasi va uning hududiy bo'limlari.

2. Tadbirkorlarning jamoat tashkilotlari (tovar ishlab chiqaruvchi-larning va tadbirkorlar palatasi, dehqon va fermer xo'jaliklari assosiasiyasi, tadbirkor ayollar uyushmasi).

3. Moliya-kredit institutlari (biznes fond, dehqon va fermer xo'jaliklarini quvvatlash fondi, tadbirkorbank).

4. Sug'urta ta'minoti («Madad») va tadbirkorlar kadrlarini tayyorlash va ahborot-maslahat bilan quvvatlash institutlari (biznes-inkubator va biznes-maktablar).

5. Xom ashyo va materiallar ta'minoti, shuningdek, tayyor mahsulot sotish infratuzilmalari (O'zulgurji birja savdo, Agrosanoat birja, O'zsavdomar-kaz, mintaqaviy va iqtisodlashgan bozorlar). Natijada jami huquqiy shaxs-larning 89%i kichik va o'rta korxonalar (160 ming) egasiga aylandi. Kichik va o'rta korxonalar solig'i qishloq xo'jaligida – 27%, sanoatda – 12%ga etdi.

To'rtinchi bosqich (2000 yildan) iqtisodiyotni erkinlashtiruv islohot-larini chuqurlashtirishdan keyin boshlandi. Tekshirishlarni ro'yhatga olish kitobi joriy etildi. 180 mingdan ortiq kichik va o'rta biznes sub'ektlari 2000 yil oxiriga kelib ro'yxatdan o'tdi. SHundan 139,7 mingtasi mikrofimalardan iborat.

Umuman, iqtisodiyot fanini rivojlantirishda qator o'kuv va ilmiy dargohlar katta hissa qo'shmoqda, bular jumlasiga: O'zRFA Iqtisodiyot instituti, Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Agrosanoat majmuasida bozor islohatlari instituti, Makroiqtisodiy barqarorlikni o'rganish markazi hamda vazirliklar va oliy o'quv yurtlaridagi 50ga yaqin muassasalar kiradi.

Mamlakatimizda, jumladan, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida olib borilayotgan tadqiqotlarga milliy iqtisodiyotning bozor munosabat-lariga o'tish sharoitidagi xususiyatlari izchil o'rganilmoqda. Masalan, akademik M.SH.SHarifxo'jaev, S.S.G'ulomov, professorlar E.A.Akromov, A.O'lmasov, SH.SHodmonov va boshqalar o'z asralari milliy iqtisodiyot nazariyasini ishlab chiqish va rivojlantirishga muhim xissa qo'shmoqdalar.

Jumladan, iqtisodiy tarix, iqtisodiy ta'limotlar tarixi sohasida professorlar H.S.Sobirov, A.A.Razzoqov, Q.Yo'lodoshev, N.Q.Yo'ldoshev, YU.B.YUsupov kabilar jahon va milliy merosimizning noyob durdonalarini o'rganish, tartibga solish va tahlil qilishga katta hissa qo'shmoqdalar.

Moliya, investisiya, pul muammosi, bank ishi sohadarida professor D.S.Malikov, S.A.Berjanov, SH.Z.Abdullaeva, O.Olimjonov, A.Qodirov va boshqalarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etidi.

Akademik B.B.Kim, professor A.Abdug'aniev, A.N.Mahmudov, D.Ahmedovlar agrar-sanoat kompleks taraqqiyoti muammolarini tadqiq etmoqdalar.

Professor Q.Abduraxmonov, A.Nazarov, N.Jo'raev, SH.Xolmo'minov va boshqalar mehnat iqtisodiyoti va sosiologiyasiga oid darslik hamda qator o'quv qo'llanmalarini yaratishgan.

Makro va mikro hamda mintaqaviy iqtisodiyot sohasida professor A.Eshmuhammedov, B.Salimov, B.Ibragimov, E.Mahmudovning tadqiqotlari ham muhimdir.

Statistika bo'yicha professor N.Soatov, X.Nabiev, Z.Toshmatov, E.Akromovlar sermahsul o'quv-ilmiy tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Buhgalteriya hisobi va audit sohasiga professor S.Qodirxonov, M.Umarov, M.To'laxo'jaeva, N.Jo'raev, O.Jumanov, S.Vohidov va boshqalar barakali faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Marketing fani bo'yicha professor M.Qosimova, D.Muhitdinov, A.Fat-tohov, X.Raimov va boshqalar milliy bozor shakllanishi va rivojlanishi shart-sharoitlarini tadqiq etmoqdalar.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisoiy munosabatlar sohasida profes-sor J.Jalolov, R.SHodiev, G.Nazarova va boshqalarning tadqiqotlarini alo-hida eslab o'tish darkor.

Informatika va ahborot texnologiyasi bo'yicha akademik S.S.G'ulomov, R.Alimov, T.SHodiev, K.Alimov, A.SHermammedov va boshqalarning faoliyati diqqatga sazovordir.

YUqorida eslab o'tilgan olimlarning tadqiqotlari jahon va milliy iqtisoiy tafakkurni boitishga ma'lum hissa qushib kelmoqdalar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, milliy iqtisodiyotimizning naza-riy-ilmiy, o'quv amaliy manbaalari tobora kengaymoqda. Bu esa, pirovar-dida yoshlarning malakali mutaxassis va tadbirkor bo'lib etishishiga puxta zamin yaratadi. CHunki XXI asrdagi iqtisodiyot taraqqiyoti va xalq farovon-ligining asosiy manbai har tomonlama kamol topgan shaxslar hisoblanadi. Bu Konfusiyning «Eng katta sevinch-ilm olishda va uni hayotga tadbiiq etishda», degan o'g'iti yangi asrda yanada to'laroq o'z isbotini topmoqda.

Xulosa

1917 yildagi oktyabr to'ntarilishi va sho'rolar hokimiyati (1917-1990) davrida sobiq SSSR, xususan O'zbekiston ma'muriy-buyruqbozlikka asos-langani imperativ rejali iqtisodiyotga o'tildi. Nokapitalistik konsepsiya, ya'ni bozor munosabatlarini inkor etuvchi yo'l tanlab olindi. Buyruqbozlik iqtisodiyoti tufayli erishilgan ayrim yutuqlar vaqtincha samara berdi. Markaz tomonidan olib borilgan siyosat oqibatida katta potentsialga ega bo'lgan O'zbekiston iqtisodiyoti bir tomonlama agrar xom ashyo yo'nalishida rivojlandi, sanoat tovarlari ishlab chiqarish cheklangan edi, paxta yakka hokimligi ijtimoiy-ekologik muammolarni keltirib chiqardi, erlarning sho'rlanishi, botqoqlashuvi kuchaydi, Orol dengizi qurib boshladi, xalqning moddiy farovonligi keskin ortda qoldi Ilg'or mamlkatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixi bozor iqtisodiyotini ko'zlash yo'li bilangina taraqqiyotga erishish mumkinligini ko'rsatmoqda. Ko'p yillar davomida imperativ rejali iqtisodiyot yuritgan sobiq SSSR va boshqa «sosialistik» deb atalgan davlatlar iqtisodiyoti inqirozga uchradi va bu bozor iqtisodiyotiga o'tishni taqozo etmoqda edi. O'zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o'z mustaqilligiga erishgandan so'ng (1991) o'ta boshladi. Bu bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan rejali (planli) iqtisodiy tizimdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishning qonun-qoidalari va uning O'zbekistondagi milliy hususiyatlarga xos ilmiy qarashlar majmuidan iboratdir.

Respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi O'zbekiston Respublika Prezidenti, akademik I.Karimovning asarlari, risola va nutqlarida izohlab berilgan. O'zbekistonning tarixiy, ilmiy, an'anaviy, ekologik va boshqa sohalardagi tajribalariga asoslanib, respublikada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li maqbul deb topildi. Bu o'tish yo'li tadbriiy (evolyusion) ketma-ket, bosqichma-bosqich amalga oshadi. Jamiyat rivoji tarixi shuni aniq ko'rsatadiki, bir ijtimoiy tizimdan boshqa tizimga ko'chish uchun ma'lum o'tish davri ob'ektiv zaruriyatdir. Bu zaruriyat eskirgan hayot ukladi o'rniga

yaratiladigan yangi uk-ladni vujudga keltirishdagi siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekiston sharoitida bu o'tish davri bir necha bosqichdan iborat bo'ladi: birinchi bosqich 1991-1994 yillar, ikkinchi bosqich 1994-1999 yillarda, uchinchi bosqich 2000 yildan amalga oshirilishi boshlandi.

O'tish davrining davom etish vaqti va bosqichlar soni o'tish davrida qullaniladigan qator aniq ob'ektiv va sub'ektiv omillar va uslublarga bog'liqdir. Uni nisbatan tezroq va to'fonlarsi amalga oshirish bosh vazifa hisoblanadi. O'zbekistonda sobiq sho'ro davlatlari orasida birinchi bo'lib mustaqillikning 10 yili davomida muhim yutuqlar qulga kiritildi. Inqirozlar davri tugab (1996), iqtisodiyotning jadal o'sish davri boshlandi. Makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi, milliy valyutamiz bo'lgan so'm mustahkamlandi, xususiylashtirish jarayoni chuqurlashdi va kegaydi. YOqlg'i energetika va don mutaqilligi ta'minlandi, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar keng quloqch yoydi, yangi sanoat tarmoqlari vujudga keldi. Iqtisodiyotda sezilarli siljishlar amalga oshirildi. Bozor infratuzilmasi yaratildi, asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar o'sishi ta'minlandi. Bu tanlab olingan iqtisodiy islohotlar yo'lining to'g'riligi natijasidir.

Mustaqillikning 11 yilligi davomida erishilgan natijalarning eng muhim qursatkichlari to'grisida Prezident I.A.karimovning 2002 yilda respublikani ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish yakunlari, iqtisodiy islohotlarning borishini boshlash hamda 2003 yilgi vazifalarga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining yig'ilishida so'zlagan nutqila quyidagilar ta'kidlangan:

O'tgan yili mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar uchun muhim yil bo'ldi. 2002 yilda birinchi bor yalpi ichki mahsulotning 1991 yilga nisbatan 103%ga o'sishiga erishildi. Makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va iqtisodiyotni o'stirish tendensiyalari aniq ko'zga tashlandi. YAlpi ichki mahsulot 4.5%, sanoat ishlab chiqarishi 8,1%, qishloq xo'jaligida mahsulot tayyorlash 4,5% ko'paydi. Inflyasiya darajasi oyiga o'rtacha 2%ni tashkil etdi. Aholining real daromadlari esa 16,9% ga o'sdi. Tashqi savdo aylanmasida ham o'sish ta'minlandi, bu borada ijobiy saldogga erishildi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Bozor iqtisodiyotiga o'tish; ma'muriy-buyruqbozlik tizimi; mustabid tizim me'rosi; o'tish zaruriyatining omillari; «o'zbek modeli»; o'tish davri davomiyligi; o'tish davri bosqichlari; tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga yondashuvlar; iqtisodiyot negizi; ustuvor yo'nalishlar; tarkibiy o'zgarishlar maqsadlari; inson taraqqiyoti indeksi; islohotlarni tasniflash; yuto'k va muammolar.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyati va uning oqibatlarini izohlang.
2. Bozor iqtisodiyotiga o'tish deganda nimani tushunasiz?
3. O'tish davri davomiyligi qancha bo'lishi mumkin?

4. O'tish davridagi umumiy qoidalar nimadan iborat?
5. «O'zbek modeli» nima?
6. Milliy iqtisodiyotning negizini nima tashkil etadi?
7. Milliy iqtisodiy islohotlar modelining xususiyatlari.
8. Islohot bosqichlariga oid kanday qarashlar mavjud?
9. Milliy iqtisodiyotning ilmiy-nazariy manbaalarini kengaytirishga xissa ko'shayotgan olimlar kimlar?

Asosiy adabiyotlar

1. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, 1993.
2. I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent, 1995.
3. A.Razzoqov, SH.Toshmatov, N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Toshkent, «Moliya» 2002.
4. A.Islomov, E.T.Egamov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. TMI, 2001.

Qo'shimcha adabiyot

1. N.Tuxliev, A.Taksanov. Nasionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana. T., O'qituvchi, 2000.
2. Uzbeksitan: desyat let po puti formirovaniya rinochnoy ekonomiki. T., Uzbekistan, 2001.
3. S.G'ulomov. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. T., Mehnat, 1997.
4. Internet materiallari.

Xotima

Mana, to'rt ming yildan ortiq davrni qamrab olgan iqtisodiy fikr, g'oya, qarashlar, nazariya, konsepsiya va ta'limotlar tarixiga «sayohat» qildik. Albatta, eng oddiy tushunchalar hosil bo'lishdan mukammal iqtisodiy ta'limot, qonun vujudga kelishiga qadar bosib o'tilgan yo'lda turli-tuman g'oyalarning dialektik uzviyligi va rivojlanish omili - qarama-qarshilik kurashi birligining guvohi bo'ldik. Oxir-oqibatda iqtisodiyotning prinsipial (asosiy) masalalari bo'yicha aniq bir xulosalarga kelindi. Ammo amalda aynan t bir masala bo'yicha turlicha qarashlarning mavjudligi o'ziga xos bir mo'jizadir. Masalan, bozor iqtisodiyotining hayotiy zarurligi munozaradan holi, ammo bu munosabatlarning ohirgi oqibatlari turli mamlakatlarda turlicha, bir unurning amaliy qo'llanishi turlicha va oqibat-natija ham butunlay o'zgacha. Bozor iqtisodiyoti yo'lidan rivojlanayotgan davlatlarning turlicha iqtisodiy yakunlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Taniqli iqtisodchi olim Mark Blaugning ta'kidlashicha, iqtisodiyot fani va ta'limotlarining tarixi o'zi xos laboratoriyadir. Har bir iqtisodchi buni tushungan va tushunmagan holda bu laboratoriyani o'zi bilan birga olib yuradi (Blaug M. *Ekonomicheskaya misl v retrospektive*, str.659). Bu laboratoriya doim harakatda, doim izlanishda bo'lib, o'tmishdoshlar tomonidan qoldirilgan intellektual merosni bilish muhimdir.

Oddiy tushunchalardan boshlangan iqtisodiy g'oyalar tarixi davomida bir necha muhim yo'nalishlarni ajratish mumkin. Bular boylikning asosi muomala sohasida degan aqidaga asoslangan. Merkantilizm iqtisodiy ta'limotigacha bo'lgan davr, *merkantilizmning o'zi, klassik iqtisodiy maktab, socialistik yo'nalish va marjinalizm*. Hozirgi davr iqtisodiy ta'limotlarida vujudga kelgan uch asosiy yo'nalish tamoyillari turli mamlakatlarning iqtisodiy siyosatlariga asos qilib olingan.

Sosialistik deb atalgan yo'ladan borgan 28 davlat 90-yillar boshida bozor iqtisodiyotiga qaytishni yoki o'tishni ma'qul deb hisoblaydilar. Bu davlatlarning bozor munosabatlariga o'tishi o'ziga xos bo'lib, «*o'tish davri iqtisodiyoti*» sifatida qaraladi. Albatta, bu o'tish klassik mamlakatlar (Angliya, Fransiya, AQSH, Germaniya va boshkalar) rivojlanishidan ancha farq qiladi, chunki bu erda gap ma'muriy-buyruqbozlikdan erkin bozor munosabatlariga o'tish to'g'risida boradi. Ko'pchilik mamlakatlarda o'tishning dastlabki qiyinchiliklari bartaraf etilib, me'yoriy rivojlanish davri boshlangan. SHu bilan birga ko'p yillardan buyon bozor munosabatlarida yashayotgan, ammo qoloqlik va qashshoqlikdan chiqa olmayoigan davlatlar ham ko'pligini alohida ta'kidlash kerak. Demak, gap samarali bozor iqtisodiyoti to'g'risida borishi zarur.

Bozor iqtisodiyotining muhim afzallik tomoni shundaki, u barcha tadbirkorlar (sohibkor)lar uchun teng erkin imkoniyatlar beradi, xususiy mulk asosiy o'rinni egallagani uchun yaratuvchanlikka rag'bat (ishtiyoq)ga sharoit yaratiladi,

boqimandalik (ilgarigi socialistik jamiyatdagi) kayfiyatini inkor etadi. CHeklagan moddiy texnika resurslaridan samarali foydalanib, tobora oshib borayotgan talablarni to'laroq qondirish imkoni yaratiladi.

Ko'rinib turibdiki, bozor munosabatlari rivojlanishi uchun bir vosita, undan unumli foydalanib yutuqqa erishayotgan mamlakatlar talaygina, ammo shu yo'ldan borayotgan, lekin qoloq davlatlar ham ko'p. Gap bu erda shundaki, huddi tabiatdagi kabi umumiy va xususiy holatlarning birligida deb qarash o'rinlidir. Masalan, bizga oq bo'lib ko'ringan rang prizmada ettiti boshqa-boshqa ranglarga ajraladi, undan esa minglab boshqa ranglar hosil bo'ladi. Musiqada ettitagina nota mavjud, ammo undan minglab, millionlab ohanglar vujudga keladi.

Hozirgi zamon iqtisodiy rivojlanishidagi muhim xususiyat shuki, socialistik deb atalgan mamlakatlar rejalashtirilgan iqtisoddan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini o'z boshidan kechirmoqda. Bunda ham turli iqtisodiy yo'nalishlar asos qilib olingan, vaholangki bu davlatlar va ular aholisining maqsadi bir – farivon va demokratik jamiyat yaratishdir. SHuni alohida taxkidlab o'tish kerakki, bozor iqtisodiyoti aqidalari hech qanday chegara bilmasalar-da, ularning oqibati har doim ham kutilgan natijalarni beravermaydi. Bunda tarixda misollar ko'p.

30-34-yillardagi Germaniya va Italiyadagi fashistik iqtisodiyotni olib ko'raylik: o'sha yillarda bu davlatlarda bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot oqibatlari hammaga ayon. Huddi shuningdek, o'z davrida socialistik yo'ldan borgan YUgoslaviya iqtisodiyotini ham olib ko'rish mumkin. SHu tufayli konvergensiya gipotezasining vujudga kelishi tasodifiy emas. **Fisher, Dornbush, SHmalenz**ilarning fikricha, («Ekonomiks», s.776) turli mamlakatlar asta sekin o'tishi bilan bir-biriga o'xshash bo'lib bormoqdalar. Ammo bu bilan bir-birlariga o'xshash bo'lib bormoqdalar. Ammo bu poyaning qanchalik haqiqat ekanligi yaqin kelajakda isbotlanishi qiyin. Ko'pgina G'arb mamlakatlarida iqtisodiyoda davlatning roli kamaytirilib, bozor orientasiyasi kengaytirilmoqda (80-yillardagi reyganomika va tetcherizm). Ularni hisobga olib, shuni aytish mumkinki, agar konvergensiya amalga oshsa ham ko'p mamlakatlarda bu bozor orientasiyasi kuchayishi yo'li bilan amalga oshadi. Socialistik deb atalgan davlatlarning deyarli barchasida bu harakat amalga oshirilmoqda.

SHu bilan birga industrial rivojlangan bir qancha mamlakatlarda resurslar taqsimoti va boshqa sohalarida davlat etakchi o'rinni egallaydi. Fransiya, Skandinaviya mamlakatlarida hukumat tomonidan indikativ iqtisodiy rejalar ishlab chiqiladi (qat'iy imperativ rejalashtirish bozorga zid) va unga amal qilinadi. Masalan, Fransiyada to'rt yilga mo'ljallangan rejalashtirish mavjud, ular indikativ deb ataladi, chunki bu rejalar davlat sektori uchun majburiy bo'lsa, xususiy sektor uchun rivojlanishning to'rt yiliga istalgan yo'nalishni belgilab beradi. Mahsus reja komissiyasi xususiy sektor va qiziqan taraflar bilan bamaslahat ish yuritadi. Germainya iqtisodiyotida ham davlat roli yuqori. Davlat tomonidan yalpi milliy mahsulotning sonda qirq foizi soliqlar ko'rinishida olinadi. Korporasiya direktorlari kengashida ishchi vakillari ham ishtirok etadi. Rejalashtirish tizimi YAponiya, Koreya Respublikasi, Malayziya, Misr, Hindiston va boshqa mamlakatlarda keng qo'llaniladi. Ammo shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, bu rejalashtirish tamoyillari

sobiq SSSR va boshqa «sosialistik» deb atalgan davlatchilikdan ancha farq qiladi (qat'iy va yoppasiga emas).

Ayniqsa, Syangam, Koreya Respublikasi, Singapur davlatining iqtisodiyoti-dagi roli nihoyatda kuchli hamda ularning taraqqiyot sur'atlari nihoyatda yuqoridir. Ayrim Afrika va Osiyo mamlakatlaridagi iqtisodiy qolloqlik va tushkunlik davlatning iqtisodiyotiga me'yoridan ko'proq aralashuvi tufayli deb topilmoqda.

Bozor tizimi hozirgi davr iqtisodiyotining eng samarali usullaridir, ammo bu tizim bekamu-ko'stni, degan savol tug'iladi. R.Xeylbroner va L.Turoullarning fikricha, («*Ekonomika dlya vsekh*», s.296-298), bozorning uchta nozik joyi, muammosi mavjud.

Birinchidan, bozor hatto eng boy jamiyatni ham narxi belgilab qo'yilgan yorliqlari yo'q tovar va hizmatlar, masalan, ta'lim, maxalliy ma'muriyat, jamoat, sog'liqni saqlash hizmati kabilar bilan ta'minlashda samarasiz vosita hisoblanadi. Bozor jamiyati bu tovarlarni sotib olish uchun soliq tushumlarini bir qismini yo'naltiradi, ammo jamiyat a'zolari bu soliqlarni majburiy yig'imga sifatida qabul qiladi va erkin harid qilinadigan tovarlardan keskin farq qiladi. SHu sababli sof bozor jamiyati ta'lim, sog'liqni saqlash, munisipalitet, rekreasiya (ekologiya) va boshqa sohalarga kam mablag' ajratishga intiladi.

Ikkinchidan, bozor insonning istak va talablarini qondirishda qat'iy iqtisodiy hisob-kitoblarga amal qiladi. Bozor oylarning jonkuyar xizmatlari, ammo qashshoqlarga nisbatan befarq qaraydi. Bu iqtisodiy yutqazish bo'lib qolmasdan, balki ahloqiy yutqazim hamdir. Foyda ketidan quvishni qo'llaymiz, ammo millionlab qashshoqlarning ahvolini sezmaslikka intilamiz. Ayniqsa, globalizasiya davrida boylar boyimoqda, kambag'allar yanada qashshoqlashmoqda. Bu ijtimoiy xavfdir.

Uchinchidan, bozor tizimi amaliyoti davomida mikro va makro kasallik-larga duchor bo'lib turadi. Bu davriy yoki surunkasiga bo'lib turadigan inflyasiya, ishsizlik, kambag'allik hamda atrof-muhimtning ifloslanishi va boshqalarni o'z ichiga oladi. Bozor insoniyat uchun xavfli bo'lgan, ammo katta foyda keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanishga moyil (masalan, narko-biznes, qurol sotish va boshqalar).

Albatta, mamlakatdagi istalgan ijtimoiy kasalliklarni iqtisodiy tuzum bilan bevosita bog'lash kerak emas, ammo ular o'rtasidagi aloqalarni inkor etish ham xavflidir. Ammo kapitalistik bozor iqtisodiyotining muhim xususiyati shundaki, u bo'layotgan o'zgarishlarga tez moslashadi (adaptasiya), rivojlanishni ta'minlashga moyillik mavjud. Masalan, 1929-33 yillardagi buyuk depressiya siyosatini keskin o'zgartirdi va hokazo. Sobiq sosialistik mamlakatlar deb atalgan davlatlarning iqtisodiy siyosati adaptasiyaga moyil bo'lmadi. Bozor iqtisodiyotiga zid (xususiy mulk tugatilib, davlat mulki hal qiluvchi bo'ladi, baholar erkinligi buziladi, qat'iy rejalashtirish joriy etildi, erkin raqobat inkor etildi, yakka partiyaviylik va boshqalar) siyosat bu mamlakatlar inqirozini kuchaytirdi. Buning oqibati esa barchaga ma'lum. XXP va VSR o'z iqtisodiyotini isloh qilishda muhim yutuqlarga erishmoqda. YUqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, iqtisodiy ta'limotlarga baho berganda «bunisi yaxshi, unisi yomon», qabilidagi fikrlar unchalik to'g'ri kelavermaydi. Ayniqsa, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda

yakayu-yagona nazariya yoki ta'limotga sof holda asoslanishi qiyin. Amalda bir qancha nazariya va ta'limotlarning qorishmasidan foydalaniladi. SHuning uchun ham mavjud iqtisodiy ta'limotlarni sinchiklab o'rganish va ulrni ma'lum tarixiy, milliy, an'anaviy, ijtimoiy va boshqa sharoitlarni hisobsha olgan holda qo'llash samarali natija beradi.

Har qanday nazariya, ta'limotning asosiy mezoni amaliy hayotdir.

5. “ Fan “ buyicha talabaning urganishi va uzlashtirishi lozim bulgan savollar tuplami.

1. **I.A.Karimov.** O'zbekiston Respublikasi uchun sobiq mustabid tuzum merosi va sohta mafkuraning oqibatlari.
2. **I.A.Karimov.** O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tishining o'ziga xos xususiyatlari.
3. **I.A.Karimov.** Iqtisodiy islohotlarning milliy modeli va yangi asr strategiyasi.
4. **XXI-asr** boshida O'zbekiston taraqqiyotining **I.A.Karimov** tomonidan ishlab chiqilgan strategiyaning muhim ustuvor yo'nalishlari.
5. **I.A.Karimov.** Bozor munosabatlariga o'tish bosqichlari.
6. **I.A.Karimov.** O'tish davrida agrar islohotlarni amalga oshirish.
7. **I.A.Karimov.** Iqtisodiyotni erkinlashtirish, mamlakatdagi siyosiy o'zgarishlar va davlat qurilishi.
8. **I.A.Karimov.** Valyuta bozorini mustaxkamlash xaqidagi fikrlari.
9. **I.A.Karimov.** Jamiyatni islox qilishdagi xuquqiy negizlarning yaratilishi xaqidagi fikrlari.
10. **“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi”** fanining iqtisodiy fanlar tizimidagi o'rni.
11. **“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi”** fanining o'rganish manbalari.
12. **“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi”** fanining predmeti va o'rganish uslubi.
13. **“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi”** fanining ilmiy davrlash uslublari.
14. **SHarq** va **G'arb** olimlarining iqtisodiy qarashlaridagi umumiylik va xususiylik.
15. **“Feodal er egaligi davri”** ning boshlanishi va rivojlanish bosqichlari.

16. Qadimgi Xindistonning **“Manu qonunlari”**
17. Qadimgi Xitoydagi iqtisodiy g’oyalar.
18. Antik dunyo iqtisodiy qarashlari.
19. Arab mamlakatlaridagi iqtisodiy g’oyalar.
20. Islom dinida qanday iqtisodiy g’oyalar qo’llab-quvvatlangan va qaysilari inkor etilgan.
21. **Ibn Xaldunning** bosh iqtisodiy asari va asardagi asosiy iqtisodiy g’oyalar.
22. **“G’arbiy Evropada feodalizm davri”**dagi iqtisodiy g’oyalarning asosiy yo’nalishlari.
23. **IX-X asrlarda** feodalizm yo’lida borayotgan **Rossiyada** vujudga kelgan iqtisodiy g’oyalar.
24. **XIV-XV asrlarda** eski feodal munosabatlarining emirilishi va yangi burjua-kapitalistik munosabatlarning shakllanishi.
25. **“Buyuk ipak yo’li”**ning Markaziy Osiyoda iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishidagi o’rni.
26. **Islom ta’limotidagi** iqtisodiy g’oyalar.
27. O’zbek xalqi iqtisodiy tafakkurining rivojlanishidagi muhim manbalar.
28. **Farobiy, Ibn-Sino, Beruniy va YUsuf Xos Xojib** asarlaridagi iqtisodiy g’oyalar.
29. Milliy iqtisodiy tafakkurni shakllanishida **Markaziy Osiyo donishmandlarining** iqtisodiy g’oyalarining ahamiyati.
30. **Amir Temur va Temuriylar** davridagi iqtisodiy g’oyalar.
31. **Alisher Navoiy** asarlaridagi iqtisodiy g’oyalarning mohiyati.
32. **SHoxrux Mirzo va Mirzo Ulug’bek** davridagi iqtisodiy islohotlar.
33. **Bobur va Boburiylar** davridagi iqtisodiy g’oyalar.
34. **Merkantilizm** ta’limotining mohiyati va uning bosqichlari.
35. **Merkantilizm** ta’limotining vujudga kelishini ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari.
36. **Merkantilizm** ta’limoti namoyondalari.
37. Ilk va rivojlangan **Merkantilizm** xususiyatlari.

38. **Merkantilizm** iqtisodiy ta'limotining tarixiy ahamiyati va taqdiri.
39. **Merkantilizm** ta'limotining hozirgi davr iqtisodiy ta'limotlariga ta'siri.
40. **XVII-XVIII** asrlarda ilk klassik maktabning vujudga kelgan davridagi iqtisodiy ta'limotlar.
41. **Angliya** va **Fransiyada** klassik iqtisodiy maktabning vujudga kelish shart-sharoitlari.
42. **Angliya** klassik iqtisodiy maktabining asoschisi **Vilyam Petti** asarlarining mazmuni va mohiyati.
43. **XVII-XVIII** asrlarda **Per Buagilberning** iqtisodiy qarashlari.
44. **Fiziokratizm** iqtisodiy ta'limotining mazmuni, mohiyati va xususiyatlari.
45. **Fransua Kene** xayoti va ijodining o'ziga xos tomonlari.
46. **Fransua Kene** iqtisodiy ta'limotlari.
47. **Ann Rober Jak Tyurgo** va uning iqtisodiy ta'limotlari.
48. **Fiziokratizm** ta'limotining kamchiliklari va uning sabablari.
49. **Fiziokratizmning** ahamiyati va uning tarixiy taqdiri.
50. Klassik iqtisodiy maktabning to'la shakllanishi.
51. Klassik maktab g'oyalari shakllanishining tarixiy shart-sharoitlari.
52. **A.Smitning** (1723-1790) iqtisodiy g'oyalari va tadqiqotlari.
53. **A.Smit** tadqiqot predmeti va uslubiyati.
54. **A.Smit "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari"** to'g'risidagi tadqiqotining mohiyati va ahamiyati.
55. **A.Smit "mehnat taqsimoti va pul"** to'g'risidagi ta'limotining mohiyati.
56. **A.Smit "Qiymatning mehnat nazariyasi"**.
57. **A.Smitning "daromadlar"** to'g'risidagi ta'limoti.
58. **A.Smit "mehnat unumdorligi"** to'g'risidagi ta'limoti.
59. **A.Smit "Kapital va takror ishlab chiqarish"** to'g'risidagi nazariyalari.
60. **D.Rikardoning** (1772-1823) asosiy asarlaridagi iqtisodiy g'oyalari.
61. **"Mutloq afzallik"** tamoyilining mazmuni va mohiyati.
62. **"Nisbiy afzallik"** tamoyilining mazmuni va mohiyati.
63. **D.Rikardo** tadqiqot predmeti va uslubiyati.

64. **A.Smit** “**Ko’rinmas qo’l**” va “**Iqtisodiy odam**” tushunchalarining mazmuni.
65. **A.Smit** “**Smit dogmasi**” va uning kamchiliklari.
66. **J.B.Sey** (1767-1832) iqtisodiy ta’limoti va “**Sey qonuni**”.
67. **T.R.Maltus** (1766-1834) va uning “**Nufus nazariyasi**”.
68. **T.R.Maltus** tadqiqot predmeti va uslubiyati.
69. **N.V.Senior** (1790-1864) “**Tiyilish**” va “**so’ngi soat**” nazariyalarining mohiyati.
70. **F.Bastia** (1801-1850) ning iqtisodiy qarashlari, “**iqtisodiy garmoniyalar**” kitobining mazmuni.
71. **G.CH.Keri** (1793-1879) ning iqtisodiy g’oyalari va “**Manfaatlar uyg’unligi**” asarining mohiyati.
72. **Jeyms Mill** (1773-1836)ning “**ishlab chiqarish**” va “**taqsimot**” qonunlarini qanday tarzda izoxlaydi.
73. **Jon Styuart Mill** (1806-1873)ning iqtisodiy ta’limoti.
74. **Antuan Ogyusten Kurno** (1801-1877) iqtisodiyotda matematik uslublar.
75. **Iogann Genrix fon Tyunen** (1783-1850) ning iqtisodiy modeli.
76. Klassik maktab ta’limotlarining hozirgi davrdagi ahamiyati.
77. Klassik iqtisodiy maktabga muxolif iqtisodiy g’oyalarning vujudga kelishi.
78. **XIX asrning** birinchi yarimida isloxotchilik ilmiy konsepsiyalarining shakllanishi.
79. **S.Sismondi** (1773-1842) ning iqtisodiy qarashlari va “**mayda ishlab chiqarish**” nazariyasi.
80. **S.Sismondining** o’ziga xos uslubiyati va iqtisodiyot faniga olib kirgan yangiliklari.
81. **S.Sismondi** nazariy qarashlaridagi “**uchinchi shaxslar**” nazariyasi mazmuni.
82. **S.Sismondining** “**Iqtisodiy romantizm ta’rifiga doir**” asarining mohiyati.
83. **Per Jozef Prudon** (1809-1865) ning iqtisodiy konsepsiyasi. “**Prudonizm**” mohiyati.
84. **P.Prudon** va **S.Sismondi** uslubiyatlaridagi o’xshashlik va umumiylik holatlari.
85. **P.Prudonning** kapitalizmni islox qilish loyixasining mohiyati.

86. **K.Rodbertus** (1805-1875) iqtisodiy g'oyalari.
87. **K.Rodbertus**ning “**Qiymatning mehnat nazariyasi**” va “**Qo'shimcha qiymat nazariyasi**” ning o'ziga xos xususiyatlari.
88. **XIX asrning** birinchi yarimidagi “**xayoliy sosializm**”ning o'ziga xos xususiyatlari.
89. Fransiya xayoliy sosializmi namoyondasi **Sen-Simon** (1760-1825) asarlarining mazmuni.
90. **Sen-Simon** tarixiy konsepsiyasining mohiyati.
91. Xayoliy sosializmning vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.
92. **SHarl Fure** (1772-1837) ijodi va iqtisodiy qarashlari.\
93. **SHarl Fure** asarlarining iqtisodiy mazmuni va mohiyati.
94. **Sen-Simon** va **SH.Fure** iqtisodiy g'oyalarining bir-biridan farqlanishi.
95. Angliya xayoliy sosializmining vujudga kelishi va rivojlanishida **Robert Ouen** (1771-1858) ning xayoti va ijodiy faoliyatiga bog'liqligi.
96. **Robert Ouenning** iqtisodiy konsepsiyasi va iqtisodiy qarashlaridagi o'ziga xos xususiyatlari.
97. **Sosialistik –rekardochilar J.Grey, T.Godskin, J.Brey** larning iqtisodiy qarashlari.
98. **Sosialistik –rekardochilar** namoyondalari yashagan davrning ijtimoiy – iqtisodiy xususiyatlari.
99. **Sosialistik –rekardochilar** asarlaridagi ilgari surilgan iqtisodiy g'oyalar.
100. Iqtisodiy ta'limotlar tarixida **sosialistik –rekardochilarning** tutgan o'rni va ahamiyati.
101. **XIX asr** o'rtalarida **Marksizm** vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari.
102. **Karl Marksning** iqtisodiy ta'limotlari.
103. **Markscha** iqtisodiy ta'limotning tarixiy taqdiri.
104. **XIX asr** o'rtalarida Germaniya “**nemis tarixiy maktablari**” ning vujudga kelishi, yo'nalishi va o'ziga xos xususiyatlari.
105. **Fridrix List** (1789-1846) ning xayoti va ijodi, iqtisodiy qarashlari va iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanida qaysi yo'nalishlarga asos soldi?

106. **Fridrix List** ta'limotida xo'jalik taraqqiyotining tarixiy bosqichlarini ifodalanishi.
107. **Vilgelm Georg Fridrix Rosher** (1817-1894) asosiy iqtisodiy asari va uning uslubiyati.
108. **Karl Knis** (821-1892) ning Germaniya tarixiy maktabi rivojiga qo'shgan xissasi va uslubiyati.
109. **Bruno Gildebrand** (1812-1878) taklif etgan insoniyat taraqqiyoti tizimi va uning xususiyatlari.
110. Germaniya tarixiy maktabining iqtisodiyot fani rivojiga qo'shgan hissi va yo'l qo'ygan kamchiliklari.
111. Germaniyada **XIX asrning** 70-yillarida shakllangan yangi tarixiy maktab va uning yo'nalishlari.
112. **Gustav SHmoller** (1838-1917) ning iqtisodiy mavzudagi asosiy asarlari va uslubiyati.
113. **Lun Brentano** (1844-1931), **Verner Zombart** (1863-1941), **Marks Veber** (1864-1921) larning asosiy iqtisodiy asarlari va ijtimoiy yo'nalishlari.
114. Eng yangi tarixiy maktab yoki ijtimoiy yo'nalish nazariy maktabining asosiy xususiyatlari.
115. Germaniyada shakllangan va **XIX-XX** asrlarda yangi yo'nalishlarni iqtisodiy ta'limotlar tarixi faniga olib kirgan nazariy maktablarning tutgan o'rni va ahamiyati.
116. **Marjinalizm**ning umumiy ta'rifi va rivojlanish bosqichlari.
117. **XIX** asr oxiri, **XX** boshlarida vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyatlari.
118. **Avstriya maktabi** asoschilari **K.Menger** (1840-1921), **E.Byom-Baverk** (1851-1914), **F.Vizer** (1851-1926) larning iqtisodiy asarlarining mohiyati.
119. **Uilyam Stenli Jevons** (1835-1882) marjinalistik g'oyalari.
120. Marjinalizmning **Lozana** (SHveysariya) maktabi asoschisi.
121. **Leon Valras** (1834-1910) ning iqtisodiy g'oyalari.
122. Iqtisodiy ta'limotda **yangi klassik** yo'nalishning shakllanishi.

123. Iqtisodiyotda neoklassik yo'nalishning etakchi vakili, marjinalizmning **“Kembridj maktabi”** lideri **Alfred Marshall** (1842-1924) ning iqtisodiy ta'limoti.
124. **XIX** asr oxirida iqtisodiy ta'limotlarda **neoklassik** yo'nalish shakllanishiga muxim xissa qo'shgan olim marjinalizmning **“Amerika maktabi”** vakili **Jon Beyts Klark** (1847-1938) ning iqtisodiy ta'limoti.
125. **Vilfredo Pareto** (1848-1923) ning **“Iqtisodiy muvozanat”** konsepsiyasi mohiyati.
126. **V.Pareto** **“ijtimoiy maksimalnaflik”** tushunchasi yoki **“Pareto optimumi”** mazmuni.
127. **XIX** asr oxiri **XX** asr boshlarida iqtisodiyotni tartibga solish yo'nalishlari.
128. Iqtisodiy ta'limotlardagi **institusionalizm** yo'nalishi asosiy xususiyatlari.
129. Ijtimoiy-psixologik institusionalizmning asoschisi **Torsten Veblen** (1857-1920) ning iqtisodiy rivojlanishning **“psixologik”** nazariyasi.
130. Ijtimoiy-xuquqiy institusionalizm yo'nalishining asosiy vakili **Jon.R. Kommons** (1862-1945) ning asosiy g'oyalari Amerika **“tred-yunionizm”** mafkurasi mohiyati.
131. Iqtisodiyotda **siklik** hodisalar tadqiqotchisi **Uesli Kler Mitchell** (1874-1948) g'oyalari mazmuni.
132. Ijtimoiy **institusion** yo'nalish evolyusiyasi.
133. **Jon Meynard Keyns** (1884-1946) iqtisodiy ta'limoti mohiyati.
134. **Keynschilar** va **neokeynschilar** **“multiplikator”** va **akselerasiya** tamoyillari.
135. Keynschilikning **AQSH**dagi xususiyatlari. **“Iqtisodiy o'sish”** nazariyalari.
136. **Keyns** g'oyalarining hozirgi davrdagi axamiyati.
137. Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlari evolyusiyasi.
138. Neoklassik **Sintez** konsepsiyasining mohiyati.
139. **P.Samuelson**ning **“Ekonomiks”** asaridagi g'oyalar.
140. **Ekonometrikaning** hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari.
141. 1930-1950 yillardagi **YA.Tinbergin, L.Klayn, R.Stoun** korrelyasion ko'p faktorli modellari.

142. **L.V.Kantorovich** chiziqli programmalash uslubi.
143. Keyingi yillarda iqtisodiyotda futurologiya nazariyalari **D.Bell, J.Ellyul, G.Kan, L.Martel, V.Braun, R.Xeylbroner**larning g'oyalari.
144. Respublikamiz olimlari **ekonometrika** sohasida **matematik metodlarni** iqtisodiyotda qo'llash bo'yicha olib borgan tadqiqotlari.
145. **Jaxon xo'jaligi** to'g'risidagi iqtisodiy ta'limotlar.
146. Xalqaro **iqtisodiy integrasiya** va uning ob'ektiv zaruriyati.
147. Solishtirma **afzallik** konsepsiyasi, solishtirma **xarajatlar** prinsipi mohiyati.
148. **"Ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti"** nazariyasi asoslari.
149. Ilmiy texnik progress bilan bog'liq iqtisodiy qarashlar ingliz iqtisodchisi **Jon Xiks** (1904-1989) tomonidan ilgari surilgan model mohiyati.
150. Kapital chiqarishning neokeynschilik ta'limoti shakllanishi va uning mohiyati.
151. Xalqaro monopoliyalar transmilliy korporasiyalar va ular to'g'risidagi ta'limotlar.
152. Iqtisodiy **integrasiya** to'g'risidagi nazariyalar.
153. Valyuta munosabatlarining mohiyati, valyutaning elastik kursi va unga ta'sir etuvchi omillar.
154. Jahondagi asosiy iqtisodiy-ijtimoiy muammolar, mamlakatlar rivojlanishidagi notekislik sabablari.
155. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy axvoli va uni rivojlantirishga oid nazariyalar.
156. Yangi xalqaro **iqtisodiy tartib** mohiyati va bu tartibning qanday qoidalarga asoslanishi.
157. **"Insoniy rivojlanish konsepsiyasi"** ning mohiyati.
158. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti tamoyillarining shakllanishi va rivojlanishi.
159. Ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti oqibatlari va tub isloxotlar zaruriyati.
160. Bozor munosabatlariga o'tishning tashqi va ichki omillari.
161. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi umumiy qoidalar.
162. Respublikada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini to'la shakllanishi uchun zarur vazifalar va o'tish davri davomiyligi.

163. Respublikada **“Bozor munosabatlarini rivojlantirish”**ga qaratilgan milliy iqtisodiyotining negizi.
164. Dunyoda **“o'zbek modeli”** deb e'tirof etilgan milliy iqtisodiy islohotlar modelining xususiyatlari.
165. Bozor munosabatlariga o'tish bosqichlariga oid qarashlar taxlili.
166. Milliy iqtisodiyotning ilmiy nazariy manbalarini kengaytirishga hissa qo'shayotgan olimlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li. Tosh-kent,1992.
2. I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'li-da.Toshkent, 1995.
3. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, 1997.
4. A.Islomov, E.T.Egamov, Iqtisodiy ta'limotlar tarixi.TMI, 2001.
5. A.Razzoqov, SH.Toshmatov, N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Toshkent, «Moliya» 2002.
6. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi (ma'ruzalar matni). T.,2001.
7. Q.Yo'ldoshev, Q.Muftaydinov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixidan (SHarq iqtisodiy tafakkuri misolida). T.,2000.
8. Insoniy rivojlanish bo'yicha hisobot. O'zbekiston. Toshkent. 1995-2000 (o'zbek, rus, ingliz tillarida).
9. Mahmudov T. Avesto haqidayu T.,SHarq, 2000.
10. Muhammadjonov A. Temur va temuriylar saltanati. Toshkent,1994.
11. Razzoqov A. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti tahlili. O'quv-uslubiy qo'llanma. T.,2001.
12. Razzoqov A., To'raxonova H. Nizomulmulkning ijtimoiy-iqtisodiy g'oya-lari. «Iqtisodiyot va ta'lim», 2001, № 1-2.
13. Razzoqov O.A. Bozor iqtisodiyoti beshigi (yoki Angliya iqtisodiyoti rivoji haqida). // «Iqtisod va htisobot», 1994, 7.8-sonlar.
14. Tuxliev N., Taksanov A. Nasionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana. T., O'qituvchi. 2000.
15. Turkiston CHor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Toshkent. SHarq, 2000.
16. Uzbekistan: desyat let po puti formirovaniya rinochnoy ekonomiki. T., Uzbekistan,2001.
17. SHarma L.P. Boburiylar saltanati. Toshkent, Ma'naviyat,1998.
18. O'rmonov N.T. Rivojlangan mamlakatlar va O'zbekiston hamkorligi. «Hamkor», 2001 yil noyabr.
19. G'ulomov S.S. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. T., Mehnat,1997.
20. Internet materiallari.